

A BUDAPESTI KIR. MAGYAR PÁZMÁNY
PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM MŰVÉSZE-
TÖRTÉNETI ÉS KERESZTÉNYRÉGÉSZETI
INTÉZETÉNEK DOLGOZATAI

IGAZGATÓ:
GEREVICH TIBOR

TESI DI LAUREA FATTA NELL' ISTITUTO
DI STORIA DELL'ARTE E DI ARCHEOLO-
GIA CRISTIANA DELLA R. UNIVERSITA
PIETRO PÁZMÁNY DI BUDAPEST

DIRETTORE:
TIBERIO GEREVICH

65.

AMBROZY GYÖRGY

A KATONAI MÁRIA TERÉZIA REND LOVAGJA

A

**MAGYAR
CSATAKÉP**

70 KÉPPEL

GIORGIO AMBRÓZY

CAVALIERE DELL'ORDINE MILITARE DI MARIA TERESA

LABATTAGLIA NELL'ANTICA AKTE UNGHERESE

CON RIASSUNTO ITALIANO E 70 ILLUSTRAZIONI

BUDAPEST - 1940

A BORITÉKLAPOT SZUCHY TIBOR RAJZOLTA
88452. — Az Athenaeum r.-t. nyomása, Budapest

"A SAGITTIS HUNGARORUM
LIBERA NOS DOMINE . . ."

Amikor, mint katona, művészetünk örökérvényűségébe vetett hitel magyar csataképekkel foglalkozom, voltaképpen önkéntelenül is a magyar sorsról írok. Az ember sohasem tud saját életvilágától elvonatkozni; a magyar sors kemény harcok, a magyar múlt csataképek sorozata. Történelmünket a leghűségesebben, megrázó erővel és fölényes méltósággal ezek varázsolják az utókor elé.

Igaz, hogy a népek történetét jórészt nem képekből ismerjük. A történelem főforrása a feljegyzések és az okiratok, a fennmaradt hagyományok és az elbeszélések, azután az ásatások és egyéb kutatások segítségével talált leletek s csak kisebb részben a festett, rajzolt, kőbe faragott vagy más technikai úton létrejött műalkotások. Vannak népek, — mint ahogyan egyének is vannak — akik írásban és szóban a rájuk vonatkozó eseményeket gyakran a valóságnál kedvezőbb színben tudják beállítani. Már e tény egymagában hátráltathatja a történelmi igazság kialakulását, hogy némely nép és némely ember sokat ír és sokat beszél önmagáról, a másik keveset. A zárkózottság a maga helyén sokszor előkelő és célszerű tulajdonság; de ne felejtjük el, hogy korunk egyik mozgató ereje a hírverés, a propaganda, emberek és árucikkek, népek és irányzatok dicsőítése, igazságok tagadása és hamisságok elhitése. Odáig jutottunk, hogy már történelmi reklám is van, amellyel a nemes tartózkodás nem tud versenyre kelni. És ez a történetírás komolysága, tárgyilagossága, megbízhatósága szempontjából helyrehozhatatlan hiba.

Több olyan történelmi eseménynek voltam szemtanúja, amelynek leírását nem sokkal utóbb a történetírás forrásait képező hivatalos okmányokban olvastam. Gyakran már akkor sem feleltek meg — akár

egészben, akár részben — az eseményeknek. Ennek oka az emberi érzék-szervek fogyatékos működése, az appercepció különbözősége lehet, esetleg a pozitív vagy a negatív cenzúra. A helytelen meghatározások oka sok esetben az a szemszög, amelyből az ember az eseményeket látja s vizsgálja s amely beállítottság alól már csak az önkritika hiánya miatt sem tud szabadulni. Ez az egyéni beállítottság olyan intenzív lehet, hogy aki hatása alatt áll, mindig olyannak látja az eseményeket vagy az eléje táruló képet, amilyennek látni akarja. Ha egy bizonyos beállítottságú kritikus tanulmányútra indul, legtöbbször előre tudhatjuk, hogy mit fog írni a látottakról. De még az erős önkritikával bíró ember sem tud mindig a korszellem, a környezet, az életkörülmények, a sajtó, az olvasmányok és egyéb tényezők hatása álló emancipálódni.

Minden kor a múltat a saját spektrumán át szemléli és a saját ideológiájába öltözteti a letűnt évszázadok szereplőit. Vasari, a renaissance korának nagy kutatója, sokat írt a negyed évezreddel előtte élt Cimabueról, Giottoról s másokról; a »Le vite de' piu eccelenti pittori, scultori ed architetti« a legkomolyabb kútfő. De ki tudná megmondani, hogy a legtöbb régi krónikás várak és kolostorok magányában milyen mondákból, milyen ellenőrizhetetlen hallomásokból gyűjtötte össze ma kútfőnek tekintett adatait. Érdekesen példázza ezt a »Nibelungenlied«, amely az első Árpádházi királyoknak a németekkel vívott harcait a hunok korába vetíti vissza. Az írásban ránkmaradt történelem — az örök emberi gátlások miatt — még az egykorú naplókban, levelekben vagy éppen önéletrajzokban sem nyújtja a teljes történeti igazságot.

Az írott dokumentumokkal és a szóbeli hagyományokkal szemben egészen más elbírálás alá esnek azok a történeti források, amelyek a képzőművészetek köréből erednek. A történelmet ésszel írják, a művészet a lélek ösztönös kisugárzása. Az ész eltérhet az abszolút igazságtól, a lélek soha. A történetírásban a kutatás, az adatok összegyűjtése és kritikája az ész bírálata, a korszellem felismerése és megrajzolása a művészeté, a művészet minden ágáé. A művészetben minden kor önmagáról beszél. Ami a történetírás hitelességét az elmúlt korok jellemzésé-

ben csökkenti, az a képzőművészetben a korhűség legfőbb biztosítója, mert a festményt, a szobrot saját korától elvonatkoztatni nem lehet.

A művész a történelmet főként és elsősorban nem az ábrázolt eseményekben, de a korszellem érzékeltetésével, a kor levegőjének, életstílusának visszaadásával örökíti meg. Ezekről nem tud és nem is akar szabadulni. A művész itt nem cenzúráz, nem tódít és nem tagad; erre nincs szüksége. Nem magát a történelmet festi; a történelem a művészi megnyilatkozásra csak anyag és alkalom. A művész nem hazudhat, mert csak olyat alkot, amelyet alkotni tud. A hamisítványoknak kortörténeti szempontból nincs említésre méltó szerepük. Minden művészi alkotás egy-egy kor és nép szellemi színvonalának, kultúrszükségletének, művészi készségének és ízlésének fokmérője, mert a művészet lelki igény és élmény, mely túlelmelkedik az anyagiasságon, az érdeken, a rideg számvetésen.

Az igazi festő vagy szobrász legfőbb vágya minél művészebbet alkotni. Abban, amit nyújt, a lélek kér szót, a lélek, amely minden életmegnyilvánulásra a legérzékenyebben reagál. A művész alkotásán keresztül akaratlanul is életírója a kornak, amelyben él; igyekszik kielégíteni kortársai szellemi igényeit s mérőeszköze a társadalom műveltségi színvonalának is. A művész a maga korának leghivatottabb és legszavahibetőbb művelődéstörténetírója. A nagy történelmi korszakok eseményeinek, szellemének és iránytadó egyéniségeinek hatását csalhatatlanul megtaláljuk koruk művészetében. Az Anjouk, Zsigmond vagy Mátyás korának hatása az ötvösművészetre, a Mediciek, Sforzák, Montefeltrek befolyása a reneszánszra a műalkotásokon nyomon követhető.

Ez az oka annak az értékbeli eltérésnek, amelyet a levéltári kutatásokon alapuló történetírás és egy-egy kornak művészeti hagyatéka elénk tár. Amazt olykor célszerűségi okok, valamint a kutatások, sőt a kutatási lehetőségek fogyatékosága és a nézőpontok relativitása befolyásolhatja; sok esetben a sötétben tapogatózók vagy helytelen utakon jár. Ezzel szemben a művészetek útján nyert kép nem nyújtja ugyan az események pragmatikus megörökítését, de megkímél az elkerülhetetlen tévedésektől. Minden kor művészeti emlékei a kivitel modorában, az

alkotó stílusában és művészetében képviselik azt a történelmi anyagot, amely a múlt megismeréséhez vezet. Ezért a művészetek útján nyert nagyvonalú kultúrtörténetem adatai más forrásoknál becsesebb és hiteltérdemlőbb útmutatást adnak a kutatóknak és élethűbb képet tárnak az utókor elé.

Tudvalévő, hogy minden nemzet művelődéstörténete az életkörülmények befolyása alatt alakul. Taine írja, hogy a Földközi-tenger körül lakó népek a kék égnek, a gyönyörű tájaknak, amelyből hiányzik észak zordsága vagy a trópusok tespedtsége s a hajózással és a halászattal való foglalkozásnak hatása alatt lettek fogékonnyá a művészetek iránt. Itt született meg a föníciai, az egyiptomi, az arab, a délfrancia, a spanyol, a görög, etruszk, római művészet. S innen árasztotta szét sugarait minden korok művészetének legragyogóbb napja, az olasz reneszánsz. Friaul harcok longobárdjai csakúgy művészetekkel foglalkozó olaszokká lettek, mint Dél-Itália szaracénjai, normannjai, spanyoljai vagy Közép-Itália gótjai. A kölcsönhatásokból új stílusok hajtottak ki, mint például a spanyol platereszk. Ahogyan a szláv kasubokból, poroszokból elsőrangú német katonanép lett, a gallokból, a frankokból a matematika, a geometria, az esprit francia népe, úgy lett Itália lakóiból az életviszonyok, lelki behatások, a klíma és egyéb tényezők kölcsönhatása alatt művésznép.

Az életformák kialakulásához természetesen idő kell; elsősorban az átplántálódás lehetőségeihez és ahhoz, hogy valamely behatás az új adottságok között szervesen érvényesülhessen. A stílusok áttelepülése is hosszabb időt vesz igénybe egyes korokban. Az 1144 után Ile de France-ból kiindult gótika sokhelyütt csak másfél évszázad múlva kezdte meg a helyi viszonyokba beilleszkedve komoly térhódítását. Európa egyik legnagyobb reneszánsz fejedelme, Mátyás király életében még főként gótikus templomok és paloták épültek; a korstílus még az ő rendkívüli egyéniségének szuggesztív hatása alatt sem tudott nálunk bizonyos áthonosodási idő nélkül egyetemessé válni. Az 1780 után olasz földön életrekelt barokk Európa többi országaiban csak a XVII—XVIII. század folyamán hódít.

Stílusok átültetéséhez, új irányok, gondolatok, szokások egészséges átplántálásához előbb a megfelelő légkör kialakulása szükséges. Ahol ez a számtalan tényezőtől összetevődő atmoszféra kialakult, ott az áttelepült stílus új otthonot talál; enélkül gyökértelen, idegen maradt. Szemléltetően illusztrálják ezt a különböző népek körében kifejlett s egymástól eltérő barokk-stílusok, mint XIV. Lajos-, a chippendale-stílus vagy a terézianus művészet. Az akklimatizálódás teljes hiányát viszont ijesztően szemléltetik azok a szinte távirati úton érkezett skatulyaházak, amelyek az ősi Pozsonyot vagy Kassa utcáit éktelenítik el.

Korunk a természetes beilleszkedés lehetőségét szinte áthidalhatatlan akadályokkal igyekszik megoldhatatlanná tenni. Szomorú tünet ez, mert itt ütközik ki leginkább a kultúra és a civilizáció kiegyenlíthetetlennek látszó ellentéte. A kultúra lényegének átvételéhez, a kultúrát éltető légkör megteremtéséhez idő kell. Viszont a civilizáció olyan technikai vívmányok szárnyain terjed, amelyek manapság mindig megelőzik, sőt olykor akadályozzák is a kultúrának lelkeket, embereket, társadalmakat és életberendezéseket formáló munkáját, így került összeütközésbe — adja Isten, hogy csak átmenetileg — a kultúra a civilizációval. A technika örületes iramban vágató lovai kiszaladtak a gondolat alól. A Quattrocento művésze évekig dolgozhatott a S. Marcóban egyenletes és egységes lelki és külső behatások alatt. Ma a rádió percenként új híreket hoz, új gondolatvilágba visz, sőt gyakran olyan világba, ahol igen kevés a gondolat-

Magától értetődik, hogy népeknél az életformák áthasonulása jóval tovább tart, mint a stílusoknál. A stílus még mindig gyorsabban érik belé új környezetébe, mint az ember, amely — különösen ha tömegesen származott át más tájakra — társaival még a régi életformák között él, az új benyomások, új képek, az új otthon hagyományai és kultúrája lassan szívódnak lelkébe. A világ minden részén gyorsan asszimilálódik a szórványos és lassan a tömeges települő. Amiképpen az átültetett fa csak idő múltán kapaszkodik meg gyökereivel az anyaföldbe, úgy az átszerveződés folyamata a népeket is visszaveti fejlődésükben, amíg végül organikus részévé válnak az új életközösségnek.

A természeti, a társadalmi és a kulturális fejlődésnek örök törvényei vannak. Beigazolódik ez, ha a nyugati keresztény kultúra terjedését megfigyeljük a bizánci kultúrával szemben, amelynek befolyása viszonylag elenyészően szűk térre szorult. A római kultúra legyező alakban terjedt szét: Bizáncon át Oroszország felé, Magyarországon át Lengyelország felé, Dél-Németországon át a Rajna vonalát követve az Óceán felé, Franciaországon át Anglia és Spanyolország felé építette ki az európai művelődés útjait. Amerika felfedezése azután a nyugateurópai gazdasági életet termékeny lendületbe hozta. Ennek egészséges következményeként a kultúránk is mind magasabbra szárnyalt, ugyanúgy, ahogy később Amerikának rohamos meggazdagodása lehetővé tette, hogy az európai eredetű kultúrának mind szélesebb körben nyújtsa onthont.

Ne felejtjük el, hogy a kultúra: lelkiség. A civilizáció viszont materiális alapokon nyugszik s a technika vívmányaival terjed. Együttműködésük az az ideális harmónia, amely a különböző népeket egyesíthetné. Ez ajándékozhat csak meg országokat és népeket a kultúrából fakadó műveltséggel, önfegyvelméssel s a civilizáció gazdasági és társadalmi egyensúlyával. Ha egy nép múltját és jelenét tárgyaljuk, ismernünk kell lelkiségét, kultúráját, polgárosodási fokát. A civilizációval együttjáró modor elrejtje a valódi kultúrát, a valódi lelkiséget. Ennek a lelkiségnek megismeréséhez értékes támpontot nyújtanak a csataképek. Aki résztvett a világháborúban, aligha fogja kétségbevonni, hogy a csaták küzdelmében ismerhetjük meg leginkább embertársainkat, amikor lehámlik róluk a modor és valódi lelkiségükben mutatkoznak meg. Népekről természetesen csak az ily megfigyelések évszázados vagy évezredes láncolata alapján alkothatunk képet. Az így kialakuló képsorozatnak jellemző sajátága, hogy alapvonásait csak erős népek tudják hosszú időn át megőrizni és változatlanul fenntartani. Ugyanígy az erős és életképes népek sajátága, hogy az új hazában talált régi értékeket vagy hagyományokat saját lelkiségük szerint legyenek képesek átformálni és továbbfejleszteni.

Bizonyítja ezt nemzetünk és hazánk története is. Hóman Bálint részletesen világítja meg, mint találkozott harmadfélezer évvel ezelőtt a Tobol vize mellett a két nép, a finn fajta mágyi és a török ogur; »a mágyi«-érief elsajátították az ogurok műveltségét, átvették számukra új fogalmakat jelölő műveltségzavaikat . . . majd törzszé szervezkedtek.«¹ Hosszú, viszontagságos, de hadi és humánus vonatkozásaiban is gazdag bolyongásaik után értek el új, mostani hazájukba. Hadjárataik közben inkább az ének, mint a rombolás tartozott kedvteléseik közé. Hogy nem tűzvész és pusztulás járt nyomukban, eltérően a Vandátoktól, tatároktól és más barbár népektől, azt fényesen bizonyítják azoknak a városoknak ma is álló korabeli műemlékei, amelyekben megfordultak« — mutat rá joggal Gerevich Tibor.²

Az idők folyamán a Kárpátok medencéje sok más népnek adott átmeneti hazát. Éltek itt dákok, kvádok, szarmaták, jazigok, hunok, gótok, gepidák, herulok, longobárdok, avarok, morvák, pannonszlávok, fehérhorvátok, bolgárok és egyéb néptörzsek hosszabb-rövidebb ideig. Ezeknek a népeknek emlékeit, nem egynek még a nevét is homoktorlaszba temette elmúlt évezredek pora.

Az isteni Gondviselés a magyarságnak szánta azt a történelmi szerepet, hogy a régi Róma kultúráját új életre ébressze Pannónia egykori földjén. Így lett a latin Solva helyén Esztergom Arpádházi királyaink alatt. S mire a kérészéletű népek képtelenek voltak: így kovácsoltuk mi magyarok a klasszikus Róma itt talált hagyatékához, a latin kultúrához a Közép-Duna vidékének népvándorlás utáni magyar kultúráját.

A magyar nép számára az ezeréves hazát a Duna partjain, a Kárpátok ölén le az Adriáig katonai erényei szerezték meg. Államalkotó művészete és kultúrája országot teremtett, amelyet ősi vitézsége óvott meg attól, hogy mások zsákmányává váljék. A magyar vitézül harcolt már az őshazában, vitézül harcolt ezer év előtti portyázásai alatt; vitézi erényei betöltik történelmének minden lapját. S ez a vitézség mindenkor magas katonai kultúrával párosult; a haditudományt a honfoglalás korában tőle tanulta egész Európa. Igaz,

néha idegen harcászati módszerek csorbitották meg ősi vitézségét, de azután ismét mintaképe lett az európai katonának. A magyar huszárt minden ország irigyelte s minden hadsereg könnyű lovassága utánozta.

Katonai kultúrájának egyik jellegzetessége, hogy a műkincsek, ahol a magyar harcolva átvonult, mindenkor sértetlenek maradtak. A magyar művészi érzék époly ősi eredetű, mint a katonai talentum. A legrégebbi ránkmaradt magyar fegyverzet, lószerszám és edények is sok művészi érzéket árulnak el; a skytha, a perzsa-szasszanida motívumokkal díszített hadi felszerelések is bizonyítják ezt. S mélyen gyökerező emberiségre, magas kultúrfokra mutat a foglyokkal való bánásmód oly korokban, amikor ezt még nem tette kötelezővé semilyen nemzetközi egyezmény. A magyarok hadifoglyaikkal a legrégebbi időktől kezdve egészen a világháborúig nemcsak mindig emberségesen, hanem bajtársiasan is bántak.

Ezeket az erényeket a vérzivataros magyar történelem folyamán bőséges alkalom nyílt csillogtatni. A tatárjárás és a törökkel másfél évszázadon át vívott háborúk — hogy a többi itt ne is említsük — példátlan katonai erőfeszítésekre kényszerítették az országot. Amikor Európa népei Amerika felfedezése után rohamosan gazdagodni kezdtek, mi véreztünk, szegényedtünk és testünkkel védelmeztük Európát. A Hunyadiak korában Magyarországnak még több mint négymillió lakosa volt; Angliának ugyanekkor hárommillió. De a török kitakarodása után csak két és fél millió magyar élt az országban.

E szörnyű pusztításnak és vérveszteségnek katasztrófális hatása volt a magyar kultúrára, amelynek egyik legjellegzetesebb vonása éppen a tudásvágy és az iskolázottság. Az 1080-ban alapított bolognai egyetemen nemcsak magyar hallgatók, hanem magyar tanárok, sőt rektorok vannak. A párizsi Sorbonne-t 1200 után magyarok is hallgatják. Az 1365-ben alapított pécsi, majd az óbudai, a pozsonyi egyetemek és más főiskolák, melyek a szellemileg kiemelkedő férfiak egész sorát nevelték fel, mindmegannyi bizonyítékai a magyar kultúra középkori fejlettségének. Mareschi pápai nuncius Zsigmond király

idején írja egyik jelentésében Budáról a Szentatyának, hogy itt áll Európa egyik legszebb és legnagyobb királyi palotája. De a török előretörés Európa szíve felé azt a hivatást róttá reánk, hogy mi védjük meg a kontinenst az ázsiai veszedelemtől és arra kárhoztatott bennünket, hogy ideiglenesen feladjuk azt az előkelő kultúrpozíciót, amelyet az európai népek sorában elfoglaltunk. Hűségesen fejezik ki ezt a kemény magyar sorsot azon korszak egyik legkiválóbb írójának, hadvezérének és államférfiának, Zrinyi Miklósnak szavai: »Nem írom pennával, fekete tintával, de szablyám élivel, ellenség vérivel én örök híremet. . .«

A magyar történelmet két főrésze lehet osztani: a török előtti és utáni időkre. A magyar sors a török idők előtt is a kultúra terjesztéséért és védelméért folyó harcokat jelentette. De amíg a tatárjárás vérvesztése csak a háború veszteségét jelentette, addig a török invázió jelentőségében felmérhetetlen.

A török nemcsak megállította a rohamosan fejlődő Európa magyarságát ebben az előrehaladásban, de vissza is vetette abban. A lakosság javait elpusztította, őt magát rabszolgaságba hurcolta. A törökkel vívott háborúk és az ázsiai kultúra nyomása szinte teljesen felőrölte a latin klasszicitás és a keresztény humánnum elemeivel átítatott magyar kultúrát. A két évszázad háborúiban kivérzett magyarságot vértömlesztéssel, telepítéssel kellett talpraállítani. Gyarmatosítási pátensek jelentek meg, melyek bőséges kedvezmények és ingyen föld adásával csábították az elpusztított magyar területre a XVIII. században elsősorban a német birodalom munka- és kenyérszükségletű lakosait. Mint egykor II. Géza királyunk idején, majd később a tatárjárás után, ismét megindult az idegenek tömeges beáradása, de jóval nagyobb mértékben. Sváb, osztrák, tiroli, rajnai, badeni, mainzi, pfalzi, kölni, hesseni telepések özönlöttek hazánkba; jöttek bevándorlók Elzászból, Lotharingiából, Luxemburgból, Piemontból, Svájcból, Franciaországból, sőt Litvániából is. jöttek, hogy nyomorúságos életüket az áldott magyar földön a jobb sors révébe kormányozzák.

Tudjuk, hogy Európa, sőt a világnak csaknem minden népe többé-kevésbé keverék-nép, amelyeket az államalkotó néppel való asszimiláció felé irányít annak magasabb kultúrája, az életközösség, az éghajlat, az országvezető központok felé való tájékozódás és sok egyéb tényező. De a Magyarországra telepített gyarmatosok hosszú időn át idegen testként ékelődtek a magyar nemzetbe. Mária Terézia néhány évvel halála előtt elrendelte ugyan, hogy a betelepített idegenek tanulják meg a nemzet nyelvét s igyekezzenek hozzáilleszkedni a magyarok szokásaihoz. E rendelkezéseknek akkor fogantja nem volt, az asszimilálódás folyamata csak nehezen indult meg a XIX. században.

A magyar jelleg letörölhetetlen s mindenütt kiütözik, ahol jelenvaló. A magyar jellemnek, a magyar sajátosságnak valódi ismerete különösen fontos számunkra, ha oly fontos tárgykörrel foglalkozunk, mint a magyar csatakép története és művészi fejlődése. Igaz, a magyar kéznek, amely évszázadokon át pajzsot tartott és kardot forgatott, ritkábban volt alkalma a tollhoz, vésőhöz, rajzónhoz s az ecsethez nyúlnia. De a magyar lélek művészi inspirációit és hivatottságát vitathatatlanul bizonyítják azok a műkincsek, amelyeket magyar művész alkotott. Itt csak példakép utalunk a Kolozsvári-testvérek Szent György-szobrára, Kolozsvári Tamás garamszenibenedeki szárnyasoltárára, Báthory András domborművű Madonnájára vagy Kassai Mihály képeire.

Az a műtörténész, aki nemcsak olvas, hanem lát is, világosan meg tudja különböztetni a magyar művészi alkotásokat minden más nemzet műkincseitől. Nem található meg bennük az északi népek miszticizmusa, túlfeszített izgalma, vagy rideg realizmusa, képkalkotásukból hiányzik a túlszűfolttság, a zavarosság, alakjaiból az exaltált arckifejezés. Nem állanak ugyan az olasz mesterek rajzoló művészetének és színpompájának magaslatán, de művészi felfogásban inkább ezekhez közelednek. A magyar műalkotások jellemző vonásai: a nyugalom, a derű, a mértéktartás, a szertelenségek kerülése, a térben szélesedő, sohasem zsúfolt kompozíció: a színezésben középen áll a magyar festmény Észak és Dél között. Igaz, hogy egy idegen eredetű művész alkotása is visszatükrözheti e jellemvonásokat. Ez

akkor vagy önként asszimilálódott, vagy nem képes a befogadó nép szellemi hatása alól szabadulni. Az alkotás, mind a két esetben, a magyarság géniuszának hatását bizonyítja.

Ezeket az ismertető jeleket viselik magukon a magyar csataképek is. A külföldi művész kezét s a magyar csataképek nem magyar jellegzetességeit akkor is észrevehetjük rajtuk, ha mesterük ismeretlen. Meglátni azt is, hogy mily célból, vagy kinek a rendelkezésére készültek. Már itt hangsúlyozzuk, hogy van egy alacsonyabb klasszisuk is, amely már nem művészet, hanem ipar; a sokszorosító grafika eredménye ez s e kérdéssel részletesen foglalkozunk a XVI—XVII. század grafikáját tárgyaló fejezetben. A török háborúk egész Európa figyelmét magukra vonták s ezt a közérdeklődést nemcsak a művészi, hanem az iparszerűleg készült s kétes eredetiségű csataképek is igyekeztek kielégíteni.

Hogy a reánk maradt csataképek között sok idegen mester alkotása ismeretes, elegendőképpen megmagyarázza az a tény, hogy a magyar művek túlnyomó része elpusztult az évszázados háborúk alatt. A magyar nemzet élethalál-harcai azonban nem fokozhatták le kultúrigényét; a csataképek jelentékeny része magyar mecénások megrendelésére készült. Jól tudjuk, hogy a művészi kultúra két tényezőtől adódik: a kultúrigényből és a végrehajtó készségből. Az igényt a magyar mecénások megrendeléseinek tömege és lelkes művészetpártolásuk bizonyítja, tekintet nélkül arra, hogy az alkotó művész egyes korokban magyar volt-e vagy idegen. Bárminő is legyen alkotásaik színvonala, vitán felül bizonyítják, hogy a mindig eleven magyar kultúrigényeket a háborúk vészes tüzei sem tudták elhamvasztani. S bizonyítanak a magyar csataképek egyebet is. Azt, hogy a magyar nemzet sokat és hősiesen harcolt; a szüntelen háborúk nemcsak fiainak életét, hanem anyagi javait is áldozatul követelték. Bizonyítják nemzetünk nagy történelmi múltját, kultúrfölényét, művészetszeretét és történelmi elhivatottságát.

Budapest, 1940. június havában.

B E V E Z E T É S

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

A magyarság állampolitikai történetének gerincét alkotják a háborúk fegyvertényei, amikor a nemzet létének és nemlétének komor kérdése hősköteményé magasztosult a haza védelmére harcbaszállott seregek lelkében. Attól az időtől kezdve, mikor az Urunk születése utáni nyolcszázhatvankettedik évben Hinkmár, bizánci érsek feljegyzi, hogy »ismeretlen ungar ellenség« tör be a keleti birodalom területére, a magyar fegyveres erő jelentős tényező Közép- és Nyugateurópa történetében is. A kalandozások korának rettegett lovashadjáratai, az államalapító s a magyar nagyhatalom alapját megvető Árpádok korának háborúi, Nagy Lajos diadalai, a törökverő Hunyadi János s fia Mátyás fényes tettei éppúgy elévülhetetlen teljesítményei a magyar hadi művészetnek, mint másfélévszázados török hadjáratok számtalan fegyverténye, a Zrinyi Miklósook, Jurisics Miklósook, Dobó Istvánok végvárvédelme. A XVIII. században Rákóczi hadai, Mária Terézia huszárezredei öregbítik Európa-szerte hadi dicsőségünket. A szabadságharc eposza s a világháború fényes katonai teljesítményei bizonyára nem zárták még le a sorozatot, amelyet a magyarság Szent István birodalma határainak védelmében vagy helyreállításában kifejtett.

A magyar történetírásnak egész sor szak- és részlettudománya könyvtárakat megtöltő részletességgel foglalkozott már a magyarság harci cselekményeivel. Elsősorban a hadtörténet feladata e hadjáratok politikai hátterének felderítése mellett a harcok stratégiai elemzése, a hadiépítészettan, várerődítésttan s a fegyvertörténet dokumentumainak egybegyűjtése és tudományos feldolgozása. A hadtörténet forrásai az írásos adalékok mellett a

fennmaradt régészeti emlékek, a még álló várak, erődítések, másrészt fegyverek, ágyúk, kardok, puskák beható technikai és művészeti tanulmányozása. Ezekkel azonban egyenrangú forrásértékű a fennmaradt rajzok, alaprajzok, csatatervek s a bennünket közelebről érdeklő ostromképek tömege, valamint az ütközetekről készített metszetek és festmények egy jelentős csoportja. E művészeti alkotásokkal az egyetemes történetírás és a hadtörténet egyaránt behatóan foglalkozott, de ezek az ábrázolások egész sereg másirányú tudományos problémát is vetnek fel, amelyet már eleve módszertani szempontból taglalnunk kell, mielőtt kitűzött vizsgálódásainkhoz hozzá kezdenénk.

*
* * *

Azok az ostrom- és csataképek (festmények, metszetek, kéziratok egyaránt), amelyek magyar földön készültek, magyar mesterek kezétől származnak, vagy általában a magyar hadi eseményeket örökítik meg, a legkülönfélébb tudományos szempontból tarthatnak számot érdeklődésre. Legelőbb járulnak a már fentebb említett hadtörténeti vonatkozások; ezek a képes emlékek igen sok esetben nyújtanak a hadi események szemléletes rekonstruálására. Mindaz, ami a hadtörténeti kérdésekkel egybefügg, elsőrendű forrásanyagra talál az ostrom- és csataképekben. Egykori, már rég nem álló várak és erődítések képét nyújtja, a magyar várerődítéstan s általában a hadi építészettan történetének megírására módot ad. Rendkívüli jelentőségűek továbbá e művek hazánk városai történetének szempontjából: a topográfia, a városkép fejlődésének menetét, kimagasló középületek (mint a budavári királyi palota, vagy egyes székesegyházak) történetét olvashatjuk le róluk. Nagy fontosságú forrásai a hazai viselettörténetnek is; a különböző korok katonai és polgári ruházatának képét nem egyszer híven megőrizték. Sok esetben kimagasló historiai személyek, hadvezérek, királyok képmását is nyújtják s a hazai történelem arcképcsarnokának díszei.

S nem utolsó szempont e képek művészettörténeti jelentősége. Ez utóbbi szempontból tűzzük magunk elé a hazai ostrom- és csataképek tudományos vizsgálatát. Bár a csataképfestészetet a történeti festészettel foglalkozó kutatás természetesen eddig sem mellőzte, e képek a másféle események (mint az országgyűlé-

sek, koronázások, békekötések) ábrázolásától éppen tárgyuknál fogva ütnek el.

Két különböző, egymással párhuzamosan futó, de vizsgálódásuk céljából mégsem egyező kutatási ágazat foglalkozik e képekkel. Legelsőbbben a történeti képkutatás tekinti ezt az anyagot vizsgálódási területének. A história szemléletes érzékeltetésének leginkább kézenfekvő lehetősége az »egykorú« metszetek illusztrációként való közlése; ezek adhatnak leghívebb fogalmat a régmúlt korok kimagasló személyeiről, eseményeiről, a korok sajátos viseletéről, architektúrájáról, életfelfogásáról. Így e csata- és ostromképek is nem annyira, mint önálló műalkotások, hanem mint történeti művek illusztrációi jutottak nagy jelentőségre. Minden kor történészei — a középkor kódex-íróitól kezdve — igyekeztek műveiket szemléletességgel érdekesebbé és meggyőzőbbé tenni; a könyvkiadás korában a kiadók üzleti szempontjai is irányadók voltak. Világos azonban, hogy régente, így pl. a XV—XVI. századi nyomtatott krónikákban sem fektettek túlságos nagy súlyt ezeknek a képeknek a korszerűségére és hitelességére. Minden történetírónak módjában volt természetesen, ha a saját koráról írt, hiteles képeket mellékelnie s mai napig is ezeknek a valóban egykorú illusztrációknak van a legnagyobb forrásértéke.

A történeti képkutatás, a történeti ikonográfia a legmodernebb történeti résztudományok egyike. Magyar művelőinek egyike, Vayer Lajos, beható tanulmányában fejtegeti a szerepet, amelyet az illusztráció a különböző korok történetírásában elfoglalt.³ A felvilágosodás előtti és utáni korszak történései kizárólag az írott források tanulmányozására szorítkoztak, a történészek nem törődtek a nagyközönség igényeivel és megvetették az olcsó népszerűséget. Közölték ugyan, fa- és rézmetszetekben a mindenkoron elsőrendű forrásnak tekintett érmek, pecsétek, címerek képeit s a térképeket, de a kimagasló történeti személyek képmásaitól eltekintve, nem igyekeztek a történelem szemléletessé tételére. E kor, a XIX. század második fele, a historizmus s a pozitivisták történet-szemlélet kora, a nagy magyar történész-nemzedék munkássága nem tartotta sokra az illusztrációt s műveik betűrengetegeinek egyhangúságát nem derítik fel a szövegvilágosító képek. A közölt képmásoknak szintén nem sok forrásértékük van. E korban azonban, mintegy visszahatásként, a millénium idején — minden bizonnyal a felvirágzó történeti festészet és a már

megalapozott művészettörténeti kutatás hatása alatt — oly nagy magyar történeti kiadványok jöttek létre, amelyek már sűrűn vannak illusztrálva: ilyenek a Millenáris Történet és a Magyar Történeti Életrajzok sorozata.⁴ A historizmus korában fellendülő történeti érdeklődés idején a művészek is nagy tudományos apparátussal dolgoztak; a régi kosztümöket, a fegyvereket, az építészeti emlékeket alaposan tanulmányozták. Ezek a nagy magyar történeti festők, Than, Lotz, Madarász, Székely, Wagner, Benczúr, Feszty műveinek lelkesítő visszhangja bátorította fel a történetíró kortársakat, Szilágyi Sándor gárdáját, hogy műveiket az »egykorú« metszeteken kívül a kortárs-festők alkotásaival illusztrálják. Ez azonban a hamis szemléletesség forrásává vált s a fogalmak összezavarására vezetett, bármennyire is igyekeztek a festők »korhú« történeti alkotásokat festeni. Vayer részletesen boncolja a Millenáris Történet korának ezirányú fogyatékoságait, bár elismeri, hogy a pozitívizmus korának történetírói mégis nagy szolgálatot tettek a történeti képkutatásnak a napfényre hozott rendkívül nagymennyiségű s olykor igen értékes egykorú képanyaggal.⁵ A mai történetírás már a legszigorúbb forráskritikával igyekszik dolgozni, sajátos módszerei és irányelvei vannak;⁶ fejlődésében s általában a történeti ikonográfia tudományos megalapozásában természetesen leghathatósabban a művészettörténet előrehaladása segíti. A magyar művészettörténet az utóbbi évtizedekben valóban nagy léptekkel haladt előre s éppen általa^{1^} vált jelentőssé az ikonográfia az egyetemes történetírásban. Ily úttörő magyar történeti és ikonográfiai alapvetés Gerevich Tibor és Genthon István munkája.⁷ »A művészeti emlékek« — mint azt *Gerevich* e helyütt kifejti — »a történet legbiztosabb és legkonkrétebb tanúságtévői. Sok esetben biztosabb felvilágosítást nyújtanak, mint az írott kútfők, mert ezek alapján a múltat csak rekonstruálni és elképzelni tudjuk; a műalkotások leghitelesebben, változatlan szemléltetéssel és megfoghatóan tanúskodnak a múlttól ... A műemlék maga a múlt, a múlt egy darabja. Régi művészetünk a magyar történeti lélek legmegkapóbb kifejezője.«⁸

A magyar és a magyar vonatkozású ostrom- és csataképeknek így az egyetemes történeti kutatásban igen nagy forrásértéke van. Mi azonban ezeket elsősorban a művészeti fejlődés s a műfaj

sajátos jellegzetességeinek szempontjából szándékozunk vizsgálni. Bár nem mellőzzük el a képek egyetemesebb vonatkozásait sem — előljárónkban már utaltunk a magyar hadiművészet nagy köz-történeti jelentőségére, — mégis a művészeti fejlődés érdekel bennünket elsősorban. Ki kell nyomoznunk egyúttal a magyar csataképfestészetnek, magyar művészeti szellemben gyökerező sajátos elemeit is. A kronológiában éppen ezért a művek keletkezési idejének sorrendjét fogjuk szem előtt tartani, — mivel művészettörténetet írunk — s nem az ábrázolt esemény időpont-ját. Hiszen pl. Székely Bertalannak a »Mohácsi csatát« ábrázoló festménye a XVI. század művészetének történetében semmi szerepet nem játszik, épp így nincs történeti forrásértéke sem.⁹ Ehhez képest igyekezni fogunk kétes esetekben az ábrázolás történeti hitelességét s egykorúságát is mérlegelni. Ez az állás-foglalás természetesen a historizmus korában keletkezett alkotá-sokra nem vonatkozhatik, már amennyiben ezek a régmúlt korok képét igyekeznek életrekelteni.

Kutatásaink szilárd támpontjai a történeti és a művészet-történeti irodalom lapjain már több ízben közölt s nevezetessé vált alkotások: a kérdés érdeméhez természetesen sajátos s új értéke-léseket kell adnunk. Ezek mellett a régi krónikairódalom s nagy hazai közgyűjteményeink metszetanyaga rendkívüli bőséggel nyújtja az eddig kiadatlan vagy jóformán ismeretlen kép- és met-szetanyagot. Fővárosunk és a vidéki magyar városok, valamint magánosok gyűjteményei is számos oly értékes alkotást őriznek, amelyek képét mi közöljük első ízben. Ezek mellett azonban a külföldi nagy könyvtárak, levéltárak és múzeumok is nagy szám-ban őrzik a magyar vonatkozású csata- és ostromképeket.¹⁰ Ez újabb örvendetes bizonyága annak, hogy a magyar hadtörténet tényei bizonyos korokban világszerte foglalkoztatták a művészek képzeletét. Sajnálatosan le kell mondanánk azonban arról, hogy ezeknek az ábrázolásoknak összességével foglalkozzunk, vagy éppen teljes regisztert adjunk róla. E sok-sok tízezernyi munkának a világ minden tájáról, az Albertinától s a Bibliothèque Nationale-től olasz városok és német választófejedelmi városok levéltáráig való egybegyűjtése évtizedek kutatását kívánná. Jelen munkánk inkább csak szerény vázlatul akar szolgálni a kérdés teljes feldolgo-zásának eljövendő munkájához, amely, reméljük, nem lesz hiába-való.

I.

A VEZÉREK ÉS AZ ÁRPÁDHÁZI KIRÁLYOK KORA. — A HARC A ROMÁNKORI MŰVÉSZETBEN.

A magyarságnak legelső, történetileg ismert életmegnyilvánulása a harc és a küzdelem volt. Nem, mint békés pásztorok jelentek meg őseink Európa színpadán, maguk előtt hajtva marhacsordáikat, hanem mint rettegett lovashad, amelynek nyílzápora elsötétítette az eget a menekülő bizánciak, szlávok, németek s más népek feje fölött. Az ősmagyarok harci készsége, harcmódo-ruknek eredetisége és újszerűsége, hadszervezetük tökéletessége ősrégi eredetű. Találó és biztos ítélettel állapítja meg *Hóman* Bálint, hogy a honfoglaló magyarok hadikultúrája évszázados, sőt évezredek kulturális fejlődés eredménye volt.¹¹ A politikai szervezet szigorúságának volt köszönhető ez a sikerdús hadrendszer s egyben kitűnő fegyvereiknek és elsőrendű lovaiknak.¹² Bölcs Leó császár Taktikájában elismeréssel és csodálattal ír erről a »férfiakban bővelkedő független néprök, amelynek a pompaszere- tet mellett »elsősorban arra van gondja, hogy ellenségeivel szem- ben vitézül viselkedjék.«¹³

Ez a magasrendű harci kultúra és hadművészet, amelynek oly döntő befolyása volt Középeurópa képének évezredek kialakulá- sára s amely már a XI. századi európai hadviselési rendszerekben mélyreható változásokat eredményezett, természetszerűen hozta magával, hogy eleink legelső művészeti megnyilvánulásai is a hadi étellel állottak vonatkozásban. A régi magyar művészet — mint *Gerevich* írja — »végigkísérte a magyar történetet, váltakozva rózsákkal és tüskével, a dicsőség pálmáival és a fájdalom töviseivel szegzett útján . . .«¹⁴ Ez a művészi készség épp oly korán jelent- kezett, mint a katonai talentum. A honfoglalók őshazájukból perzsa-szasszanida jellegű művészetet hoztak magukkal s elő- szeretettel díszítették e művészet motívumaival fegyvereiket,

rövid, egyélű, görbe kardjaikat, bőrpajzsait s a tűzszerzőket őrző tarsolyaik fedéllemezeit. Az ősi magyar iparművesség e fegyverek díszítésében találta meg legelső méltó foglalatosságát.

A magyar hadtörténeti kutatás a régészeti ásatásokkal karöltve nagy odaadással és buzgalommal kutatta fel a vezérek és a nemzeti dinasztia korszakának, történelmünk első négy évszázadának emlékeit. Amily kialakult történeti képünk van a régi magyarok hadviselési rendszeréről, hadi taktikájáról, viselt hadjárataik lefolyásáról,¹⁵ oly kielégítő fogalmunk van az ősmagyarok fegyverzetéről. A sírleletek (mint a kecskeméti, törteli, salamoni, demkóhegyi, stb. leletek) gazdag anyaga nyomán többé-kevésbé pontosan kialakult képet nyerhetünk a régi magyarság kardjairól, pengyelvasairól, sarkantyúiról, a zablákról, nyílhegyekről.¹⁶ A lassú átalakulást szemlélhetjük fegyvertörténeti emlékeinken: mint vettek át őseink a XI. századtól kezdve mind több nyugati formájú kardot, kopját s mint fogynak fokozatosan a nomádok fegyverek. A lóhátról nyilazó magyarság átalakul páncélos fegyverzetű, nehéz lovassággá s ezzel kapcsolatban hadrendszerünkben is idomulniok kellett a nyugati népek harcmodorához, hogy sikerrel küzdhessenek a győzelemért;¹⁷ ugyanakkor azonban a lovas-harcra, a várakba vonulásra s a keleti ellenségek elleni küzdelemre a magyarok tanították meg Nyugateurópa keresztény népeit s mint egykor a hunok és az avarok a bizánci taktikát, úgy alakította át a magyar hadviselés a nyugati népek védelmi rendszerét.¹⁸

A régi magyar művészet első alkotásai, mint már említettük, éppen a hadi fegyverzetek díszítésére szolgáló iparművesség termékei. Művészi múltunk ismeretében azonban nem csodálkozhatunk, hogy e négy évszázadból szinte egyetlen oly képes alkotásunk nem maradt fenn, amely a magyarok történelmileg is ismeretes fegyvertényét ábrázolná. Talán fölösleges is volna emlékeztetnünk arra, hogy mi minden pusztult el az évezredek véres harcok közben régi művészetünk emlékeiből. Másrészt az is ismeretes, hogy e kor, a román művészet korszaka, egyáltalán nem volt a történeti festészet ideje, amely csak a középkor végén indul virágzásnak.¹⁹ De e korból való falfestményeink vagy miniatűrűink, amelyek történelmi eseményekkel s hadjáratokkal foglalkoznak, ha esetleg készültek is, nem maradtak reánk. Egyes kódex-illuminációkról, iparművészeti tárgyakról s románkori építőművészetünk plasztikai díszeiről emlékezhethetünk csak meg, amelyek harc-

jeleneteket ábrázolnak s mintegy csirái a később oly gazdagon kifejlő magyar és magyar vonatkozású történeti ábrázolásoknak.

*
* *

Talán a hikopolisi ezüst vázára vésett szkíta harcos — térdelő, íjját feszítő alak — képe lehet a legelső ábrázolása az ősmagyar harcos elődjének.²⁰ Ennek magyar vonatkozása azonban épp oly bizonytalan, mint a X-XI. századi illuminált kódexek lapjain helytel-közzel felbukkanó csatajeleneteké. Így a X. század szláv harcosait látjuk Szt. Boris és Gleb legendájának egyik kódexében; gyalogosok és lovasok sorakoznak fel itt, merev, bizánci megfogalmazásban.²¹ A vatikáni könyvtár egyik, szintén X-századi ó-szláv kézírata viszont a bizánci seregnek a bolgárokon aratott győzelmét örökíti meg.²² Mindezeknél azonban sokkal érdekesebb számukra az a várostrom-jelenet, amelyet a Bibliotheque Nationale XI. századi bizánci evangeliáriuma őrzött meg.²³ Domboldalon álló várat kétoldalt támadnak itt lovascsapatok. A vár keskeny sarokbástyákkal, nagy ajtókkal ellátott épület, tetején a védők alakjai; kétoldalt, a virágmustrás alapon lebegve támadnak a lovasok. Jobbról négy, balról hat vértezett alak, előre-szegzett kopjával. Egy-egy, mindkét oldalt, zászlós kopját hord; a jobboldali vezetőnél pajzsot is látunk. A lovakon díszes takaró. A harcosok szakállas fejét sisak fűdi, amely az ú. n. normann formát mutatja s amely már a X. századtól kezdve keleten és nyugaton egyaránt előfordul. Az ősmagyarok bebizonyíthatóan ezt hordották s a későbbi képes ábrázolások mellett a régészetiletek is erről tanúskodnak.²⁴ A képminiatúra tehetséges mesterre vall, a harcosok mozdulata egyénített s még mozgalmasnak is nevezhető a stílus általános merevsége mellett. Jogosan tételezhetjük fel, hogy ez a kép az 1070 utáni bizánci ostrom egykorúnak vehető ábrázolása²⁵ s így talán legrégebbi magyar vonatkozású hadiképünk.

A hasonló kódex-képek megítélésénél a viselettörténet és a fegyvertörténet tanulságainak kell döntenie. De éppen itt rejlik a kérdés nehézsége. A magyar viselettörténet egyik legjelesebb kutatója, Varjú Elemér, tanulmányai nyomán azt a következtetést szűri le, hogy »a régi magyar viseletről, őseink ruházatáról a XI. századig mondhatni semmit s azután is közel háromszáz éven át csak igen keveset tudunk«.²⁶ Az ezirányú vizsgálódások rá vannak utalva a későbbi emlékekből kielemezhető tanulságok vissza-

vetítésére, ami természetesen súlyos, de ma már alig megdönthető tévedések begyökerezésének forrása lehet. A fegyvertörténet mindenesetre biztosabban támogathat ebben az irányban, de jól tudjuk, milyen hamar megkezdődött már a XI. században a magyar harci fegyverzet elnyugatiasodása. A tatárjárást megelőző más-

1. A jó és a rossz harca (Psychomachia). Oszlopfő az esztergomi királyi kápolnában (XII. sz.).

Il contrasto del Bene e del Male (Psicomachia). Capitello nella Cappella Reale di Esztergom (sec. XII).

fél évszázadban a főrendű magyarok sokkal inkább jártak nyugati sodronyfonású páncéltözegekben s nyugatias stílusú fegyverekkel, mintsem ősi keleti eredetű viseletükben; a magyart alig lehetett a német vagy a francia vitéztől megkülönböztetni.²⁷

Másrészt a magyar fegyverek típusai a kalandozások és a szervezett hadjáratok óta széles körben elterjedtek s számos idegen nép átvett belőlük. Pl. a leginkább használt régi Árpád-kori fegyverek (lándzsa, fokos) mellett a buzogány a messzi Nyugaton is meghonosodott. így látjuk pl. a XI. század végén a buzogányt a bayeux-i szőnyeg egyik alakjának kezében is. A norman-

noknál és Itáliában a XII. és a XIII. században a buzogány a királyi hatalom jelképe volt. A Bibliothèque Nationale egy pergament kódexének képén (1190) a csapatai élén lovagoló genovai podesta buzogányt tart a kezében.²⁸ Az ehhez hasonló esetek nem egyszer ismétlődnek s így, ha az egykorú XI—XIII. századi

2. Vadászjelenet. Oszlopfő a kisbényi templomban (XII. sz. első fele).

Scena di caccia. Capitello nella Chiesa di Kisbény (I. metà del sec. XIII).

dolgozó mesterek alakjaikat az ruhába, a térdig érő tunikába öltöztetik. Az első magyaros jellegű viselet ábrázolását a legutóbbi, pazar eredményeket nyújtó esztergomi ásatásoknak köszönhetjük. Az egyik XII. századi oszlopfőn, három alakot látunk. Kettő egymással viaskodik. Öltöztetik bokáig érő, szűk köntös, derékban összefogó övvel. Az egyik nyíllal lő társára, míg amaz kezével pajzsot feszít a repülő nyilvesszők útjába (1. kép). Ez a XII. századi oszlopfő a legkorábbi harci jelenet, amelyet művészettörténetünkben ismerünk.²⁹ A jelenetnek nincs törté-

miniatúrákon, vagy a plasztikai és iparművészeti emlékeken magyaros fegyvereket látunk, ez még nem vall közvetlen vonatkozásra, még ha beszédesen bizonyítja is a magyar hadi művészet európai hatását.

Az Árpád-kori magyar viseletet leghívebben tükröztetik a csodálatos fejlettségű román-kori szobrászati emlékeink. Tárgykörük egyházi természete magyarázza azonban, hogy a harcosok igen gyéren szerepelnek a templomokat, monostorokat díszítő domborművek között.

A legkorábbi alakos ábrázolásoknak, a pécsi bazilika XI. és XII. századi domborműveinek a nemzeti viselet szempontjából kevés hasznukat vesszük; a műveket készítő s felsőolaszországi hatás alatt akkori közkeletű középeurópai

neti jellege, hanem a jó és a rossz harcát (psychomachia) jelképezi.³⁰

Valószínű, hogy e keleties jellegű magyar viselet, amelynek divatja még a XVI. században is ismeretes, visszafelé is hosszú életű volt. A kisbényi templom egyik oszlopfője, amely korban közel áll az esztergomihoz (XIII. sz. első fele), világi jelenetet ábrázol: két vadászt látunk. Egyik pányvát vet a medve nyakába

3. Lovagi tornajelenet a kígyópusztai aranyniellós csaton (XIII. sz. Nemzeti Múzeum).

Scena di giostra. Fibbia dorata a niello di Kígyópuszta (sec. XIII) Museo Nazionale di Budapest).

s karddal dőf felé, a másik nyíllal lő a vadakra. Köntösük az esztergomiakénál rövidebb, katonás szabású állógallérjuk van. Zömök alakjuk, kerek fejük, ferde vágású szemük, a kiülő pofacsont s a lelógó bajusz sajátos magyar arcokat mutat s élénken szemlélteti az Árpádkori magyar harcos alakját.³¹ (2. kép.)

A XIII. századból maradt fenn a legszebb, harci jelenetet ábrázoló művészeti emlékünck: a nevezetes kígyópusztai aranyniellós csaton látható (Nemzeti Múzeum). E jelenet a magyar lovagi rend viseletére és fegyverzetére vonatkozó legfontosabb kultúrtörténeti forrásunk s művészileg sem jelentéktelen alkotás. Mélyen leéő takaróval bevont lovak csapnak össze: a harcosok pancélfonatú ruhájuk fölött bő, derékban szíjjal összefogott köntöst viselnek. Az első sorban álló egyik lovas a festők címerét

viseli pajzsán. Jobbadán fazéksisakot hordanak a lovagok; zászlós kopját is látunk a mozgalmas csoportozatban. A háttérben zenészek, kürtös, dobos látható. A lovagi torna élethű, művészien megfogalmazott képe ez.³² (3. kép.)

Összegezve a fent elmondottakat s áttekintve a magyarság első négy évszázadának művészeti emlékeit, tárgyunk szempontjából elég gyér anyagot találunk. De csataképfestésről a román korban még európai viszonylatban sem beszélhetünk. A fennmaradt ábrázolások inkább a fegyver- és viselettörténet szempontjából nagy értékűek. Annyi azonban megfigyelhető, hogy mily kevés alakra szorítkoznak ezek az emlékek, a tömegjelenetek bemutatásában s ezzel a jelenséggel később s mind világosabban kidomborítva fogunk találkozni a műfaj színesebb s gazdagabb virulásának folyamán. Egyelőre az anyag még gyér és töredékes s a bemutatott emlékek között semmi közelebbi összefüggést nem mutathatunk ki. Annál értékesebb és gazdagabb anyaggal találkozunk a következő századokban, a gótika korában.

II.

AZ ANJOUK ÉS ZSIGMOND. — A GÓTIKA KORA. — A MINIATÚRA-
FESTÉSZET ÉS A SZENT LÁSZLÓ-LEGENDA. — NAGY LAJOS CSATÁJA.
— A BÉCSI SZT. ISTVÁN-DÓM KÓDOMBORMŰVE. — A GYULAFEHÉRVÁRI
SÍREMLÉKEK.

Szinte az egész középkori magyar művészet az egyházi élet keretében született s a templomok építésében, ékesítésében látta fő feladatát. E templomok voltak a társadalmi és a szellemi élet középpontjai s amint a középkori ember életének minden jelentős mozzanata a templommal vagy általában az egyházi étellel kapcsolatban zajlott le, úgy láthatjuk a templomok díszítésében a középkori élet egész enciklopédiáját. Ezek a szobrok, képek és falfestmények sűrűn ábrázolják a vallási tárgyak mellett a nemzeti témákat is, szentjeink alakjának és élettörténetének színrevetítésében. E nemzeti szentek ábrázolásában — mint *Gerevich Tibor* írja — »a magyarság vallásosságáról, erkölcsösségéről s egyúttal nemzeti érzéséről tesz a művészet által bizonyosságot... A hazának hőseit is tisztelték bennük. A magyar érzésvilágban a vallási és a hazafias gondolat elválaszthatatlan összeforrás, egységét jelképezik. A magyar ideálképzésnek, bátorságnak és bölcseségnek, istenfélelemnek és önfeláldozásnak megtestesítői. . .«³³ E sokrétű ábrázolások nemcsak a magyar ikonográfia alapvetését adják meg, hanem a magyar történeti festés első csirái is. Az egyházi élet, a nemzeti ideálok s a történelem dicső eseményei egyaránt kedvelt tárgyai nemzeti szentjeink legendájának és azok megörökítésének.

Bár nem volt nemzeti szentünk, mégis általános tiszteletnek örvendett Szent György alakja, akiben a magyar középkor a lovagi ideált látta s kinek alakjával és legendájával sűrűn találkozunk a régi magyar művészetben. Még az Árpádorkorból való a legkorábbi Szent György-ábrázolás, a jaki templom freskóján. A XIII. század utolsó tizedeiben keletkezett freskó, amely a trecentót megelőző

olasz művészeti kapcsolatok éberségére vall — a korbéli lovagi viselet ékes megtestesítője.³⁴ E falkép ikonográfiai és stílusbeli kapcsolatban áll az időben és művészettörténetileg egyébként eléggé távoleső XIV. századi almakeréki Szent György-freskóval.³⁵ Ezeket az ábrázolásokat az olasz művészet befolyásolta, valamint a többi hasonló műveket is. A mártonhegyi freskó Simoné Martini elpusztult avignoni falképével állhat kapcsolatban.³⁶ A későbbi ócsai, feketegyarmati, zólyomradványi, nagyszombati falképek³⁷ s általában a festészeti ábrázolások mellett is messze kimagaslik a középkori magyar szobrászat Európaszerte párját ritkító remeke, Kolozsvári György és Márton 1373-i Szent György-szobra, amelynek alapjában a középkori magyar lovag öltött testet. E mű a legszebb ábrázolása a magyar harcos vitéznek.³⁸

Nemzeti szentjeink, István király, Imre herceg és László király alakja a középkori magyar művészet legkedveltebb tárgyai. Legnépszerűbb közöttük kétségkívül László volt, kinek alakját és legendáját igen sokszor örökítették meg a falfestmények és a kódexek miniatúrái. Mivel a modern magyar műtörténeti kutatás bebizonyította, hogy a miniatúra és a falfestészet között genetikailag a könyvfestés az elsőség hazánkban, figyelmünk elsősorban a kódex-illuminációk felé fordul. E munkák között is kiemelkedik a magyar történetírás egyik legelsőrendű kútforrása s a magyar műtörténet nagyfotosságú emléke, a Képes Krónika, amely a magyar csataképek nagy sorozatát nyújtja.

A régebbi őrzési helye után egykor Bécsi-nek nevezett Krónika, Kálti Márk székesfehérvári örkanonok műve, a magyar miniatúra legszebb emlékeinek gyűjteménye, Nagy Lajos királyunk rendeletére készült 1358—70 között. Lapjait 147 miniatúra díszíti. Az illuminátor a munkát 1370-ben, Nagy Lajos lányának születésekor kezdte meg, s kétségtelenül a király udvari festője volt: személyét a kutatás Hertulia Miklósban gyanítja. Ezek a miniatúrák — a XIV. századi magyar művészet legszebb alkotásai — a hazai viselettörténet szempontjából elsőrendű fontosságúak.³⁹ A magyar művészettörténeti kutatás igen kimerítően foglalkozott már e művel. Általánosan leszűrt vélemény, hogy az illuminátor a XIV. század második fele nápolyi kódexeinek befolyása alatt dolgozott; feltétlenül látnia kellett azokat a nápolyi kódexeket, amelyeket I. Lajos király Anjou Róbert nápolyi könyvtárából hozott magával 1348-i nápolyi hadjárata után.⁴³ Bár a nápoly-

sienai miniatúrfestészet hatása kétségtelen, az is bizonyos, hogy a festő magyar volt s a munkának is itthon kellett készülnie. Különben nem képzelhető, hogy a különben Itáliát járt s ott iskolázott festő a magyar történelmet, a legendákat, a családok cimereit s a hazai viseletet és a fegyvereket oly behatóan ismerte volna. Sok részletfinomság van e képekben s főleg képszerkesztésük, egyes helyen, mint különösen a csataképekben, eleven és előnyösen dekoratív.

A Krónikában sok párviadal, vadászat- és csatajelenet szerepel. Ezek a legkorábbi magyar csataképek. Történeti forrásértékük természetesen korlátozott, hiszen a magyar történet első három századának eseményeit csak az Anjouk korának szemszögéből vetítik vissza. Ismerve a magyar viselet konzervativizmusát, a ruházat és a fegyverzet legalább egy évszázaddal régebben is divatos lehetett; az Anjou-kori lovagi öltözetet azonban teljes hitelességgel nyújtja.⁴¹ Az arcképek (a Nagy Lajosét leszámítva) nem lehetnek hitelesek s a hadtörténet szempontjából sem oly jelentékenyek e miniatúrák, mint pl. a XVII. század ostromképei. Mint a történeti festés alkotásai azonban rendkívül nagy becsben állanak a tudományos kutatás szemében, mert e színes képecskék mindennél érzékeltetőbben vetítik eléink egy XIV. századvégi magyar festő művészi felfogását s azt a szellemet, amely a hadi események ábrázolásában később is felismerhető.

A Krónika 4. lapján az őshazában vadászó magyarokat látjuk, térdig érő ruháikban, keleties süveggel, lándzsásan s rövid, magyaros típusú karddal. A háttérben a szokásos grotteszk háttér. Kevés, mintegy hat alak, csekély mozgalmasság és az alakok merevsége mit sem nyújt a vadászat nemes kedvtelésének izgalmából.⁴² Annál nagyobb mozgalmasság érvényesül a 9. lap képén, a Krónika első s egyik legszebb csataképén, amely a »hunok« (voltaképp az avarok) és Nagy Károly cesumauri csatáját ábrázolja.⁴³ A tájképi részlet itt is háttérbe szorul; a kulissza-szerű hegyek fölött néhány stilizált fa jelzi az erdőt. A két had hevesen csap össze. Az avarok a kép baloldalán csoportosulnak, abban a viseletben, ahogy a Krónika már az ősmagyarokat is ábrázolja. A kép középterét az előrenyomuló frankok foglalják le. A miniatör helyes érzékkel helyezi térben előbbre a frank király győztes hadat, hogy a tér szimbolikájával is érzékeltesse, melyiké lesz a diadal. A lovascapatok nagy tumultusban csapnak össze; a

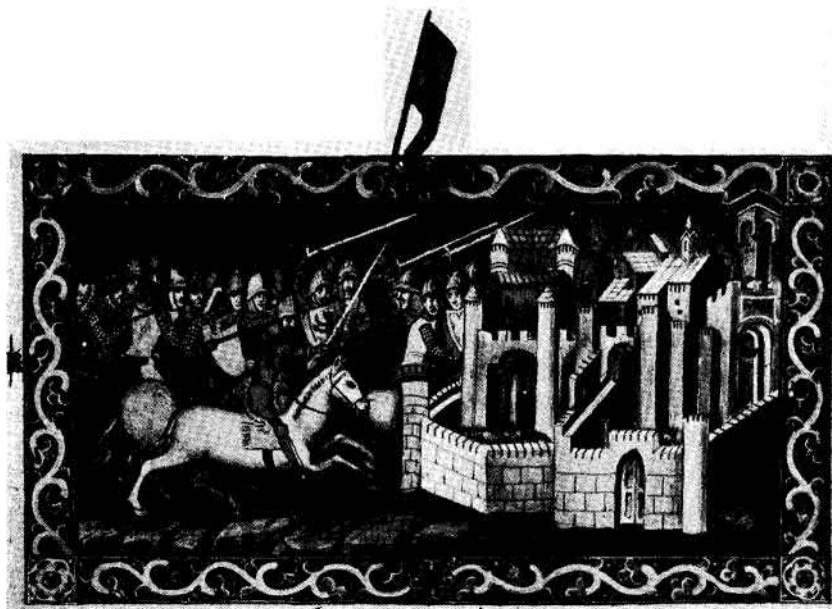
frankok sisakosan, páncélosan küzdenek, mindkét fél hosszú pallosokkal verekszik. Egy frank katona magasan tartja kezében a lobogót, amely kinyúlik a képtérből. A lovasok arcán kevés kifejezés, de ezen a XIV. századi ábrázolásban nem csodálkozhatunk. A legyűrt harcosok, a lovaikról lezuhanó sebesültek töltik ki az alsó képmezőnyt. Itt azonban a küzdő felek nincsenek egymás fölé helyezve s merev falanxokba csoportosítva, mint azt egynémely német metszeten még a XVII. században is látjuk. A csoportokban drámai hév lüktet. A mozgalmasság érzékeltetése még túlságosan lineáris s dekoratív jellegű: egyszerűen gótikus.

A Krónika legszebb miniatúráinak egyike Aquileja 452-i ostromának képe.⁴⁴ (4. kép.) Sziklás talajon tart a hun sereg a soktornyos, várfokos falakkal körített, magas házakkal zsúfolt »bevehetetlen« gazdag Aquilejára. A magasabb harcosok a ló hátáról kényelmesen benézhetnek a meredek falak mögé, a gótikus festmények szokásos modorában. Csatarendben vonul a sereg, elől finoman s kecsesen megnyúlt lován, emelt karddal nyilván Attila: az ugrásra készülő lovas a Krónika egyik legtermészetesebben rajzolt alakja. A lándzsát szegezõ hunokra a várfalak mögül négy elkéseredett védõ dugja ki pallosát; az egyik, rettegve visszanezõ már érdekes, egyénített arc. Aránylag sok alak tolong a képen; az elsõ sorban vonulók fölött kilátszó sisakok érzékeltetik a tömeget. A tömegmozgatás festõi megjelenítésének régi fogása ez. A csataképfestés õsi problémáinak egyike: mint lehet minél több alakot nyújtani s azokat úgy elrendezni, hogy a kép mégse legyen túlsúfolt s ne essen szét részleteire. A középkor természetesen a harcosok számát is szimbolizálta, csak keveset szerepeltetett s aránylag kevés alakkal jelezte a küzdelem hevét. A gótika mûvészi szemlélete más volt ebben a tekintetben, mint a bárók stílusé. A kevés alak szerepeltetése a csataképeken a magyar mûvészi felfogásnak teljesen megfelelt s errõl lejjebb még lesz elég alkalmunk meggyõzõdni.

Botond párbaján⁴⁵ jobbról látjuk Bizánc várát, csak néhány toronnyal jelezve. A sziklás talajon áll Botond fehér lova s elõtte bukik földre a görög sárga paripáján. Botond baljával fejét fogja s jobbajával tartott egyenes pallosát a görög szívére irányozza. Balról csoportosul a magyar sereg, elõl talán Opour hadnagy. Botond jelenete kompozícióban s rajzban is elmarad a ceszumuri csata és Aquileja ostroma mögött. Hasonló merev jelenet Kupa

vezér leveretése.⁴⁶ Négy sisakos vitéz előtt Vencelin lovag bárd-
dal fejezi le a térdelő Kupát, balról lovon István király és két kísé-
rőjének félalakja.

Szent István küzdelmeivel kapcsolatban két miniatúrát látunk:
Gyula legyőzetésének jelenetét és a Sámuel bolgár »kán« fölötti

4. Aquileja ostroma. A Képes Krónikából (1370 körül, Országos
Széchényi Könyvtár.)

*L'assedio d'Aquileia. Cronaca Illustrata (c. 1370, Biblioteca
Nazionale »Széchényi«).*

diadalt. István király félprofilban forduló lovon áll az összekötö-
zött kezű Gyula fölött.⁴⁷ Mögötte kísérői, lándzsás harcosai, míg
balról három, nyugati páncéltatú vitéze három lázadót üldöz.
A lovak s a szemben beállított harcosok itt is mereven csoportosul-
nak s nem érik el a cesumauri csata lendületét. Kevés az alak.
A küzdelmet csak a két harcos kardjának mozdulata képviseli.
Színben és szerkezetben egyike a Krónika legsikerültebb jelenete.
István király és Sámuel bolgár kán harcán⁴⁸ herold tartja a király
lovának kötőfékét s a címeres tárcsapajzsot: lovagi viseletben
áll a szent király a földön heverő kán testén. A bolgárok, színpom-

pás viseleteikben, a hegycsúcs mögül néznek ki. A legszélső még futásában visszafordul s a páncélos, sisakos magyar hadra nyilaz. A Krónika egyik legjellegzetesebb csataképe (5. kép).

Péter király üldözésén⁴⁹ csak a felvonuló magyar lovasok sorozata látszik: az előtérben az egyik kirántja kardját s a sereg zömének vezetője íjját feszíti. Drámai mag rejlik e miniatűrben.

5. Szent István és Sámuel bolgár kán harca. A Képes Krónikából.
La battaglia di Santo Stefano e di Samuele, gran cane dei Bulgari.
Cronaca Illustrata.

Egy szépen illuminált »B« betűben látjuk Béla herceg párviadalát a teuton vitézzel.⁵⁰ A herceg az Anjou-kori lovagi tornák modorában dőfi ki lándzsájával a nyeregből ellenfelét. Itt a harci cselekmény csak a két küzdőre szorítkozik. A legszebb csataképek egyike a ménfői csata illusztrációja.⁵¹ Henrik császár és Aba Sámuel seregei arányosan vannak csoportosítva a sziklás táj közepén s közönyös arccal asszisztálnak a két uralkodó párharcának. Lovaik alatt buknak le az elesettek a virágos rétre; a császár sárga lova megtorpan s összecsapásra készül. A harc kimenetelét a zászlók helyzete is mutatja. Balra Aba leszúrását látjuk, míg jobbra a

császár térdel szőr kámzsában hálaadásra a feszület elé. A színek különös tűzben pompáznak.

Amint itt is egy képen látunk egy egész eseménysorozatot, úgy sűríti a festő egy P betű iniciáléjába a kerlési csatát és Szent László párbaját a kun vitézzel.⁵² A felső részen Salamon és Géza vezetésével támadnak a magyarok a menekülő kunokra. Előterben a glóriás László »szög« lova mellett birkózik a süveges kun vezérrel, aki mögött a »váradi püspök lánva« húzódik meg. Ez a kép a Szent László-legenda megfestésénél is kiindulópontul szolgált. A nándorfehérvári ostromot ábrázoló s betűbe szerkesztett képen a zsákmány elosztása uralja az alsó képteret.⁵³ De a kétségtelenül legszebb csatakép a mogyoródi ütközetnek, kerek korongba komponált jelenete.⁵⁴ A két összecsapó fél küzdelmében valódi drámaiság feszül. Elöl lovon Géza és László, aki lándzsával dőf Salamon király felé. Karok emelkednek, lezuhannak az elesettek, »öletnek a teutonok és a latinok, de nincs hely hová fussanak, úgy

esnek el a magyarok előtt, mint az ökrök a mészárszéken .. « Salamon hátrahőkölő lovának képe külön művészi élmény. A Krónika mestere itt is a vezér mozdulatával jelzi a harc kimenetelét (6. kép).

»A« kezdő betűbe van foglalva Salamon megfutamodása László elől.⁵⁵ A szent mögött öt lovas; az angyal látomásától megrettent Salamon kihátrál a képtérből. Fenn, Pozsony várának falán álmélkodnak Salamon katonái. Krakó 1094-i ostromának⁵⁶ csak egy érdekes epizódja látszik: a vár tövében harisnyaszárban hordják a földet a páncélos magyar vitézek.⁵⁷ Meglepően szűkszavúan és tömören adja a festő a tatárjárás jelenetét.⁵⁸ Hat fél-

6. A mogyoródi ütközet.
A Képes Krónikából.
La battaglia di Mogyoród.
Cronaca Illustrata.

alakos, magas süvegbe, kaftánba öltözött tatár támad a menekülő Béla királyra. A király lovának csak a hátsó fele látszik, ami a Krónika többször alkalmazott ábrázolásmódja. Ottokár halála szokványosán megfogalmazott, merev jelenet.⁵⁹ A tatárok második betörésén hat tatár fordul szembe négy magyarral.⁶⁰

A Krónika legszebb csatakép-illusztrációi közé tartozik Károly Róbert csatáinak képe. Amadé fiaival és Csák Mátéval Kassa mellett ütközik meg a király.⁶¹ A színpompás képen Kassa várából három harcos tekint ki s az egyik tartja az Anjou-liliomos címerű zászlót. Az ütközet itt realizisztikusan van ábrázolva. Kétoldalt csoportosulnak a hadak, a Krónika általános felfogásában, amelyeket később a falfestészet is követ, — elől a két vezér lovon, mögöttük a sisakos küzdők, akik közül az első kardot rántanak s az elesettek a vezérek lába elé buknak.⁶² (7. kép.) Egészen újszerű s amellett történelmi hűségre is számot tarthat a szerencsétlenségű havasalföldi hadjárat képe. A sziklák tetején »az oláhok tenger sokasága fenn szaladgálva« nagy köveket dobál a sziklákba szorult magyar seregre. Itt nem a csata, hanem az orvtámadás jelene látszik: a hasadéokban a leütöttek tetemei között Hédervári Dezső teste fekszik.⁶³

*
* *

A Képes Krónika a magyar középkori csatafestés történetében genetikailag igen fontos szerepet játszik. *Gerevich Tibor* mutatta ki, hogy a XIV—XV. századi falfestményeink alapjában véve felnagyított miniatúrák s hogy a korábbi szakíróktól oly sűrűn emlegetett bizánci hatás nem közvetlen forrásból, hanem olasz vidékekről s olasz átfogalmazásban érkezett hazánkba.⁶⁴ A vatikáni legendáriumban — amelyet Niccolo di Giacomo da Bologna egyik magyar tanítványa illuminált a XIV. század végén⁶⁵ — a Képes Krónika szellemével rokon felfogásban látjuk a cserhalmi csatát, a kun vitéz és Szent László harcát (8. kép.).

Különösen a Szent László-legenda ihlette a korai magyar falfestészetet. A XIV. században különös tisztelete volt a szent királynak. Az ország egyik sarkától a másikig, a Dunántúltól a Székelyföldre egész sorozatát ismerjük a Szent László legenda megfestésének. Dekoratív magyar stílus ez. A monumentális formával kevés kapcsolata volt, inkább felnagyított miniatúrák,

7. Károly Róbert király harca Amadé fiaival és
Csák Mátéval. A Képes Krónikából.
*La lotta del re Carlo Roberto con i figli di Amadeo e con
Matteo Csák. Cronaca Illustrata.*

»Síkyszerű dekoratív rajzstílus érvényesül éles formai elhatárolásokkal. Minden, még a ruházat mintái s a fegyverzet részletei is szinte kínos pedantériával vannak visszaadva, sok tekintetben retrospektív formafelfogás« — jellemzi Horváth Henrik.⁶⁶

Ennek az erdélyi és északmagyarországi freskóiskolának leggyakoribb tárgya a Szent László-legenda. Különösen a cserhalmi ütközet, László és a kunok harca, a megszabadított leány története ihlette meg a középkori magyar festőket. A csatajelenetek szinte egyazon mintára vallanak, s több-kevesebb közvetlen kimutathatósággal a Képes Krónikára utalnak. Módosul és változik azonban a viselet. Szinte évtizednyi pontossággal lehet nyomon követni a falképeken a magyar hadi viselet fejlődését. E képírók tehát, ha minta után is,⁶⁷ mégsem szolgai módon dolgoztak. Valami népies zamat van e falképekben. Sok közvetlenséggel és derűs mozgalmassággal nyújtják a hősi és lovagi erények apoteózisát. Hogy e kosztüm- és fegyverzetfestés megfigyelése oly pontos, ezen nem csodálkozhatunk egy hadviselő népnél.⁶⁸ A Szent László-legendából a magyar képzelet különös előszeretettel adja a cserhalmi csatát. Ez már önmagában cáfolja azt a téves hiedelmet, hogy a csatafestés a magyar lélektől valaha is idegen lett volna; ⁶⁹ a XIV—XV. század pedig a magyar művészet legnemzetibb jellegű korai közé tartozik.

A legenda falfestészetének művészettörténeti szerepével szakirodalmunk — Römer,⁷⁰ Huszka,⁷¹ Divald,⁷² Péter,⁷³ Puskás,⁷⁴ Ernst Mihály⁷⁵ stb. — már behatóan foglalkozott s itt nem akarunk ismétlésekbe bocsátkozni. A falfestményeket csak annyiban méltatjuk, amennyiben tárgyunk szempontjai megkívánják.

Földrajzilag a cserhalmi ütközet XIV—XV. századi falkép-ábrázolásai két egymástól eléggé távolieső vidékre esnek: a Dunántúlra és a Székelyföldre. Közös mintájuk nyilván Nagyváradon, Szent László székesegyházában lehetett.⁷⁶ Nagy általánosságban a cserhalmi csata következő mozzanatai szerepelnek: a magyarok Várad várából kiindulva veszik fel a harcot; a leányrabló kun üldözése; a szent és a kun gyalogos birkózása; a kun lefejezése s végül a hős pihenése a leány ölében nyugó fejjel. A legterjedelmesebb a XIV. századi bántornyai festménysorozat, amelyet régente Aquila Jánosnak tulajdonítottak; Ernst Mihály azonban, aki Stélé nyomán 1389-re teszi e freskóciklust,⁷⁷ felismeri a mester

8. Niccolo di Giacomo da Bologna magyar tanítványa: A cserhalmi ütközet
(Magyar legendárium, Vatikán, XIV. sz. vége).

*Alunno ungherese di Niccoldi di Giacomo da Bologna: La battaglia di
Cserhalom-. Leggendaro Ungherese (Vaticano, fine del sec. XIV).*

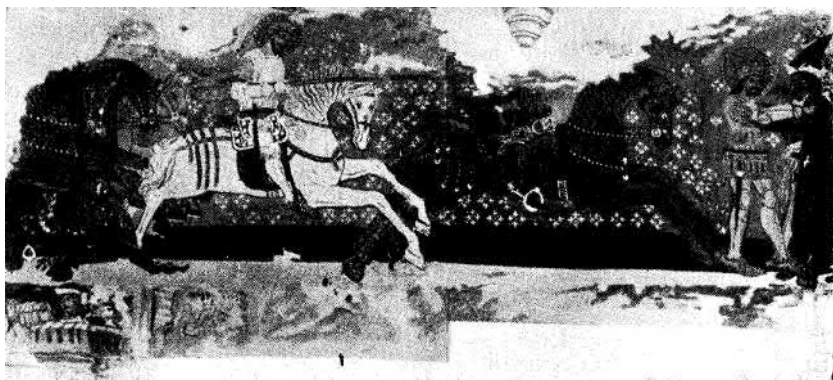
modorától elűtő stílusjegyeket. A csatajelenet részletes leírása és elemzése után ráismer a XIV. századi miniatúra, jelesen a Képes Krónika közvetett hatására. Ott is hasonló korviseletet és fegyverzetet látunk. Az építészeti részletek, valamint a tájképi elemek is közeli vonatkozásban állanak a kódex képeivel.⁷⁸ Szent László és Salamon csatája különösen mozgalmas s az összecsapást megelőző mozzanatot adja vissza a két külön tábor mérkőzésében. Krónika egymásmögé rakott sisakos vitézeit látjuk itt, de sűrűn röpköd a nyíl- és gerelyzápor.⁷⁹ Különösen friss és eleven a bántornyai csatajelenet, amelyen a képszerkesztés biztonsága és tudatossága tűnik ki, bár az arcok még ekkor is szokványosak és üresek.⁸⁰

A legenda jeleneteivel sűrűn találkozunk a felvidéki templomokban is: mint Zsegrán és Vitfalun. A vitfalusi freskó (XIV. sz.), amely a cserhalmi csatát ábrázolja, helyenként át van festve. Valószínűleg másolata a zsegrai XIV. századi falképeknek, amelyet az eredeti XIII. századbeli s nyilván a váradi falképek után festett művek helyére kerültek.⁸¹

Erdélyben különös tisztelete volt a szent királynak, akiben védszentjüket tisztelték. A székely templomokból a legenda e korban elmaradhatatlan. Szinte külön iskolát képviselnek.⁸² Sok elpusztult belőlük, de néhány épségben fennmaradt s népies zamattal, bő elbeszélő kedvükkel s részletezéseikkel ragadják meg a szemlélőt.⁸³ A XV. század első felében a legszegényebb székelyföldi templom is ki van festve a cserhalmi ütközet jeleneteivel. Jobbadán a Képes Krónika ikonográfiájához alkalmazkodnak. Homoródszentmártonban, Bessenyőn, a fülei ref. templomban, az udvarhely megyei Biborcfalván,⁸⁴ a sepsikilényi unitárius templomban⁸⁵ mind találkozunk a cserhalmi csatának egyik jelenetével. Az erdélyi freskók között a legszebbek és a legterjedelmesebbek a homoródszentmártoni és a bessenyőivel egy kézzel festett, szintén XV. századbeli gelencei freskók s a székelyderzsi falképek (XV. sz. eleje); végül-a-bögözi falképek.

A gelencei freskón a Krónika szellemével azonos megfogalmazásban látjuk a felvonuló lovas vitézeket. A színezés természetesen messze elmarad a miniatúra pompájától. A szürke háttérben a fehéres, okker és barna adja meg a színhatás alapjellegét.⁸⁶ A falkép egyike a legjellemzőbb XV. századi csataképeinknek (9. kép). Az olasz bizantinizáló befolyás itt elevenebben jelentkezik az alakok

merev, szögletes tartásában. A székelyderzsi freskók viszont (amelyek Istvánfia Pál mester megrendelésére készültek 1419 ben) keletiesebb formákat mutatnak. A színezés itt is tompított, barnalilás-fehér, de a felvonuló lovasok rajzában több a tudatos stilizálás, a dekoratív hatás. A virágokkal díszített háttér, a lószerszámok és a sörények fonadékai, a fegyverzet pontos rajza sokkal lényegesebb a festő szemében, mint a heves mozdulatokra építő kompozíció.⁸⁷ Az erdélyi magyar művészet legjellegzetesebb alkotásai közé tartoznak a derzsi képek: a késő-antik, római

9. A cserhalmi ütközet. Részlet a székelyderzsi templom falképéből (1419). Huszka József vízfestménymásolata után (Műemlékek Országos Bizottsága).

La battaglia di Cserhalom. Particolare deli' affresco della Chiesa di Székely'derzs (14.19). Riproduzione in aquerello di Giuseppe Huszka (Commissione Nazionale per i Monumenti d'Arte).

kontinuáló stílusra emlékeztetve, filmszerű egymásutánban peregnek le a jelenetek.⁸⁸ A bögözi képeken (XV. sz. első fele), már nagyobb a harci mozzgalom, különösen az összecsapás jelenete. Egy kun hanyatt, egy előre bukik le lováról, egy másikat épp most dőf le lándzsájával egy magyar vitéz.⁸⁹ A bögözi csatajelenet a legmozgalmasabbak egyike; friss, vázlatos előadása éppúgy eltér a Krónika inspirálta bántornyai könyvfestő stílustól, mint a derzsi, keletiesen dekoratív modortól (10. kép).

A XIV. század végén s a XV. század elején festett csatajeleneteket művészetük formális elemeinek taglalása mellett magassabb s egyetemesebb szempontból is vizsgálunk kell. Ismernünk

kell a kort, a késő középkor világát, az utolsó kiteljesedését élő gótikát, amely e műveket létrehozta. A magyar nagyhatalom kora volt ez, Nagy Lajos és Zsigmond király kora, amikor az egyetemes európai áramlatokkal párhuzamosan a magyar lovagi ideálkép is kialakult. Az irodalom és a művészet egyaránt ezeket az eszményképeket dicsőítette s ez a lovagi kultusz Szent László alakjánál nem találhatott volna fényesebb tárgyat. Ekkor, a XIV—XV. században válik teljessé a magyar szent királyok alakját jelképpé emelő lovagkultusz. A Képes Krónikában, a vatikáni legendáriumban s a falképsorozatokban egyaránt László király áll az események középpontjában. Ekkor készül a váradi lovasszobor, a győri herma, a László képével ellátott dukátok s mi sem bizonyítja jobban a legenda népszerűségét, minthogy az 1400 körüli magyar falfestészet érdeklődésének gyűjtőpontjában a cserhalmi ütközet áll. E kultusz főleg azzal is magyarázható, hogy Zsigmond király élete lovagi ideáljának Szent Lászlót tartotta s különös tiszteletben részesítette. Kívánsága szerint hült tetemeit is a váradi katedrálisban, László mellett helyezték nyugalomra. A szent alakja századokon keresztül a magyar lovagi költészet legfőbb tárgya s e jelenség csúcspontja Zsigmond kora.⁹⁰ Horváth Henrik, aki Zsigmond korának nagyértékű szellem- és művészet-történeti monográfiájával ajándékozta meg irodalmunkat, mélyen-jáíó elemzéssel mutat e csataképsorozatok kedvelésének egy másik, tárgyi vonatkozású indítékára. Voltaképpen lovagi tornák ezek, amelyek az udvari és a társadalmi élet legfőbb mozzanatai voltak s amelyekben a lovagi élet ünnepi perceit élte. E párviadatok ihlették meg a Szent László-legenda festőit is. A cserhalmi ütközet mintaképei alapján véve a tornajátékok voltak s nem hősi erő kifejtések, »nem katonai-taktikai ügyességek ábrázolása itt a cél, hanem a hangsúly a szép színjátékon, a csillogó fegyverzetben és ruházaton van.«⁹¹

A lovagi kultusz él tovább a Zsigmond-korabeli ragyogó magyar miniatürfestés egyik nevezetes alkotásának csataképein. A hazai miniatürfestészet Zsigmond korában jutott delelőjére. A középkori magyar címerfestés páratlan virágzása fokozta fél e termelést s helyi iskolák egész sora alakult ki, névszerint is ismert jelentős mesterekkel.⁹² A Zsigmond szolgálatában dolgozó egyik legjelesebb miniator Martinus Opifex mester volt. Művészetének a hazai kódexfestésben nincs előzménye. Művészetete a burgundi-

francia miniatúrfestéshez, Limburg, Beauneveu, Jacquemart de Hesdin köréhez kapcsolódik.⁹³ Márton mester három, Zsigmond, illetve Borbála királyné rendeletére készített műveinek egyike,

10. A cserhalmi ütközet. Részlet a bögözi templom falképéből (XV. sz. első fele). Huszka József vízfestménymásolata után (Műemlékek Országos Bizottsága). *La battaglia di Cserhalom. Particolare dell'afresco della Chiesa di Bögöz (i. metà del sec. XV). Riproduzione in acquerello di Gmseppe Huszka (Commissione Nazionale per i Monnmenti d'Arte).*

amelyet teljesen egyedül festett ki, Guido da Columna História Irojana-ja. Ennek a Magyarországon különben is népszerű műnek⁹⁴ képsorozata a trójai háború eseményeit a lovagkor gondolatvilágába ülteti át s csatajeleneteiben éppúgy a lovagi

tornákat eleveníti fel, mint ahogyan azt a Képes Krónikában, vagy a székelyföldi freskókon láttuk.⁹⁵

Márton mester e kódexében — a bécsi udvari könyvtár dísze⁹⁶ — művészi képességének teljében tündököl. Ötletessége, fordulatossága, a csatajelenetek kompozíciójának szellemessége feledtetni itt-ott nehézkes vonalvezetését, rajzmodorának fogyatékoságát s a tipizált, eléggé kifejezéstelen arcokat.⁹⁷ Világias galantériája különben is a gyengédebb, mintsem a harcias jeleneteket élezi ki.

*
* *

A Zsigmond korának gazdag és magasrendű miniatúra-termelésében a Márton mester munkájához hasonló csatafestéssel, már csak a kódexek tárgya miatt sem találkozunk. Sok szép Szent György-ábrázolást ismerünk — mint pl. György tapolcai apát zágrábi misekönyvében — s a szent alakjában a korabeli lovagot ismerjük fel, teljes fegyverzetben,⁹⁸ de a harci ábrázolások ritkák.

A XV. század derekán a török veszedelem árnyéka mindjobban előre vetítődik s Hunyadi Jánosnak, a kereszténység rettenthetetlen védőjének diadalai bizonyára nem múltak el nyomtalanul a korai festészetben sem. Sajnos, ezirányú művészeti emlékeink legnagyobbbrészt csak írott forrásból ismeretesek: a korabeli fényes Budavárnak már csak kevés nyoma van. Írott forrásból tudjuk, hogy Ulászló király 1444-ben a török hadjáratból visszatérve, Hunyadi János hőstetteit megfestette a budai Nagyboldogasszony-templomban.⁹⁹ Lodovico Carbo pedig írja, hogy Mátyás király a budai várban 1464-ben Daróczy János, a moldvabányai csatában elesett hős halálát örököltette meg egyik festője falképén.¹⁰⁰ Ki tudja, hány ilyen történeti falképünk készült még a XV. században, amelyeknek mintájául talán szintén a könyvfestmények szolgálhattak. A falfestés és a miniatúra még a késő hazai gótikában is ikertestvérek voltak.

*
* *

A táblaképfestés emlékei közül igen fontos számunkra a stájerországi St. Lambrecht templomának nevezetes fogadalmi táblája: a kép tárgya és szerzője a művészettörténet egyik sokat

vitatott kérdése. Kezdetben Tübingiai János, osztrák festőnek tulajdonították ezt a csataképet, aki egyébként Zsigmond udvarában is működött. A legújabb kutatás megállapította, hogy Nagy Lajosnak a törökökkel vívott küzdelmét ábrázolja s — *Gerevich Tibor* véleménye szerint¹⁰¹ — Kolozsvári Tamást sejtethetjük mesterében. A kép bal mezőnye Mária imadását ábrázolja, míg a jobb mezőny a lovon ülő királynak és seregének a törökökkel

II. Nagy Lajos csatája. St. Lambrecht,
Stájerország.
La battaglia di Luigi il Grande.
St. Lambrecht, Stiria.

vívott csatáját nyújtja, a manazelli Nagy Lajos-relief modorára emlékeztetve. A képszerkesztés, az egyes arcok és alakok, valamint a színezés is a gamszentbenedeki oltárra utalnak; a csata jelenetében itt is ugyanazt a lelkeséget látjuk visszatükrözve, mint a székelyföldi freskókon. A Nagy Lajos-csatakép művészetének magasrendűsége s alkotójának neve és személyisége folytán a magyar csatafestés egyik legfontosabb emléke (n. kép).

*
* *

Mielőtt a magyar reneszánsz csatakép-ábrázolásaival foglalkoznánk, nem mehetünk el említés nélkül a harci jeleneteket ábrázoló gótikus plasztikai emlékek mellett sem. Zsigmond korá-

ban a vitézi, lovagi ábrázolások már igen megsokasodnak a pecséteken s különösen a síremlékeken: a magyar harci viselet képe immár nem találgatás tárgya.¹⁰²

Még a korai gótika emléke a földvári templom egyik, páriadtal ábrázoló pillérfejezete, a XIV. századi szobrászat nevezetes emléke.¹⁰³ (12. kép.) Két harcos küzd itt, a szűk térségben mesterien egybekomponálva. Mögöttük a lovak szegzik le fejüket. Pán-

12. Páriadal. Oszlopfő a földvári templomban. (XIV sz.)

Singolar tenzone. Capitello nella Chiesa di Földvár (sec. XIV).

célos fegyverzetben, nyitott vizirú bacinet-sisakban, csuklyás fegyverkabátban szegzik egymásnak rövid törüket az ellenfelek, a XIV. századi előkelő lovagok benyomását adva. A plasztikai ábrázolás szelleme a korabeli történeti festészetre, a Szent György- és a Szent László-ábrázolásokra utal. A csata jelenetét a földvári oszlopfő is kevés alakra csökkenti, a harc mozzanatát sűríti a páriadalban, Ez a tömör, szűkszavú jelenetezés a régi magyar művészet egyik leg-

sajátabb jellemvonása s mindazoknál az ábrázolásoknál, amelyek igaz s mély művészi hagyományok eredményei (derzsi freskók), állandóan visszatér.

E sajátosságokat ékesen bizonyítja a Nagy Lajos-korabeli magyar szobrászművészet egy másik igen fontos, bár eddig kevésbé méltatott, idegenbe elkönyvelt alkotása: a bécsi Szent István-dóm déli oldalkapujának az ú. n. »Fürstentor«-nak Saul bukását ábrázoló kódomborműve (13. kép). Az újabb kritika¹⁰⁴ megállapította, hogy e művet Kolozsvári György és Márton, a magyar szobrászat európai jelentőségű nagy mesterei alkották. A páncélos lovagok alakja, fegyverzeteik dísze, arcaik, a kitűnő realizmussal adott lovak s egyéb részletek a prágai lovasszoborral való szoros rokonságra mutatnak; mindenesetre a magyar bányákban fejtett kövek megmunkálásának feladata technikailag más szempontok szerint igazodott s más követelményeket kívánt a dombormű síkba állított kompozíciója is. Éppen ez a csoportosítás nyújtja itt is a

sajátos magyar művészi felfogást. A bécsi »Fürstentor« reliefje a XIV. századi magyar szobrászat egyik legnagyobb jelentőségű alkotása.

13. Kolozsvári György és Márton: Saul bukása. A bécsi Szent István-dóm déli oldalkapujának kődomborműve, (XIV. sz.)

Giorgio e Martino da Kolozsvár: La caduta di Saul. Bassorilievo della porta meridionale del Duomo Santo Stefano a Vienna (sec. XIV).

XV. századi plasztikánk úgyszólván egyetlen reánkmaradt csatajelenete a törökverő Hunyadi János tumbájának két oldal-lapját díszítő domborművek, amelyek a magyar művészettörténeti

14. Hunyadi János tumbája. XV. sz. (Gyulafehérvári székesegyház).
*La tomba di Giovanni Hunyadi, governatore d'Ungheria
(sec. XV. Cattedrale di Gyulafehérvár).*

15. A Hunyadi-tumba oldallapjai,
Le tavole laterali della tomba di Hunyadi.

kutatás általánosan ismert tárgyai.¹⁰⁵ (14. és 15. kép.) A gyulafehérvári szarkofág baloldalán levő domborművön keresztény lovagok hajtanak előre török foglyokat. Elöl lovon két páncélos vitéz, mögöttük hátrakötött kezekkel, jellegzetes viseletükben egy csapat török fogoly s a menetet újjólag két keresztény lovas zárj a be. A jobb-

16. Ostromjelenet János Zsigmond erdélyi fejedelem márványszarkofágján. XVI. sz. (Gyulafehérvári székesegyház.)

Scena d'assedio. Sarcofago di marmo di Giovanni Sigismondo principe di Transilvania (sec. XVI, Cattedrale di Gyulafehérvár)

oldalon, teljesen hasonló viseletben — a keresztények páncélzatban, a törökök hosszú köntösben — harcoló török és keresztény katonák csoportja tűnik elő. Bár ez a relief jobban megviselt és sok helyütt letöredezett, mégis élvezhető és világos elosztású. Baloldalt a magyarok csoportja; a lovasok ritmikusan emelkedő csapatokban ugratnak előre. Egy elesett vitéz a földön fekszik. A törökök között már bomlottabb a csatarend: elől bukik le egy lovas, mögötte egy társa kopját szegez előre s egy harmadik iját feszíti, de a hátsó rendek már futva menekülnek. Élet, lüktető mozgalmasság s lendület ömlik el e gyönyörű domborművön. A realiztikus megfigyelés már előrehaladt, ha a gótika merevsége még íem is oszlott el teljesen. A formaadás tiszta, világos: a jelenete-

zésben a harmonikusan elosztott csoportok, fény- és árnyfoltok, szabatos körvonalak érvényesülnek. A Hunyadi-szarkofág csatajelenete kétségtelenül magyar mester műve; nem kapcsolódik sem az olasz, sem a német művészethez. Olasz a kompozícióban több színpadiasságot, több pátoszt érvényesített volna, formái realizmusa e korban sokkal előrehaladottabb lenne, míg egy német szobrásznak remek alkalmá kínálkozott volna, hogy a késő gótika modorában kuszálja össze az elkeseredett harcosokat, az összekakaszkodó fegyvereket s élénk realizmussal éreztesse a földrezuhanó elesettek fájalmát. A magyar kőfaragó azonban mindentől tartózkodik. Formaadása világos, áttekinthető, rajza sommázó s a székelyföldi Szent László-csatafreskókra mutat vissza; a harmonikus fény- és árnyékelosztást keresi s a csata döntő mozzanatát is nagy művészi önmegtartóztatással adja vissza.¹⁰⁶ A középkori magyar plasztika e korban, mikor e domborművek készültek (a kormányzó 1556-i halála után talán egy évtizeddel), szerves egységben bontakozott ki, nem volt szolgálai másolása semmiféle idegen műgyakorlatnak. Magyar szellemet és magyar ízlést sugárzott s ezt a sajátos magyar felfogást adja a János Zsigmond fejedelem gyulafehérvári szarkofágjának (XVI. sz.) oldallapján látható ostromjelenet is (16. kép).

A Képes Krónika és a székelyföldi freskók szellemének öröksége a Hunyadi-siremlék művészete s mint plasztikai mű, a Zsigmond utáni budai szobrásziskolával állhat kapcsolatban.¹⁰⁷ Talán nem volt reá hatás nélkül a budai Nagyboldogasszony-templom falképe sem. Maga a mester valószínűleg erdélyi szobrász volt, de a szellem és a stílusakarát a fénykorát élő gótika volt, amely a lovagi erények tiszteletében, a magyar nagyhatalom katonai erényeinek tündöklésében hajtotta legszebb virágait.

III.

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS A RENESZÁNSZ. — CSATAKÉPEK A CORVINÁK LAPJAIN. — A THÚRÓCZI-KRÓNIKA. — MOHÁCS.

A gótika és a reneszánsz nagy stílusáramlatai nem váltották fel egymást olymódon a magyar művészetben, mintahogy az őrtálló katona adja át posztját társának. A reneszánsz fuvallata már Zsigmond korában érzik: már a XV. század elején jönnek Firenzéből hazánkba a művészen. Az új művészetet a magyarság rokonszenvvel fogadta, mert formalátása mély összhangban állott a magyar művészeti lélekkel. A késő hazai gótika is idegenkedett a flamboyant-stílus túlzásaitól és modorosságától. Épp a Hunyadi-tumba oldallapjai bizonyítják ékesszólóan, hogy a gótika alkonyán, minden éles fordulat és törés nélkül, szinte észrevétlenül szívódnak fel a reneszánsz természetlátás és a realizmus elemei. De a gótika szívósan él tovább a szintén kétszáz évig húzódo. reneszánsz mellett, nemcsak a XV. században, hanem a XVI-ikban is: kései virágai helyenként össze is ölelkeznek a korai barokkal. A történeti festészetben azonban már szabatosabban tükröződik vissza a Mátyás-kori reneszánsz hatása. Sajnos, a monumentális festészet emlékei s különösen a bennünket közelebről érdeklők, a török uralom alatt elpusztultak s alig egy-kettő maradt meg hírmondónak. Az itt működő olasz festők és magyar tanítványaik fennmaradt munkái — mint a gyulafehérvári székesegyház északi apszisának szenteket ábrázoló freskói¹⁰⁸ — tárgyunk szempontjából érdektelenek. A falfestések pusztulása folytán a miniatúrák őriznek meg legtöbbet a kor képeiből; hagyományaik a Zsigmond-kori művészethez kapcsolódnak. Mátyás korában soha nem látott gazdagsággal virágzik a miniatúra-festés. E kor azonban a könyvfestés végső fellobbanása is; a kódex-írás a XVI. században már átadja helyét a könyvnyomtatásnak s a miniatúra a fa-, majd

rézmetsetű illusztrációknak. E két műfaj: az utolsó virágkorát élő könyvfestmény s a diadalmas útjára induló fa- és rézmetset ölekezésének kora a XV. század utolsó s a XVI. század első negyede.

*
* *
*

Mielőtt művészettörténeti fejtegetéseinket folytatnánk, röviden ki kell térnünk a magyar hadszervezet és a hadviselési modor XV. századi változásának jellemzésére, mivel az új harcmodor s a modern fegyverzetek a csataképbábrázolás tárgyi elemeit is befolyásolták.

Jól tudjuk, hogy már a XI. századtól kezdve a nyugati hadviselési modor, a nehéz fegyverzetű, vértezett lovasság vitte a vezérszerepet a magyar hadművészetben. Ez a hadrendszer az Anjouk korában jutott tökéletesedésének tetőfokára; az első komoly vereségét a nikápolyi csatában szenvedte. A nagyszámú, könnyűmozgású s tisztára keleti harcmodorú ázsiai seregnek nem volt nehéz diadalmaskodnia az ősi hagyományaitól eltávolodott, súlyos lovagi fegyverzetű magyar lovasságon. Zsigmond fel is ismerte, hogy a magyar hadszervezet gyökeres újításokra szorul. Ő szervezte meg az első zsoldoscsapatokat s megvetette alapját egy állandó, erős, hivatásos hadseregnek. Alatta fogan meg a könnyű lovasság újra megszervezésének gondolata, amelyből a később Európaszerte félt huszárság bontakozott ki. Utódai, a Hunyadiak, nem annyira hadszervezeti újítók voltak, mint inkább hadvezéri és politikai zsenialitásukkal aknázták ki s vitték sikerre a Zsigmond kezdeményezte hadszervezeti reformokat. Nagy tömegeket vetettek hadba s hatalmas hadsereget szerveztek. Mátyás a két ellenséges hatalmi csoportosulás közül inkább nyugatra, a csehokra meg Miksa császárra figyelt. Zsoldos hadserege, — amelyet később a »fekete« Haugvitz zsoldosvezér nyomán neveztek »fekete-seregnek« — nyugati fegyverzetű és harcmodorú sereg volt: ez vitte diadalra csehországi, ausztriai, majd sziléziai hadjáratait. Ez volt tulajdonképpen az első állandó magyar hadsereg. Mátyás így újkori hadpolitikát folytatott a rendelkezésre álló középkori eszközökkel. E részben nehéz páncélzatú sereg azonban már magában hordta a pusztulás csíráját, egyrészt, mivel e harcmodor a török ellen csődöt mondott s másrészt a

puska feltalálása és a kováspuska XV. századvégi elterjedése alapján rendítette meg a középkori harcmódot. Mátyás korszakos hadszervezeti újításai közül nem a zsoldos-had élte túl korát, hanem a huszárság.¹⁰⁹

A »huszár«-elnevezés, mint azt Tóth Zoltán világos okfejtéssel kimutatta, Zsigmond korában még nem volt megítélt. Rabló-nép volt a huszárság őse s éppen Mátyás volt az, aki a páncélos lovasság és a drabant-gyalogosság mellett a könnyű fegyverzetű lovasságot is megszervezte. Bonfini nevezetes leírásában már megcsodálta a huszárság könnyű mozgását: ezek voltak a török igazi ellenlásasai. Bár nem voltak a mai értelemben vett könnyű lovasok, a *miles-ek* nehéz páncélzatánál jóval könnyebb fegyverzetet hordottak. A huszár és könnyű gyalogostársa, a hajdú, játszik a legfontosabb szerepet a törökkori magyarság hadtörténetében.¹¹⁰

A XV. században megindult nagy hadszervezeti változások bizonyos mértékig a hadi viselet módosulását is megadták, amit a nagyszámú képes ábrázolásokon meg is figyelhetünk. Egy teljes század tapasztalatai kellettek hozzá, hogy a nehéz harci fegyverzet a XV. század végéig kialakuljon.¹¹¹ A fazékformájú sisakviselet csak a XIV. század végén csúcsosodik ki, amint azt a Képes Krónikában s a Szent László-legendán láttuk. A XV. század végén a kalapforma, franciás süvegek terjedtek el.¹¹² A XV. század közepén és második felében, egészen a XVI. század első feléig, nagy műtörténeti jelentőségű sírlapjainkon (bazini és szentgyörgyi György gróf, a Zápolyák, Máriássy István, Tarczai Tamás stb. síremlékén¹¹³) a nehéz lovagi fegyverzetet teljes pompájában szemlélhetjük. Ilyen viseletet hordott a fekete-sereg is: Miksa császár Weiskunigjában, Hans Burgkmayr metszetén láthatjuk e sereg képét¹¹⁴ (20. kép).

A XIV. században kialakult tárcsapajzs egészen a XVII. század közepéig él s csak némi török befolyás alatt módosul. A sisak a XVI. század elejével mindjobban csúcsosodik s ez a nyak- és orrvédővel ellátott, ú. n. Zrinyi-forma, mint sajátos magyar sisak ismeretes Európaszerte.¹¹⁵ A Nyugaton általánosan elterjedt nehéz fegyverzet a XV. század után kezd újra a sajátos magyar formáknak teret engedni, úgy a páncélzatban, mint a huszárok és a hajdúk egészen egyéni viseletében.¹¹⁶ A legrégebb ismert ábrázolásunk egy 1500 körül készült magyar szablya hüvelyén

látszik.¹¹⁷ A XV—XVI. század fordulójától kezdve ez a harc-viselet már teljesen mentes az idegen befolyástól. A viselettörténeti ismeretek számunkra annyival is fontosabbak, mert éppen ezeknek az ismerete teszi lehetségessé a mindjobban sűrűsödő csataképeket közelebről meghatározni s keletkezési idejüket megadni. Minderről a következő fejezetben, a törökkori csatakép-ábrázolásoknál még bőven fogunk szólni.

*

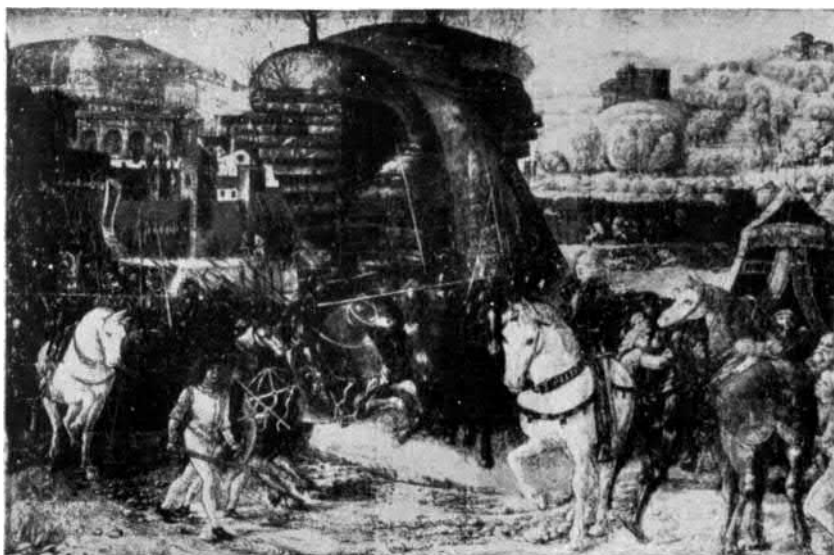
* *

Mátyás korának legkimagaslóbb művészeti alkotásai, a Corvina-bámulatos szépségű lapjai a más természetű ábrázolások tömegéhez képest kevés csataképet tartalmaznak.

A ritka harci ábrázolások közé Mátyás 1490-i bibliájának (Firenze, Bibl. Laurenziana) egyik miniatúrája. Lovasseregek összecsapását, a zsidók és a filiszteusok harcát ábrázolja. A firenzei miniatúra iskola két kiváló művészenek, a del Fora-testvérpárnak, Gherardonak és Monte-nak műve¹¹⁸ (17. kép). Magasabb művészi igényre vall rajta a mély perspektíva és a kompozíció nagyvonalúsága. A bibliai tárgy, a firenzei Quattrocento eljárásához képest modern környezetbe van helyezve; a toscanai táj, a firenzei dóm kupolája látszik a gazdag részletezésű tájképi háttérben. Az ellenséges-csapatok a XV. század nehéz mezébe, teljes torna-fegyverzetbe vannak öltözve; az összecsapáshoz készülő hadak, kitűnő realizmussal rajzolt, gyönyörű lovakon ülő vezérek képe Gherardo és Monté legszebb művei közé sorozzák. A háttérben összecsapó seregek rajza eleven, az elbeszélés gazdag. A mély színekbe ágyazott kép, az alakok ideges elevensége Ghirlandaio és Botticelli hatását mutatja. A miniatúra különös értéke, hogy híven tükrözteti vissza Mátyás zsoldoshadseregének képét.

A király nemcsak firenzei mesterekkel dolgoztatott, hanem budai udvarában egész miniátor-műhelyt hívott életre; Mindenfelől összesereglett, milánói, ferrarai, flamand, burgundi s természetesen hazai mesterek — mintegy harmincan — dolgoznak itt. A különféle nemzetiségű s iskolázottságú festők munkássága szinte új stílust szül, amelyet a Corvina-kutatók budai keverékstílusnak neveznek.¹¹⁹ E sajátos ízű budai stílusnak egyik legpompásabb alkotása a velencei Szt. Márk-könyvtárban őrzött Averulinus, azaz Filarete-nek az építészetéről írott műve. Az 1489-ben készült kézirat képein milánói, ferrarai hatásokat különböztethetünk meg; máso-

dik címlapjának alsó szegélyében csatajeleneteket látunk, amelyekben a firenzei Paolo Uccello lovasszatáira emlékszünk. Formai elegancia, drámai lendület, az egymásnak csapó lovasok rajzában adott mozgalmasság folytán e miniatúra a legszebb reneszánsz módorú ideális csatakép, amelyet e korban Budán festettek (18. kép). A budai iskola stíluskeveredése a címlap szegélyébe komponált fegyverdiszkekben is megnyilatkozik, ahol magyaros tárcsapajzsok,

17. Del Fora Gherardo és Monté: A zsidók és a filiszteusok harca.
Mátyás király 1490-i bibliájából (Firenze, Bibi. Laurenziana).

Gherardo e Monté del Fora: La battaglia degli Ebrei e dei Filistei.
Biblia del re Mattia (1490). Firenze, Biblioteca Laurenziana.

keleties puzdrák és szablyák, nyugatias tegzek és velencei sisakok is szerepelnek.¹²⁰

Mátyás és Beatrix Budán, 1480 és 1490 között készült anti-fonálját szintén keverék-stílusú miniatúrák díszítik; olasz és flamand-burgundi hatás mutatkozik rajtuk. Képünkön szintén a zsidók és Amalek seregének harcát látjuk. Soktornyú vár kapujában áll a védő lovasszapat, fenn a domboldalon a filiszteusok s a szikla tövében Mózesnek emelik karjait.¹²¹ A még sok régies, gótikus elemmel telített miniatúr kétségkívül magyar mester műve. Aránylag kevés alak, csekély architektúra-háttér. A naturalisztikus

megfigyelés az Averulinus-kódex mellett elmarad; élénken utal a kép elődeire s a Képes Krónika szellemére. A magyar formalítás konzervativizmusa ez.

A Corvinák, egynehány elszigetelt csatakép mellett a műfaj történetéhez kevés adalékot nyújtanak. A döntő fordulópont a magyar és magyar vonatkozású csatakép-ábrázolások tekintetében a fa- és rézmetszetek általános elterjedése volt. A XV. század második felétől a XVII. század végéig csaknem egyeduralkodó ez a műgyakorlat s a kevés falfestés (Sárvár) mellett vizsgálódásaink fő tárgya. A történeti képkutatás felbecsülhetetlen forrásai e fa- és rézmetszetek; »történelmünk eseményeinek fontos közlői az utókor számára s nagyjaink megörökítői, városaink és váraink régi képének megőrzői, a régi magyar élet, társadalom, viseletek és szokások élesszemű megfigyelők.¹²² A magyarság a török veszedelem idején, kétszáz éven át az egész művelt világ érdeklődésének központjában áll; az egykorú könyvek, nyomtatványok, újságok, röplapok, szinte kimeríthetetlen mennyiségben ontják — különösen a XVII. század második felében — a magyarok önvédelmi harcainak és csodálatraméltó haditetteinek ábrázolásával foglalkozó metszetek tömegét. Ez az óriási s még ma is áttekinthetetlen anyag a magyar csata- és ostrom-ábrázolások műtörténeti vizsgálatára tág teret nyújt. A XV. század végén, amikor ez a metszet-termés megindul, még csak kevés metszetet ismerünk, amely a mi szempontunkból fontos lehetne. A legelső ily természetű mű, a Thuróczi-krónika, a Képes Krónika után másodízben nyújtja a magyar történelem eseményeinek és kimagasló személyiségeinek képsorozatát. Thuróczi János *Chronica Hungarorum*-ja 1488-ban látott napvilágot: első kiadása egyidejűleg jelent meg Brűnben és Augsburgban. Hatvanhat történeti tárgyú fametszet ékesíti, amelyek a nyomdász, Erhard Ratdolt, Velencében iskolázott fametsző művei.¹²³

A Thuróczi-krónika fametszetei a magyar történeti kutatás általánosan ismert tárgyai. Régebbi nagy történeti munkáink a Krónika mellett főként reá támaszkodnak, ha a magyar középkor eseményeit szemléltetni akarják. A hamis szemléletesség legkiáltóbb tévedésébe estek az olvasók, amikor Ratdolt metszetei nyomán képzeltek maguk elé a magyar középkort.¹²⁴ A metsző művészeti felfogása, formavilága egészen a német gótikáé. Tipi-

zált, kifejezéstelen arcai, formakezelésének idegenszerűsége s darabossága nem tanúskodik magasrendű művészetről. Amellett nem ismeri még a XV. század magyar viseletét sem, nemhogy a régebbi korokéval tisztában lenne. Még kevésbé ismeri a magyar

18. Csatajelenet. Averulirius: »De architectura« címlapján.

Budai iskola, 1489 (Velence, Szt. Márk-könyvtár).

Scena di battaglia. Frontespizio del »De archiitectura« di Averulino.

Scuola di Buda, 1489 (Venezia, Biblioteca di San Marco).

tájakat, várakat, városokat. Elég, ha csak a Nagyvárad várát jelképező német lovagvárat *nézzük* az augsburgi kiadás címlapján.¹²⁵ E címkép mély távlatú fametszetbe sűrítve adja a Szent László-legenda két jelenetét. A háttérben magas dombon áll Várad vára s a feléje kanyargó úton csap össze a XV. századi lemezpáncélba öltözött szent király, hosszúnyelű, németes szekercéjét emelve az előle menekülő kun vezérre, aki hosszú ruhát visel, fején magas süveg, s hátrafordulva iját feszíti Lászlóra; nyergében ül a leány.

Feljebb a birkózás jelene: lovaikról leszállva csapnak össze a felek, míg a leány László hatalmas pallosát fogja. A jól elosztott jelenetezés igen keveset leheli a hazai levegőből, a Krónika, vagy a derzsi freskók szelleméből. A magyar művészi szellemnek nem látjuk nyomát. Mily más a derzsi legendán fehér lován jelenés-szerűen bevonuló Szent László, mint Ratdolt elcsigázott lova. A kun leány élemedett korú hölgy, nehezen értjük meg a kun elszántságát miatta. A birkózó szent képe is távol áll a magyar freskók méltóságát és szentséget sugárzó felfogásától.

A tatárok betörését illusztráló jeleneten viszont nem érezzük a helyzet történelmi pillanatát. Közönyös arccal haladnak fáradt lovaikon a turbános, szakállas tatárok.¹²⁶ Ezek a jelenet-illusztrációk többször ismétlődnek a könyvben: a csatajeleneteket ábrázoló metszetet mindenhol beillesztette a nyomdász, a kor modorában (gondoljunk csak Münster Cosmographiájára), ahol háborúról volt szó. Így az egyik legjellegzetesebb Ratdolt-metszet szolgál az augsburgi kiadásban Béla király és Ottokár háborújának érzékeltetésére is.¹²⁷ Éktelen pallosokkal, fokkal csap össze egy sereg páncélos figura. Az izgatottan kuszálódó vonalrendszerben a kompozíciót hiába keressük (19. kép).

Ehhez képest bizonyos javulást mutat a Chronica Hungarorum egy másik metszete, amely többek között az 1408 augusztusában lezajlott boszniai hadjáratot is illusztrálja.¹²⁸ Ez az aránylag legjobban megoldott Ratdolt-csatajelenet. Vár tövében, folyó mentén kopj és lovascsapatok rúgtnak össze. A magyarok nehéz nyugati vértzetben, az apostoli kettős keresztet hordó kopj és zászlóikkal törnek előre. A kerekfejű turbános törökök pajzsokkal védekeznek s görbe handsárjaikkal vagdalkoznak. Egy másik Thuróczi-kép lovagi tornát ábrázol.¹²⁹ Itt már azonos fegyverzetű lovasok csapnak össze. Kevesebb alak, jobb elosztás, egyénibb a mozdulatok s jobb a természeti megfigyelés. Még ez a legrokonszenvesebb Ratdolt-fametszet. De csak a tárgya magyar: szelleme idegen s az Európaszerte elterjedt lovagi játékokat adja vissza. A Chonica Hungarorum fametszeteinek modora általános volt a XV. század utolsó tizedeinek hadi ábrázolásában s művészete a német művészet általános stílusa: a vele egykorú Corvina-miniatűrök szépségéhez s kiforrott művészetéhez közel se érnek. Erről meggyőző egy pillantás arra a török csapatra, amely Bernhardt Breydenbach jeruzsálemi útleírásának 1486—90 közt megjelent

német fordításában látunk.¹³⁰ A német grafika szegletes modora eltért az olasz hatás alatt alakult magyar formalátástól. A magyar grafikát a XVI. században az ország léteért folytatott küzdelem gátolta, hogy a saját szelleméből fakadó műgyakorlatot magas fokra emelhesse.

Hadászati és stratégiai okok is előidézték Mohács katasztrófáját. A nehéz lovagi fegyverzetű, súlyos páncélzatú hadsereg a könnyű öltözetű, keleti harcmódorú törökség rohamának nem

De bello regis Bele cū Othocarō rege bohemoꝝ.

19. Béla magyar és Ottokár cseh király háborúja.
A Thuróczi-Krónikából (1488).
La guerra dei re Béla d'Ungheria e Ottone di Boemia.
Cronaca Thuróczi (1488).

tudott ellent állani: részben saját ősi harcmódorával is győzték le II. Lajos és Tomori büszke hadát az ozmánok. Kemálpasazádé, a nagy török történétíró, Mohács-náméjában írja, hogy a magyarok a szekérvárak s a nehéz páncélingek miatt nem tudtak mozdulni. »Szerencsétlen magyar nemzetnek az a szokása a csatában«, — írja a — »hogy tetőtől talpig vasba öltözik s lovait is abba burkolja . . . testüket lándzsa nem járja, kard nem fogja, nyíl nem sebzi. . .«¹³¹ Elég egy pillantást vetnünk a Csele-patakba fulladt Lajos király páncélruhájára, hogy ezt el is higyjük.¹³²

A mohácsi csatának egyetlen fennmaradt s hozzávetőlegesen egykorúnak mondható ábrázolása török történétíró művét illusztr-

rálja s török művész kezétől származik. Dselálzáde Musztáfa, a törökök legnagyobb történetírója, Szulejmán udvari embere és kancellárja (1567), aki résztvett a csatában, megírta történetét is. Munkáját a bécsi áll. könyvtár őrzi s 1575-ben másolta le Ibrahim ben Ali Szolnokon.¹³³ E folio-kódexben látjuk, két lapra festve azt a miniatúrát, amely a nagy ütközetet ábrázolja. Kelet művészete szól hozzánk e dekoratív felfogású műből. Egyik felén a törököket látjuk, egymás felé rakott sorokban; látjuk a zenészeket, a hegyes süvegű janicsárokat, az előtérben a könnyű lovasságot: a szpáhikat. Velük szemben a teljes nehéz vértetű magyar lovasság, a tölcéses puskások, a nagy zászlóvivők s a lóháton ülő, trombitáikat fúvó dobos zenészek. Középen Lajos király teljes hadi díszben, fején koronával, A harc mozzanatát nem látjuk; csak a szembenálló táborok néznek farkasszemet.

A miniatúra hű képét adja a korabeli hadi viseletnek. Mint csataképbábrázolás, természetesen nem magyar szellemű; dekoratív elgondolású, síkba vetített, szőnyegszerű keleti munka.

IV.

A KERESZT ÉS A FÉLHOLD.

»A török harcból hősköltemény telnek ki, félistenek emberfeletti tetteinek nagy, naiv szavakban elmondása, hasonlóan a ciklopi-i alaknak óriáskezektől egyberótt köveihez, vagy romantikus regényt írhatna az, aki képes volna ez évszázados harcnak véres és felemelő jeleneteit, nemzetek élethalál-küzdelmeinek tömegharcait és kitűnő emberpéldányok egyéni sorstragikumát egyetlen elbeszélés láncára fűzni« — írja költői szépségű szavakkal *Szekfü Gyula*.¹³⁴ Ha valaki végiglapozza a köztörténet lapjait s belemerül a magyar nemzet közel kétszázéves emésztő küzdelmeinek olvasásába, nem kell magyar vérnek folynia ereiben, hogy csodálattal és bámulattal ne adózzon maroknyi népünknek, amely az európai civilizációt és a kereszténység fenséges eszméit a maga heroizmusával az újkor számára megmentette. Még a történetírás hűvös távlatából is megihleti az embert e kor. Mennyivel inkább érezték ezt a kortársak, — Európa összes nemzetei — kik mély rokonszenvvel és csodálattal kísérték e hőroszi küzdelmet.

Magyarország Európa érdeklődésének középpontjában állott a XVI. század első negyedétől kezdve. Ez az érdeklődés a harcok fellángolásával és szünetelésével hullámos ingadozást mutatott, de a XVII. század második felében hatalmasan felszökött s Buda visszavívásának évében, 1686-ban érte el tetőpontját.¹³⁵ E közérdeklődés, amellyel a nyugati keresztény világ védőbástyájának küzdelmeit kísérte, Európaszerte fellendítette a magyar eseményekkel foglalkozó irodalmat s állandó tárgyköre volt a szélteben elterjedt rölapoknak, a kor újságjainak. A XVI—XVII. századbeli nemzeti irodalmak kedvelt alkotásai voltak e leírások, amelyek valósággal elárasztották a könyvpiacokat. Egy-egy nagyszerű munka kiadásai évenként követték egymást; a kiadók versenyez-

tek a távoli országokban lezajló világtörténeti események közlésében.¹³⁶ Legközelebről természetesen a németnyelvű népeket érdekelte a magyar-török háborúság, de nem volt kisebb a visszhang Itáliában, Franciaországban, Angliában, sőt Spanyolországban s másutt sem. Magyarország, az ismeretlen, távoli, csodálatos föld, hősi kalandok és hihetetlen események hazájaként szerepelt kétszáz éven át a világ köztudatában.¹³⁷

A XVI—XVII. századi krónikairodalom kelendőségének legfőbb varázsa az iUusztrációkban rejlett. Minél több s változatosabb, művészbibb kivitelű s képzeletet megragadó kép ékesítette e régi nyomtatványokat, annál nagyobb volt a keletjük. A fa- és rézmetszés, amely a XV. század végén már technikailag is mindjobban tökéletesedett s a vallásos tárgyú remekművek sokszorosításában látta legfőbb hivatását, a könyvnyomtatás elterjedésével annak szolgálatába állott, szövetkezett a könyvvel s együtt indult hódító útjára. A fa- és rézmetszetű képeknek kellett illusztrálniuk a magyar történelem eseményeit, a várak és városok képeinek, az ostromoknak, a csatáknak bemutatásában. Valósággal elárasztják hazánkat e külföldi kiadók megbízásából küldött rajzoló s ezek mellett a seregeket kísérő hadimérnökök vagy műkedvelő vezérkari tisztek készítik a csataterveket, hadállásképeket, a híres hadvezérek képmásait. Javarészükk önálló lap formájában is elterjed. Természetesen nem mind készül a helyszínen. Az ismeretebb és tekintélyesebb művészek hiteles munkáit Nürnbergben, Augsburgban, Frankfurtban átmásolják, elplagizálják az élelmes könyvkiadók s így hitelességüket, történeti forrásértéküket a legbizalmatlanabb kritikával kell fogadnunk. A kiválasztás rendkívül nehéz, hiszen páratlan mennyiségű anyag halmozódott fel e két században.¹³⁸

A magyar vonatkozású ostrom- és csataképek anyaga az előző korok gyérbb emlékeihez képest rendkívül felduzzad. Nem vállalkozhatunk rá, hogy ezt a sok tízezernyi könyvillusztrációt s az önálló metszetek, majd karcok tömegét a maga teljességében felöléljük, — ami nem is igen érdemes — róluk kimerítő katalógust adjunk, mestereik személyét maradéktalanul kinyomozzuk s provenienciájukat is bírálat tárgyává tegyük. Az anyag nem jelentéktelen része amúgy is külföldi könyvtárakban, metszetgyűjteményekben van felhalmozva. A kérdéssel behatóan foglalkozó magyar szakirodalom még eléggé hézagos. Nagy történeti kiadványaink

természetesen sűrűn használták fel kísérő képül a nevezetesebb művek — Sebedei Hartmann, Braun-Hogenberg, Ortelius — metszeteit; különösen a Siebmacher ostromképei közismertek. Másrészt a helytörténeti monográfusok kutatták fel nagy érdeklődéssel régi városaink törökkori képeit. Kivált fővárosunk áll meg lehetős világsággal a történeti kutatás fényében. Bubits Zsigmond,¹³⁹ Kremmer Dezső/⁴⁰ Salamon Ferenc,¹⁴¹ Károlyi Árpád,¹⁴² Veress Endre,¹⁴³ Horváth Henrik¹⁴⁴ s a hadtörténészek egész sora foglalkozott a Buda és Pest különböző ostromait ábrázoló metszettekkel had-, város-, sőt művészettörténeti szempontból. Bizonyos szelekciót kell végeznünk ebben a roppant mennyiségű, kiadott és kiadatlan anyagban. A várak és városok helyrajza, építészettörténeti és várerődítéstani tanulságai bennünket kevésbé érdekelnek s nem vállalkozhatunk a történeti hitelesség és a forrásérték mérlegelésére sem. E metszetekből adódó viselettörténeti tanulságokkal a már többször idézett szakíróink munkássága folytán is eléggé tisztában vagyunk. Mi azt keressük: mily művészi jellegzetességet nyújtanak e török-magyar, csata- és ostromképek a műfaj sajátos szempontjából? Miként látták a magyar és a külföldi mesterek a magyar csatát s mily különbözőséget mutatnak fel ezek az ábrázolások a különféle nemzetek művészeinek felfogásában? Mint látták a német, olasz, németalföldi, francia mesterek a magyar harcot? S miben egyeznek vagy mennyiben térnek el ezek a sajátosságok a magyar csataképek a XV. században kifejeződésbe kezdő felfogásától?

*

* *

A hazai művészeti viszonyok a török hódoltság területén siralmasak voltak. Egyes művészi ágazatokban, mint Felső-Magyarország építészeti és szobrászati műgyakorlatában vagy az erdélyi művészetben a termelés folyamatossága nem szakadt meg, de nem mondhatjuk el ugyanezt a hódoltság területének s éppen az ország középpontjának, fővárosának művészetéről, százötven év pusztításainak színhelyéről. A magyar történeti festészet nem dicsekedhetik magasrendű alkotásokkal e korból. A művészi termelés csökkenésének másik jelentős oka a reformáció képellenessége volt. Másrészt a XVI. század közepétől fogva az egész közép-európai művészet súlyos válságon ment keresztül. A XVII. században a harmincéves háború sem múlt el nyomtalanul a német nyelvtérü-

letek fölött.¹⁴⁵ A magyarföldi ingadozó szellemi és művészeti helyzet az illusztráló művészetekben is érezte hatását. A fennmaradt csataképek metszői a XVI—XVII. században jórészt külföldiek. A hazai nyomtatványokban különben is kevés a kép: Így Heltai Gáspár *Chronicája* (1574) a gazdag címlapon kívül mindössze két metszetet ad.¹⁴⁶

Az eddigi kutatás, régi elfogultságaiból kifolyólag is arra az eredményre jutott, hogy a magyar vonatkozású, külföldön készült metszetek csaknem mind idegen mesterek alkotásai. így többek közt Kremmer munkája, amely kétségtelenül gondos és jó munka, nagyban elmélyítette ezt a tévhitet. E korban Magyarország egész Európa érdeklődésének középpontjában állott s így érthető, hogy a török harcok ábrázolói között az idegenek többségben voltak a magyarral szemben. A művészetet nálunk különben sem üzték akkor oly iparszerűen, mint az egyes nyugati városokban, Nürnbergben, Augsburgban, Frankfurtban stb. Történetileg igazolt tény azonban, hogy régi mestereink a fa- és rézmetszést sem hanyagolták el. Ismeretes, hogy a rézmetszetek keletkezése szoros kapcsolatban volt az ötvösművészettel s az első rézmetszetek éppen az ötvöstárgyak vésésének próbanyomatai. A magyar ötvösség fejlett és gazdag műgyakorlata számos rézmetszőt, érem- és pecsétvésőt nevelt. A kassai és a rimaszombati ötvöscéh egyenesen megkívánta a legényektől, hogy értsenek a rézmetszéshez. A XVI. századtól kezdve a magyar könyvnyomdákban, kivált az erdélyiekben, Kolozsvárt, Brassóban s a Felvidéken is, számos fametsző dolgozott. 1518-ból ismeretes Ricardus Atzél magyar fametsző neve. Az első magyarországi nyomdákban Honter János brassói, Nádasy Tamás sárvári, Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájában sok magyar fametsző működött. A sárvári nyomda felügyelője, Abádi Benedek betű- és képmetsző is volt. Ezek az első fametszők főleg Németországban tanultak s sokan kint is maradtak vagy hosszabb ideig ott működtek: így Honterus Baselben és Wittenbergában, a brassói Jacobus Lucius Corona Transylvanus Wittenbergában és Rostockban, Abádi Krakóban és Wittenbergában, Komlós András több délnémet városban.¹⁴⁷ Sok magyar metsző került külföldre, főként Németországba s így jogosan tételezhetjük fel, hogy nem egy »német« metszet, amely jelzetlenül készült magyarországi vár-ostromokról s mesterük máig is ismeretlen, éppen magyar mester műve: ezt az adatok tömkelege s a művek magyar szellemet tük-

röző lelkisége is valószínűsíti. Másrészt nem csekély a németalföldi, olasz és francia mesterek száma sem; alkotásaik minősége — elég Romeyn de Hooghe-ra, Nypoostra, Westerhoostra utalnunk — a német metszők munkáit messze felül is múlja. Jól tudjuk, hogy a németalföldi rézmetszés mily nagy mértékben befolyásolta a XV. századtól kezdve a németet. Nem egy nevezetesebb kiadó- és rézmetszőcsalád Flandriából vagy Hollandiából vándorolt a nagyobb üzleti lehetőségek kedvéért Augsburgba, Nürnbergbe s ott alapított iskolát: elég a Sandrart-családra utalnunk. Másrészt nem érdektelen rámutatnunk arra a forradalmi változásra sem, amelyet éppen a magyar eredetű Dürer (Ajtósi) Albert, minden idők legnagyobb német művésze indított meg a német fa- és rézmetszés történetében. A korai német metszetek áttekinthetetlen zavarosságában éppen Dürer szelleme vágott rendet, világos képalkotású, a széteső részleteket szilárd, organikus egységbe fogó, nagyvonalú metszeteivel. Amellett az újabb kutatás Dürer leszármazottainak egész seregét mutatta ki, akik Németországban s másutt igen megbecsült művészi tevékenységet folytattak; így a nagy mester *András* fiát, *Miklós* unokaöccsét (*Niklas Unger*) s rajtuk kívül is sok kiváló magyar mestert, mint *Zeggin* (Szegény) *Györgyöt*, a kassai *Endris Unger-t*, *Hans Balk-ot* stb.¹⁴⁸

*

* *

A legkorábbi magyar tárgyú krónikákban még kevés a harci cselekmények ábrázolása. Hartmann Schedelnek, Koberger Antal kiadásában, 1493-ban megjelent s Wolgemut és Pleydenwurff metszeteivel ellátott világkrónikája, amelynek Buda vára legrégibb hiteles képét köszönhetjük, nem ad csataképeket.¹⁴⁹ Annál színesebb és gazdagabb harci jelenetekben Miksa császár Weiskunigja, amelynek illusztrációit 1513—16 között Hans Burgkmayr (1473—1531) készítette, a német grafika legkimagaslóbb mestere a XVI. század elején. A 110 fametszet élénk tanúbizonysága Burgkmayr velencei iskolázottságának s a Quattrocento befolyásának. Lineáris stílusú metszetei, árnyékolásának plaszticitása, nyugodt és tiszta felfogású kompozíciója olasz szellemű;¹⁵⁰ ezt bizonyítják csataképei is a Weiskunig lapjain (20. kép). Burgkmayr olaszos szellemű munkáihoz képest a XVI. század első felének illusztrált német krónikái nagy visszaesést mutatnak. Mint történeti forrá-

sokat is, a csak legnagyobb óvatossággal fogadhatjuk a német kiadóktól közrebocsátott kiadványokat. Gyakran más művekből

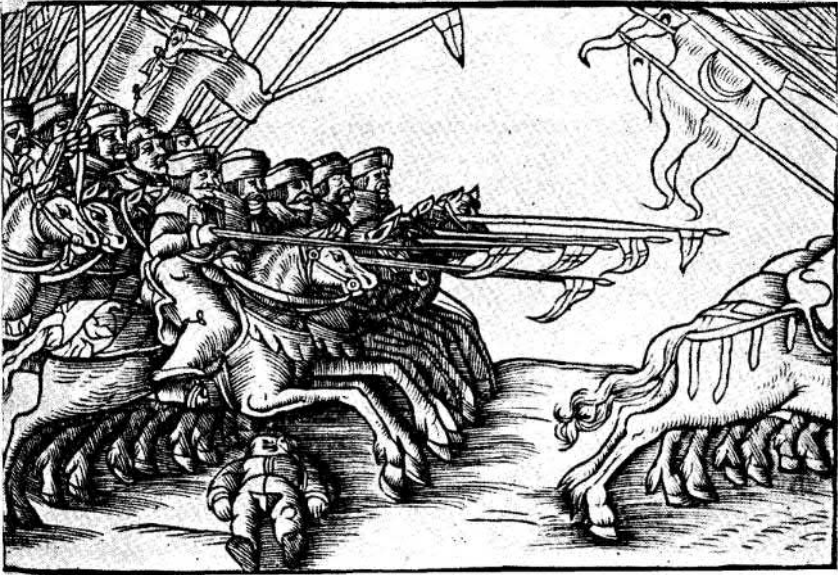

20. Hans Burgkmavr: Csatajelenet Miksa császár Weiskunigjából
(1513-16).

*Hans Burgkmavr: Scena di battaglia. Weiskunig deli' Imperatore
Massimiliano (1513 — 16).*

veszik az adatokat, képeket, s hogy rá ne jöjjenek a kölcsönzésre, nem ritkán elferdítik az adatokat, a képeket más aláírással látják el s több helyütt is alkalmazzák.¹⁵¹

Így Hansen Haugen »Der Ungern Chronica«-jában (Bécs, 1534) Thuróczi után dolgozik.¹⁵² Ratdolt darabos modorát és a tőle átmásolt motívumokat látjuk viszont képein. Az Aba Sámuel halálának másutt is ismételt jelenetén a nyersen karakterizált gyilkosság jelenetét látjuk. A másoló az augsburgi krónikánál

21. Kálmán király kereszties hadjárata. Bonfini krónikájából (Bázel, 1545)
La crociata del re Colomanno. Cronaca di Bonfini (Basilea, 1545).

valamivel több tehetséget árul el.¹⁵³ Ilyen a catalaunumi csata illusztrációja is.¹⁵⁴ Haugen Chronica-jának legjobb csataképe az a lovasharc, amely a tatárok betörésénél, majd Hunyadi Jánosnak a törökkel való harcánál szerepel.¹⁵⁵ A jelenetezés itt értelmes, de az alakok plasztikusabb árnyékolása s a lovasok eleven mozgása sem tudja felejtetni az ellenfelek egyveleges öltözetét s a magyar szellem távollétét.

Hansen Haugen képeit Bonfini 1545-i bázeli krónikája másolja át, valamivel szabadabb átfogalmazásban.¹⁵⁶ A legjobb bázeli metszet a Kálmán király kereszties hadjáratát illusztráló s a pogányok ellen vonuló kopjás lovascsapat felvonulása: a rajz itt elég értelmes? ha az arcok kifejezéstelenek is. A menekülő pogányok lovai a Képes Krónikára emlékeztetnek¹⁵⁷ (21. kép).

E Bonrini féle metszetek technikájukban élénken emlékeztetnek Münster Sebastian Cosmographiájának (Basel, 1554) csataképeire.¹⁵⁸ Hunyadi János küzdelmeinek illusztrálása már jóval gyengébb, augsburgi stílű alkotás.¹⁵⁹

Ezek a krónikák a magyar történet régibb eseményeihez szolgáltatják a képeket. A történelem a maga élő s égető valóságában Buda elfoglalásával, 1541-ben lép Európa köztudatába. Szinte lüktet a szenzáció annak a német röplapnak címképén, amely hírül adja a magyar főváros elfoglalását. A német grafika megfogalmazásában látjuk az egyik oldalon a kereszties zászlókat tartó, szablys, páncélos magyar vitézeket, amint a fura keleti ruhákba bujtatott négy törökre támadnak.¹⁶⁰ E naiv elképzelés jellemző a korabeli grafikára s valószínűtlen elképzeléseire, a viselet s még a történeti események dolgában is; hiszen jól tudjuk, hogy Szolimán csellel lopta be magát Buda várába s a jó magyar vitézeknek nem sok módjuk volt harcolniok.

Budát csakhamar igyekeztek Ferdinánd hadai visszafoglalni, már 1542-ben, de eredménytelenül. E korból való egyik legkorábbi ostromképünk, amelyet Enea Vico olasz mester metszett. E jól áttekinthető kép, sátoortáborával, a vár előtt elszórt apró alakjaival a XVI. századi ostromképek egyik prototípusa; különben nem tanúskodik valami nagy művészetről.¹⁶¹

Meg kell ugyanis különböztetnünk e metszetek tárgyalásánál az ostrom- és a hadállásképeket. A stratégiai felvételek a térképekhez állanak közelebb: madártávlatból alaprajzszerűen ábrázolják az ostromlott várat s körötte jelzik a támadó ütegeket, vagy rohamra induló csapatokat. Vannak olyan hadállásképek is, amelyek működésben levő ágyúütegeket is ábrázolnak. A tulajdonképpeni ostromképeken viszont a városból is többet látunk s az előtérben küzdő csapatokat figyelhetünk meg. Ez utóbbi a képszerűbb s inkább igényli a művészi benyomást is. Az ostromkép nagy fejlődésen megy keresztül, míg a XVH. század végének mesterien szerkesztett lapjaiig, egy Hooghe vagy Westerhooft-ábrázolásig eljut. A kora XVI. századi ostromképek még inkább stratégiai ábrázolások, mintsem műalkotások. Az előtér alakjainak megnövesztése a XVII. századi olasz művészetnek köszönhető. A szemlélő még nem áll a képtérben ekkor, csak messziről szemléli a harcot, mintha csak repülőgépről látná. Természetes,

hogy a metszők művészi készsége már korán befolyásolta a képszerkesztés hatásosabb felfogását.¹⁶²

E korból, a XVI. század negyvenes éveiből, több érdekes röp-
lapot ismerünk: így Esztergom 1543-i bevételének jelenetét.¹⁶³
Bartholomeus Georgievits 1545-i worms-i munkája megkapó realiz-
mussal ábrázolja a keresztény foglyokat rabságba hurcoló pogányo-

22. A törökök pusztításai (Bartholomeus Georgievits művéből,
Worms, 1545).

*Le devastazioni dei Turchi (dall' opera di Bartolommeo Georgievits,
Worms, 1545).*

kat, égő városokat, temetetlen heverő hullákat, rabló lovascapatokat¹⁶⁴ (22. kép). Hasonló realizmussal érzékelteti a husziták 1420-i pusztításait JBonée 1541-i bázeli krónikája.¹⁶⁵ Kevésbé realiztikusan, lágyabb stílusban örökítették meg a 60-as évek harcait és azok színhelyeit az olasz és francia mesterek. Így Niccolo Aginelli 1566-ban a helyszínen rajzolja meg Győr látképét, amelyet Houfnagel 1597-ben Kölnbe küldött Braunéknak s amelyet a Civitates Urbium Praecipuarum Mundi-ban közzé is tettek.¹⁶⁶ Domenico Zenoi, velencei mester Ballino műve (Velence, 1569) számára metszi Győr, Gyula, Sziget ostromképeit, aprólékos, finom kidolgozásban.¹⁶⁷ Paolo Furlani inkább térképeket, hadállásokat metsz.¹⁶⁸ 1567-ben Vimes és Hoffkirchen gr. vezér alatt készíti Győr, Komárom, Érsekújvár rajzait, Montecuccoli utasítása

szerint.¹⁷⁹ Giovanni Francesco Camoccio velencei metsző, Ticián műveinek sokszorosítója¹⁷⁰ is számos ostrom- és csataképet metsz 1560—72 között.

A legnagyobb érdeklődést e korban Szigetvár kelti, Zrínyi Miklós halhatatlan hőstettének színhelye. Számos XVI. századi karc ábrázolja a hatalmas hármás várat a mocsár közepén, megerősített bástyaival, hídjaival, tornyaival.¹⁷¹ A nevezetes ostrom illusztrációiból négy lapot ragadunk ki. Az egyiket a nürnbergi Zündt Mátyás metszette;¹⁷² a másik az olasz Zenoi madártávlati képe a »gran capitano onghero« által védett várról,¹⁷³ s ugyancsak olasz mestertől származik egy harmadik.¹⁷⁴ Mindegyiknél jobb Lafrey Antonio, a francia származású kiváló metsző és kiadó¹⁷⁵ ismert rézmetszete, a Lanfranchi-gyűjteményben »vero ritratto de Zighet«.¹⁷⁶ Jellemző XVI. századi ostromkép. A nagy távlatokat nyitó lapon pontos hűséggel látjuk az erődítéseket, a sátortáborn s a híd felé gomolygó török hadat; még az egyes alakok is gondosan ki vannak rajzolva. A harc drámai lendületét persze e korban még nem érzékelik.

Hasonlóan kedvelt tárgya volt a metszőknek Gyula ostroma.¹⁷⁷ Zündt képe,¹⁷⁸ Valentin Geysler nürnbergi röpirata,¹⁷⁹ Hans Kholer újságjának metszete¹⁸⁰ közli Keresztényi László, a hős várkapitány védelmét s a vad mérszárlás jeleneteit.

*

* *

A XVI. század legvégén, valamint a következő százév első tizedeiben a metszetanyag igen megszorodik. Az 1595—1602-i véres csaták, Buda két sikertelen ostroma s egész sor vár megvívása élénken érdekelte a külföldi krónikák illusztrátorait. A legfontosabb nagy mű, a Braun-Hogenberg Civitates Orbis Terrarum-a metszeteit Houfnagel és Hogenberg Ferenc készítették, ostromképeket azonban nem nyújtanak. A Houfnagel rajzolta (1595) esztergomi városkép előterében lándzsás huszárok állanak.¹⁸¹ A Pápáról metszett lapon (1600) a lázadó franciák és vallonok kínzását és kivégeztetését látjuk.¹⁸²

A XVII. század második felének nagynevű és páratlanul termékeny mestere, az »absolutissimus pictor«, Amman Jóst (1539—91), az Artis pingendi Enchiridion szerzője becses viselet-

történeti képeket festett. Esztergomról is készített egy igen ritka lapot, elfoglalása után, zászlóvivő katonákkal.¹⁸³ Egyik legügyesebb tanítványa, Keller György (1568—1634)¹⁸⁴ már beutazta Magyarországot, Erdélyt s Feyerabend Zsigmond számára rajzolt csataképeket. Jelen volt Buda 1602-i ostrománál s Hatvannál 1604-ben.¹⁸⁵ Stílusa könnyed, szellemes s mesterére emlékeztet. Sok magyar tárgyú lapot metsz e században Ysselburgh Péter,¹⁸⁶ a száraz modorú de Jode.¹⁸⁷ Moncornet.¹⁸⁸ A magyar Ruda János, a kassai születésű »faecialis Hungaricus«, a XVI. század végén Esztergomot rajzolja.¹⁸⁸ Dominicus Custos metszi e lapot 1594-ben. A flamand származású Custos (1550—1612)¹⁸⁹ Antwerpenben, majd Augsburgban élt, gazdag polgár volt, sok könyvet adott ki. Saját metszésű lapjai köré gazdag dekoratív keretet alkalmaz. Pontos, hűvös technikájú, távol az izgatott német modortól: a jobb későbbi augsburgi metszőkre, a svájci származású Merianokra nagy hatással volt.¹⁹⁰

Giacomo Franco, a nagynevű velencei mester, Eger 1596-i,¹⁹¹ Győr 1598-i ostromát metszi, madártávlati képben, sok apró, eleven mozgású alakkal.¹⁹² Megfogalmazásukban, mint annyi más kortársát, Siebmacher stílusa befolyásolta.¹⁹³

A Johann Lochner kiadásában megjelent Ungarische-Siebenbürgische Handlungen címlapján (Nürnberg, 1596) korjellemző ideális csataképet látunk;¹⁹⁴ a História Avon. Pannoniae (1607) lapján a gyurgyevői csata képét.¹⁹⁵ Dillich népszerű krónikáinak 1609-i casseli kiadásában Buda ostromát látjuk rajzos modorban,¹⁹⁷ a Vác ellen felvonuló hadakat mély perspektívában¹⁹⁷ s ugyanez jellemzi az 1596-i egeri csatát.¹⁹⁸ Hasszán budai basa Esztergom alól való elűzetésének jelenete¹⁹⁹ egyik legismertebb s legrealisztikusabb felfogású metszet s tiszta képalkotásával tűnik ki.²⁰⁰ Báthory Zsigmond és Szinán basa havasalföldi csatája egyike a legjobb megfigyeléssel rajzolt jeleneteknek. Finom egyénítés s gazdag változatosság jellemzi.²⁰¹

Eger ostromát és a mezőkeresztesi csatát egy korabeli nürnbergi röpirat is közli;²⁰² Esztergom ostromát az Apponyi-könyvtár egyik metszete történetileg hiteles leírásban hozza.²⁰³ Székesfehérvárról egész sereg érdekes ostromképet ismerünk;²⁰⁴ a legjelesebbekkel Szendrei már részletesen foglalkozott.²⁰⁵ Győrrel Francoé mellett Ullrich Heinrich nürnbergi metsző lapja maradt fenn (1597);²⁰⁶ az előtérben előtűnik a vezérkar felnagyított

csoportja. A metszők javarésze azonban a régebbi, gótikus ízü mintákhoz ragaszkodik (Győr ostroma Ph. A. Dietrichtól).²⁰⁷ Egész sereg ostromképet látunk a nemzeti múzeumi gyűjteményekben, a Hatvan,²⁰⁸ Palota,²³⁹ Pápa,²¹⁰ Sziszek,^{211, 212} Tata,²¹³ Tokaj (H. Bloem),²¹⁴ Fülek,²¹⁵ Petrinia²¹⁶ körül lejátszódó hadi eseményekről. Különösen ritka az 1601 aug. 3-1 goroszlói csata lapja, a küzdő magyar lovasok hiteles viselettörténeti forrás számába menő alakjairól.²¹⁷ Kanizsa ostromáról is több jó egykori metszetet ismerünk.²¹⁸

* *

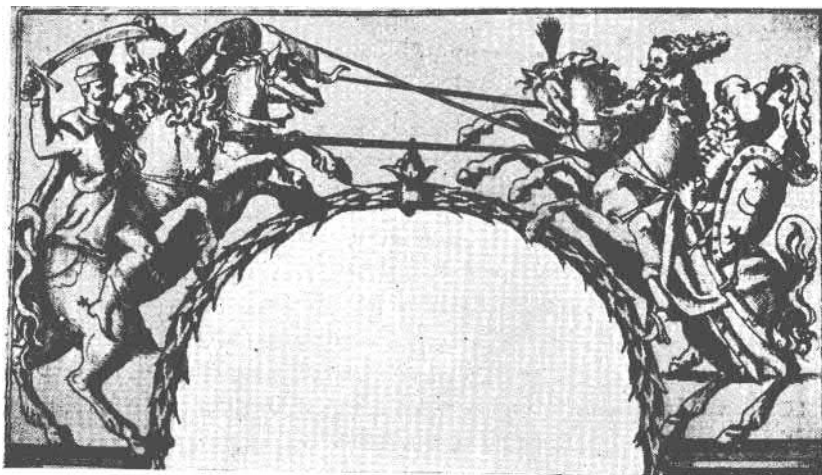
Az e korabeli német termelésből főleg két név emelkedik ki, amely a kortársakra maradandóbb benyomást gyakorolt s ezek: Siebmacher és Zimmermann.

Siebmacher János († 1611) a XVI. század grafikájának egyik legnagyobb hatású egyénisége volt. Munkássága főként Nürnbergben zajlott le s aránylag rövid élete folyamán hétezerrel is több metszetet készített: tizenegy könyv számára ezer rézkarcot. Wappenbuchja úttörő volt a heraldikában s bámulatosan gazdag ornamentikája egészen a XIX. századig nagy befolyással volt a művészeti iparra. Mint művész a Jost Amman iskolájára támaszkodik. Mindig izléses, mértéktartó s finom. A fametszet merevségét a rézkarc finom árnyalatosságával helyettesítette.²¹⁹ A magyar-török háborúk ostromábrázolásaiban s ezzel kapcsolatban Pest-Buda és a többi magyar városok topográfiájában döntő jelentőségre tettek szert rézmetszetei. Ő metszette Budának a Wolgemut-metszet utáni legrégebbi képét, a Braun Hogenberg Civitates Orbis Terrarumában.²²³ Ezt az 1572-i, majd az 1578-i önálló lapot is Siebmacher készítette, s ősforrásává vált a későbbi pest-budai ábrázolásoknak.²²¹

Hieronymus Ortelius Augustanus Chronológiája, a legelterjedtebb krónikák egyike, 1603-tól kezdve számos kiadásban jelent meg, állandóan kibővítve az újabb és újabb hadi eseményekkel. A nürnbergi kiadásokat Siebmacher adta ki és metszette.²²² A Chronológiában látjuk Buda ostromának nevezetes képeit. Az 1598-i ostromot a Vérmezőn elszórt sátortáborokkal és a küzdő csapatokkal látjuk.²²³ A topográfia hitelességét itt nem taglaljuk: valamennyi Siebmacher-mű hitelessége harmadrangú.²²⁴ A rajz

egységes modora, biztonsága, kitűnő távlati érzéke erényei e képnek, amely sok változatban és átmásolásban terjedt el egészen 1686-ig.

A másik, nem kevésbé sűrűn plagizált Siebmacher-metszet a Duna felől adja az 1602-i ostrom képét.²²⁵ A felrobbantott hajóhíd füst-csigáit Európaszerte kopírozták. Az olasz metszők —

23. Siebmacher János: Magyarok és törökök harca.

Ortelius (Nürnberg, 1613) címlapjáról.

Giovanni Siebmacher: Lotta fra Magiari e Turchi.

Frontespizio de l'Ortelio (Norimberga, 1613).

Franco, Mattioli — is legszívesebben Siebmachertől kölcsönöztek.²²⁶

Ortelius többi munkái is nagy népszerűségnek örvendtek a XVII. században. Igen érdekes egyik kiadásának címlapja, amely összecsapó magyar és török harcosokat ábrázol, jelképezve a kort, midőn a magyar harcok az egész világ érdeklődésének központjában állottak²²⁷ (23. kép). A Chronologia kiadásaiban Siebmacher szép ostromképeinek egész sorát látjuk. Kerüli a csata vad jeleneiteneinek érzékeltetését; fő célja a vonalvezetés eleganciája. A városképek egységbe fogott központi rajza elé a sátortábornak helyezi, ágyú-ütegekkel s az egyes harcosok elszórt figuráival. Nándorfehérvár ostromán a Dunán gályákat látunk;²²⁸ Bécs előtt nagy a táborozás.²²⁹ Szolnok,²³⁰ Tokaj,²³¹ Szigetvár,²³² Palota és Veszprém,²³³ Fülek,²³⁴ Komárom,²³⁵ Visegrád,²³⁶ Temesvár,²³⁷

Hatvan²³⁸, Eger,²³⁹ Várad,²⁴⁰ Székesfehérvár²⁴¹ ostromképeit a szokásos megfogalmazásban adja. Néha a csata Siebmachernél is hevesebb lendületet vesz.²⁴² Érdekes a Győrnél a Rábában úszó törökök képe.²⁴³ Mozgalmasságával válik ki Tata,²⁴⁴ Pápa,²⁴⁵ Vác,²⁴⁶ Győr (1598),²⁴⁷ Kanizsa ostroma²⁴⁸ Különösen szép az esztergomi ostrom²⁴⁹ és a Gyula előtt lezajló ütközet képe.²⁵⁰ Mozgalmas a sziszeki csata képe, a fegyveres keresztények kígyózó csapataival²⁵¹ s motívumaival is érdekes a tolnai hajdú-győzelem, a bég elfogatásának szélesen elbeszélte történetével.²⁵²

Érdekes Siebmachernak még az 1595-i esztergomi csatáról készített karca. Lautensack Adolf, frankfurti metsző²⁵³ rajzolta ezt a lapot a helyszínen s két lemezre karcolta a folio-nagyságú lapot Siebmacher; az előtérben az anatóliai basa vezérkarát szerepelteti.²⁵⁴

Siebmacher hatása rendkívüli volt a XVII. századi ostromképek tipológiájára. Mellette a XVII. század elején a hazánkban dolgozó német mesterek közül Zimmermann Wilhelm Péter augsburgi metsző (1589—1630) tevékenysége említendő. Zimmermann igen termékeny mester volt s külön csatakép-speciálist a.²⁵⁵ Ő illusztrálta Dilbaum Sámuel nevezetes Eikonographiaját (Augsburg, 1605), a legritkább könyvek egyikét.²⁵⁶ Dilbaum Zimmermann-t személyesen küldötte hazánkba s így a helyszínen karcolta rézbe az Eikonographia lapjait. E vázlatos modorú karcokkal szakirodalmunk (Szendrei, Kremmer) már behatóan foglalkozott. Forrásértékük elsősorban a XVI. századvégi magyar hadi viseletre vonatkozólag.²⁵⁷ Mint város-ábrázoló, már kevesebb hitelt érdemel. A főszínt a csatajelenetekre fekteti s az ostrom főmozzanatait gyakran egészen háttérbe szorítják, így látjuk Buda és Pest 1604-i ostrománál az összecsapó lovasokat,²⁵⁹ az óbudaiak kivándorlását,²⁵⁸ az 1602-i ostromot,²⁶⁰ szinte kész csatakép a csepeli ütközet, rengeteg apró figurájával.²⁶¹ Epizóduszerűen érdekes a török hadak Buda alá érkezése,²⁶² s a Buda alatti hajdú-támadás zsákmány-jelenete.²⁶³ Egy másik képén a Rákos mezején megtámadott török basa történetét részletezi.²⁶⁴ Megemlíthetjük még Székesfehérvár ostromát,²⁶⁵ Szabács bevételét,²⁶⁶ Gyula, Szolnok, Óbuda, Vác ostromát.²⁶⁷ A Szarvas előtti ütközet előtérben a huszárság sajátos, ötletes harcmodorát érzékelhetjük.²⁶⁸ A többi nevezetes ostromokat is mind változatos felfogással illusztrálja.²⁶⁹ Különösen érdekes a Tolna melletti hajdú-bravúr

képe,²⁷⁰ színes és eleven a Kassa alatt felvonuló turbános törökök hada²⁷¹ (24. kép) s a Hárta alól menekülő keresztény csapatok képe.²⁷² Nagy kaszabolás folyik Sopron vára alatt,²⁷³ Egyes csatáképeken, mint a szikszói ütközetben ²⁷⁴ vagy Fülek ostromán²⁷⁵

24. W. P. Zimmermann: Török lovasság Kassa vára alatt
(Dilbaum Eikonographiájából, Augsburg, 1605).

*W. P. Zimmermann: Cavalleria turca sotto il castello di Kassa.
(da VEikonographia di Dilbaum, Angsburgo, 1605).*

egészen a kaotizmusig felismerhetetlen kavarodás zajlik.²⁷⁶ Ezekben a zsúfolt, bizarr hatású harcokban Zimmermann láthatólag nagy kedvét lelte. Történetileg a legértékesebb az Eikonographia karcai közül Bocskay István 1605 i harctéri felvonulása.²⁷⁷

Zimmermann népszerű lapjai önállóan is megjelentek.²⁷⁸ Mint rajzok, a maguk korában újszerűségükkel tűntek ki. Ortelius csatáképei hozzájuk képest túlfeszesek, ridegek, túlteng bennük a topográfia, nem oly frissek és élményszerűek, mint Zimmermann riportszerű karcai. Zimmermann, maga is érezve műve fogyatékoságát, élete további folyamán felhagyott az önálló munkáival műkereskedőnek csapott fel.²⁷⁹ Siebmacher tudatosabb,

mélyebb, érettebb, nagyvonalúbb művész. Zimmermann barokkosabb jellegű lévén, a XVII. század német metszői inkább az ő nyomdokán haladnak.²⁸⁰

Ekkortájt, a XVII. század elején, több oly csataképet ismerünk, amelyek függetlenek az egyes ostromoktól s inkább ideális képek. A maga nemében szinte egyedüli egy 1612-ből való üvegserleg beégetett zománcképe, amely magyar-török tornát ábrázol;²⁸¹ az Iparművészeti Múzeum e ritka darabjának képe kétségtelenül magyar mester műve. A négy viaskodó alak formaérzése s kifejezésének bensőséges bája elüt mindattól, amit idegen mesterek készítettek. Szintén magyar-török párharcot, magyar hadnagy és török bég párviadalát látjuk másutt; az egymásnak ugrató két lovaszt flegmatikusán állják körül csapataik.²⁸² A finom kivitelű rézmetszet stílusa különbözik a szokványos ábrázolásoktól. Sokkal becsesebb az a miniatúra, amely Szentgyörgyi Bakách Sándor 1622-i címeres levelét ékesíti. Lováról leesett vitézt segít társa a saját paripája nyergébe, míg a lelőtt állat a földön nyúlik el.²⁸³ A szindús miniatúrán élményszerűség érzik: a bajtársiaság megkapó jelenetének képe művészileg is magyar felfogást képvisel. Nagyobbigényű az egri érseki líceum képtárában őrzött az az olajfestmény, amely szintén török világból veszi tárgyát. Romantikus környezetben, viharos ég alatt vad küzdelem zajlik le egy vár tövében: törökök rablótámadását verik vissza a magyarok.²⁸⁴ A bárók szellemű, hollandi hatásokat visszatükröztető kép minden bizonnyal — névszerint ismeretlen — magyar mester műve; főként a lovak rajzában érzik a magyaros látásmód.

A művészi termelés ebben a műfajban főként a XVII. század ötvenes éveitől szökik magasra. A művészek száma — jelentékenyebbeké s névteleneke egyaránt — igen megszaporodik, bár az eredetiség a nagy átlagból nem csillan ki. Egpár felkapott lapot másolnak, variálnak s egész bonyolult származási táblát lehetne róluk szerkeszteni. Kremmer Dezső mert csupán neki vágni e feladatnak s művészi termelés egy csekély hányadával kapcsolatban: a Pest-Budát ábrázoló legjelentékenyebb német metszetek genetikus kinyomozásával foglalkozik. Ő főleg a főváros topográfiájára van tekintettel s messzebbmenő művésztörténeti fejtegetésekbe nem bocsátkozik. Horváth Henrik helyesen állapítja meg, hogy e metszetek feldolgozásával Kremmer valóban nagy és érdemes munkát végzett, ha az általa vizsgált

grafikai anyag nem is egészen hiteles s ha következtetéseit ma már más szemmel bíráljuk meg.²⁸⁵

*
* *

Nagy vonásokban igyekszünk áttekintést adni a XVII. századi csata- és ostromképrajzolók légiójáról.

Siebmacher Chronológiájának metszetei erősen befolyásolják száz év művészi termelését. Még Wagner »Neu eröffnete ottomanische Pforten« c. műve (Augsburg, 1700) is Siebenmachert másolja.²⁸⁶ Zimmermannból is sokan merítenek, így Alexander Mair, a népes augsburgi metszőcsalád tagja.²⁸⁷ Mellettük a következő családok tűnnek ki: az augsburgi Kiliánok seregéből megemlíjtük Bartholomeus Kiliánt, aki Wagner »Delinatio Provinciarum Pannoniae« (Augsburg, 1684) számára dolgozott.²⁸⁸ Kress György szintén augsburgi mester volt (1606—21 között ismeretes), főleg röplapokat készített, így az 1618-i Kometenblattot, a magyarországi vonatkozású »Erschröckliche Wunderwerck«-et.²⁸⁹ A németalföldi eredetű Sandrartok népes családjának őse, Jacob (1630—1708) Frankfurtban tevékenykedett; egyik fia, Joachim (1668—1691) szintén sok magyar csataképet készített.²⁹⁰ A Sandrartok témérdek munkája ismeretes, krónikákban és önálló lapokon. Mellettük igen szorgalmas volt a Merian-familia. A svájci eredetű család feje, az idősebb Mathias (1593—1650) Baselben született, Zürichben és Párizsban tanult. Európai városképeit a »Theatrum Europaeum« tizenkilenc kötetében adta ki, Callot-ra emlékeztető technikával rajzolva.²⁹¹ Fia, az ifjabb Mathias (1621—87) szintén Baselben született, Joachim Sandiait tanítványa volt s Amsterdamban, Párizsban és Itáliában képezte magát. 1650-ben vette át atyjának vállalkozását a »Theatrum Europaeum«-ban.²⁹² A Merian-család nagyszabású kiadóvállalata és műkereskedése a XVII. századközépi német metszetkiadás egyik fő középpontja. Kremmer részletesen kimutatta az ifjabb Merian magyar vonatkozású munkásságát. Főleg az 1686-i budai nagy ostromról készített sok lapot, amelyet honfitársai szívesen vettek át.²⁹³ Merian, mint arcképrajzoló, a »legjobb német portrétista« nevét érdemelte ki, a divat szerint hajladozó eklekticizmusával.²⁹⁴ Mint csatafestőről nem osztjuk Kremmer elragadtatását. Ostromképei, amellet, hogy Siebmacherre emlékeztetnek, elég szárazak, színtelenek, vonalveze-

tésük merev, helyenként meg éppen zavaros: még a legsikerültebb a Vérmező felőli ostrom lapja.²⁹⁵ Siebmacher rajzmodorának könnyedségét meg sem közelíti: erről meggyőz egy pillantás, amelyet a Boethius Kriegshelmbjében megjelent keleti nézetű budai ostromra vetünk.²⁹⁶

Tömérdek kisebb mestert ismerünk még magyar vonatkozású művei révén. Így Lerch Johann Martint,²⁹⁷ Holst ezredest,²⁹⁸ Ssicha György Lukács mérnököt, aki 1664-ben, Érsekújvár bevétele után a felsőmagyarországi táborban rajzolja Tokajt, majd Nagykarolyt, Putnokot, Szendrőt a táborral és a hadakkal,²⁹⁹ a flamand-francia Moncornet Baltazárt († 1668),³⁰⁰ a Le Pautre francia rézkarcoló család tagjait³⁰¹ és a bolognai Antonio Maria Montit.³⁰²

A XVII. századi olasz festők és metszők közül a legkimagaslóbb tehetségű kétségtelenül a firenzei Stefano della Bella volt (1610—64). Orazio Vanni tanítványa volt, majd Callot hatása alá került. A Medicek támogatásával 1633—39 között Rómában dolgozott³⁰³ s ott ismerkedett meg az 1633-i magyar-lengyel követség délceg lovas tagjaival s innen kezdve valóságos szenvedéllyel metszette szebbnél-szebb magyar tárgyú lovasképeit. Ezeket az alakokat nem magyar tárgyú képein is szívesen alkalmazta. Művei viselettörténeti kutatásunk előtt különös becsben állanak; Szendrei több képét adta ki. Parisban jelent meg egy hadgyakorlatot ábrázoló metszete s egy, hadcsapatok felvonulását ábrázoló képe, magyar lovasokkal.³⁰⁴ Della Bella nagy formai tökélyvel s könnyedséggel festette csata- és ostromképeit. Széles keretben helyezi el az alakok nagy tömegét; az előtér figuráit különösen nagyra rajzolja, a háttérben állókat pedig erősen lekicsinyíti s így nagy mélységet ér el. Formalításában Callot-ra emlékeztet derűs harmóniájával, alakjainak bájával, friss és fordultatos előadásával. Műveit a német kiadók szívesen használták fel, így Fürst Paul, Johann Hoffmann, akik különféle török-magyar vonatkozásban szerepeltették e metszeteket.³⁰⁵ Közismert a Halász Péter esete. Egy magyar lovas vitéz képét 1742-ben Meyer mester mint Halász Péter, II. Rákóczi Ferenc híres testőrkapitányának, majd Mária Terézia ezredesének képét adta ki.³⁰⁶ A német kiadók az olasz s németalföldi mesterek motívumait állandóan felhasználták.

Olasz hatást látunk a legtöbb XVII. századközépi metszeten is, amelyet Németországban adtak ki. Így az 1621-i, érsekújvári

ostromot ábrázoló s Buquoy tábornokkal kapcsolatos metszeten.³⁰⁶ A bécsi áll. könyvtárban őrzött *Historia Hungariae* (1632) több magyar huszárcsataképet őriz. E képek Callotra és Stefano della Bellára emlékeztetnek, az előtérbe állított kopjás huszárok felnagyított s grafikailag is erélyesebben hangsúlyozott alakjaival. Szép formákkal teli, elegáns, olaszos munkák.³⁰⁸

Szintén olaszos hatásra vallanak J. W. Baur csataképmetszetei.³⁰⁹ Baur római és nápolyi iskolázottsága, Cerquozzi és Stefano della Bella hatása alatt érzik a »Battaglia de Vngeri« felírású, 1634-i metszetein. A lendületes rovasroham, a technika eleganciája s a telt idoma ló- és lovasalakok megkapó szépségük.³¹⁰

A XVII. század egyik kedvelt műfaja volt a csatakép. Cerquozzi, Borgognone, Tempesta, Wouwerman, Snayers, van Meulen tevékenysége erre a századra esik: általánosan kedvelt műfaj ez s különösen az állandóan harcban álló Magyarországon, ahol az életnek csaknem minden megnyilvánulása ekkor a harcra és a küzdelemre volt beállítva. Még arcképet is nehezen lehetett elképzelni harci motívumok nélkül. A XVII. század közepétől válik divatosá a csatajelenetek ábrázolása az arcképmetszetek háttérében. Eszterházy Pál nádor ifjúkori arcképén (1645) a háttérben két lovascsapat rohan egymásnak;³¹¹ Zrínyi ismert lovasarcképén is svadronokat látunk a háttérben.³¹² Thököly Imre mögött³¹³ s II. Rákóczi Györgynek Pierre Aubry metszete arcképén³¹⁴ lovascsapatok csoportosulnak. S így van ez a legtöbb esetben.

II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyel hadjáratait a svédek legnagyobb XVII. századi mestere is megörökítette. Dahlberg Erik gróf marsall, a nagy hadvezér és a korszakalkotó erődépítő (1625—1703), X. Károly király tábornoki főnöke volt s megörökítette király hadjáratainak nevezetesebb jeleneteit. Puffendorf kiadásában jelentek meg e lapok, többnyire idegenek metszetében.³¹⁵ Így látjuk a visztulai átkelést Sacrozinnál,³¹⁶ X. Károly és Rákóczi találkozásának ünnepélyes jelenetét Meidboitznál és Schmielownál,³¹⁷ a két uralkodó átkelését a Visztulán Zavichostnál³¹⁸ és Breest mozgalmas ostromképét.³¹⁹ Az Itáliában iskolázott Dahlberg kiváló távlattani érzékkel, széles, barokkos felfogásban adja ezeket a reprezentatív képeket, az előtérben felnagyított alakokkal. Ez a beállításbeli fogás, olasz forrásból elterjedve, a XVII. század közepétől kezdve mind általánosabbá válik.

A maguk nemében egyedüliek a XVII. századi sárvári csata-képfreskók; társtalan falképeink e korból. A Nádasdyaké volt akkor az ősi sárvári kastély, midőn az ebédlőterem mennyezetére

25. H. R. M. mester: Pápa 1597-i visszafoglalása
(1653, Sárvár, volt Nádasdy-kastély).

*Macstro H. R. M.: La riconquista di Pápa nel 1597.
(Sárvár, Castello già dei Nádasdy, 1653).*

1653-ban hat nagyméretű csata- és ostromképet festett egy ismeretlen mester, aki magát H. R. M.-nek szignálja. A képek tárgya az 1593—1602-i hadjáratokból veszi tárgyát. Az első a sziszeki csatát adja, amint Nádasdy Ferencsel az élén a magyar hadak üldözik a pogányokat. A másik kép Tata visszavételét, a harmadik Pápát (25. kép), a rosszul restaurált s kevésbé élvezhető negyedik kép a

veszprémi csatát, az ötödik Buda 1602-i ostromát (26. kép), a hatodik Kanizsa ostromát s az utolsó Győr visszafoglalását (1598 márc. 29.) ábrázolja.³²⁰ A képek mindegyike latin nyelvű felírással van ellátva; festőjét az azonos vagy hasonló monogrammos mesterek közül s stílusbelileg sem tudjuk azonosítani. Kétségtelen, hogy a festő nem volt kortársa a századeleji eseményeknek s azokat valamelyik metszetgyűjtemény után másolta; kompozíciójában azon-

26. H. R. M. mester: Buda 1602-i ostroma
(1653, Sárvár, volt Nádasdy-kastély).

*Maestro H. R. M.: - L'assedio di Buda nel 1602
(Sárvár, Castello già dei Nádasdy, 1653).*

ban nem követi a szokványos ostromképeket, szabadon szerkeszt az ismerős topográfiai motívumok nyomán s mesterségbeli tudása sem jelentéktelen. A képek előterébe, baloldalt rendszerint nagy lovascsoportozatot állít, Bella modorában, befelé forduló lovakkal — mint Tata ostrománál. Mélyen a háttérben a vár s a középteret a küzdő csapatok foglalják el. Mivel a képek felváltva téglalakúak és négy szögesek, a mester szabadon változtatja a képszerkesztést. A legszebb és a leggondosabban festett e képek közül kétségkívül a budai ostrom, az előtér kopjás lovascsoportozatával s a messze elterülő erődítések előtt a küzdő csapatok szélesen elnyújtott sorozatával.³²¹ A képszerkesztés modora olasz forrásra vall, Cerquozzi, Tempesta hatására s némileg Snayers részletező modorára. Az eklektikus mester nagy gondot fordított a várábrázolások topográfiai

hűségére s ebben Siebmacherre támaszkodik, ami különösen Buda képénél szembeötlő, a sok karcsú minarettel.³²² A freskók már tárgyuknál fogva is mélyen jellemzők a XVII. század érdeklődésére, amely egy magyar főúri kastély ebédlőtermében is csak harci jeleneteket kívánt látni. E jó képek kétségtelenül befolyásolták az itt 1769-ben dolgozó Dorffmaister Istvánt is, aki Szigetvárt és Szentgotthárdon festette csatafreskóit s amelyekről a következő fejezetben részletesen szólunk.

*
* *

A török hadszíntér a hatvanas években újra nagyon mozgalmassá vált. Új erőfeszítések történtek a török veszedelem megtörésére. Az 1663—65-i harcok, Zrínyi és Souches hadjáratai, majd a szentgotthárdi csata újra nagyszámú metszet készítésére adott alkalmat. Témamegoldásban azonban kevés újságot látunk. Az ismert képszerkesztésben találkozunk Párkány 1663-i ostromával egy egykorú olasz metszettel;³²³ Érsekújvár ostromát rengeteg egykorú metszet és röplap adja,³²⁴ köztük Bouttats Gáspár (1640—1965), a nevezetes s magyar tárgyú dolgokkal sokat foglalkozó antwerpeni csataképmetsző tiszta rajzú, olasz felírású ostromképe.³²⁵ Zrínyi Miklós Eszékig vezetett hadjáratának,³²⁶ Kanizsa ostromának³²⁷ s kivált Zerinvár elestének,³²⁸ Pécs,³²⁹ Nyitra, Győr,³³⁰ Léva³³¹ ostromképeinek, főként olasz kéztől származó metszeteivel találkozunk még. Általános érdeklődést keltett a szentgotthárdi csata; Sandrartéknak és társaiknak bő alkalma nyílt a nagy kavarodást és kaszabolást érzékeltetni.³³²

A különálló lapok mellett a hatvanas években is seregestől jelentek meg a krónikák, amelyek a régi események felelevenítése mellett az 1663—65-ieket is illusztrálják.³³³ Kiemelkedik érdekeségben és elterjedtségben az Ortelius Redivivus. Egyik élelmes német kiadó, Meyer, az Ortelius Chronológiájának népszerűségét s az újra ismételtető kiadások nagy jövedelmezőségét felismerve, adta ki az »Ortelius Redivivus et continuatus oder der ungarischen Kriegsempölungen historische Beschreibung« etc. (Frankfurt 1665) c. könyvét, amely az elmúlt század nevezetes ostromainak és csatáinak képét a régi Siebmacher-metszetek nyomán hozza, kiegészítve a friss eseményekkel. Ezek a képek általános elterjedtség-

nek örvendenek, mind ki vannak adva³³⁴ s művészeti értékelésük voltaképpen Siebmacherre tartozik.

Frissebb, modernebb s barokkosabb rajzokban adja az 1663—65-i hadjáratot Johann Gradelehnung Ungarisch-Siebenbürgische Chronica-ja (Frankfurt, 1665), amely a legújabb eseményekkel bővítve New-Ungarisch-Siebenbürgische Chronica címen a következő évben újra megjelent. E két munka ³³⁵ ugyanazokat a metszeteket közli s jó forgalmat ad a korabeli, már egészen bárók jellegű német csataképek atlagáról. Jól csoportosított, bár helyenként nem világos képen látjuk a Léva alatti nagy csatát, Érsekújvár ostromát. Kanizsa megvívását, a szentgotthárdi csatát.³³⁶ Legsikerültebb az eszéki hídnál való összecsapás jelenete.³³⁷

A Szent Liga megkötése s az 1683—97-i harcok, amelyeknek nyitányát Bécs megvívása, csúcspontját Buda dicsőséges visszafoglalása s zárókövét a zentai csata jelentette s amelynek eredményeképpen a kereszténység végleg kiverte a törököt a magyar szent korona területéről, igen nagyszámú csata- és ostromképet hozott létre. Ez a két évtized jelenti mennyiségben a csúcspontot. Egész Európa aggodalommal figyelte e világtörténeti jelentőségű eseményeket, amelyek a keresztény Európa újkori berendezkedésének alapját újabb száz évre megvetették. A hadjáratok, ostromok s a felszabadítás egyes szakaszait ábrázoló események, német, olasz, francia, holland, angol, spanyol mesterek képzeletét mozgatták meg. »Az egész művelt világ egy évtizedig pápai bulláktól és császári ediktumoktól kezdve egészen az augsburgi, velencei, amsterdami, londoni nyomdai officinákban készült művekig és röpiratokig erre a távlatra van beállítva . . .« — írja e kor művészetének egyik legalaposabb ismerője, Horváth Henrik.³³⁸

A forrásanyag rendkívüli bősége s szétszórtsága a kérdés részletes és szabatos vizsgálatát igen megnehezíti. Szakirodalmunk a könyvek, cikkek egész sorozatában igyekszik e kérdést körülhatárolni; a többször idézett munkák mellett a budapesti várostörténeti monográfiák jubiláris kötete is tárgyalja, e kérdést.³³⁹ Az Iparművészeti Múzeum 1936-i emlékkiállítására, amelyet a főváros visszafoglalásának kétszázötvenedik évfordulójára rendeztek a visszafoglalás csatáira vonatkozó művészettörténeti emlékeket is összegyűjtötte; nagy kár, hogy e tárlat, mely a kiállítók egész seregének közreműködésével jött létre, egy szűkszavú leíró lajstromon túl³⁴⁰ nem nyert maradandóbb és részletesebb megörökítést.

Amellett a közlések oroszlánrésze csaknem mind Budára vonatkozik s a hadjáratok többi fázisaira vonatkozó emlékek művészet-történeti taglalását nem érintik.

A krónikák nagy tömegének névsorát itt mellőzzük; szakirodalmunk a legfontosabb műveket már nyilvántartotta³⁴¹ s ezek címeit lemásolni nem feladatunk. Inkább a jelesebb mesterek munkásságát óhajtjuk jellemezni. Természetes, hogy e német, olasz, francia s németalföldi metszők sem dolgoztak egymástól függetlenül s amint munkáik alapjellegét a bárók stílus adja meg, úgy tárgyi motívumaikban is kötve vannak az ismert városok, várak képeihez, a viseletek és a hadi fegyverzetek korszerű állásához.

Mennyiségben a legtöbbet a német metszők: frankfurti, augsburgi, nürnbergi mesterek produkáltak.

A két Merian tevékenysége széles körben hatott a német munkákra. Az ifjabbik 1686-i ostromképe számos változatban ismétlődik a kortársak átvételében.³⁴² De nem kevésbé volt népszerű J. W. Wussim budai ostromképe.³⁴³ A többi közül említésreméltók: Jacob Jezl,³⁴⁴ a jól komponáló Leonhard Loschge,³⁴⁵ Hallard bajor kapitány, hadsegéd,³⁴⁶ Wrachsl,³⁴⁷ Hermund³⁴⁸ és mások³⁴⁹ budai ostromképei. Bécs felszabadítását is többen illusztrálták, így a nagy plagizátor, Hoffmann János Jakab.³⁵⁰ Boethius Kriegshelmje a csata- és ostromképek egész sorát nyújtja.³⁵¹ Különösen kedveltek voltak Happelius krónikái, telve bővérű bárók csatametszetekkel. Leghíresebb művének, a romantikus Ungarische Kriegsromannak csataképeit Ulmban metszette P. Wüchts; szép címlapját Kelényi Ottó már közölte,³⁵² Wüchts kezét nem köti a topográfia; regényes formában sötét alaptónusú, heves jeleneteket nyújt s a legendás híró magyar vitézek hőstetteit s délceg alakjait nagy rokonszenvvel rajzolja.³⁵³ Happelius másik könyvének címlapját Pieter van den Berge metszette, a magyar küzdelmek bárók allegóriájával.³⁵⁴ Ugyané munka számára J. Wickmann zavaros modorban sok csata- és ostromkép metszetét készítette, amelyek közül a mohácsi csata tűnik ki.³⁵⁵ Happelius többi munkái is hemzsegnek a magyar vonatkozású képektől.³⁵⁶

Zavaros a Thesaurus Exoticorum-beli budai ostrom Meriantól átmásolt képe is³⁵⁷: Happelius metszője, Wickmann Hamburgban külön lapon is kiadja Érsekújvár ostromát.³⁵⁸ Greischer

Mátyás († 1712), Esterházy Pál herceg várainak rajzolója a Buda ostromát is metszi.³⁵⁹ Sandrart tömértelen rajza közül a párkányi csatát említjük meg.³⁶⁰ Wagner »Neu eröffnete ottomanische Pforten«-je, Abellinus »Theatrum Europaeum«-ja, a Hungarisch-

27. C. G. v. Ambling: Párharc Várda alatt (Birckenstein, Bécs, 1686).
 C G. v. Ambling: *Duello sotto le mura di Várda (Birckenstein, Vienna, 1686)*.

Türkische Chronica, vagy ennek folytatása, a Curiose Continuation és a többi német mű is telve van vegyes hitelességű s műértékű csatametszetekkel.³⁶¹

Mindezek a munkák rajzolóik tehetségéhez mérten, azonos szellemet képviselnek. Fő törekvésük a minél hevesebb akció, a kavargó lőporfüstben gomolygó alakokkal, a mozgalmas kompozícióval. Mint történeti források megbízhatatlanok.

A német mesterek közül kvalitásban csupán egy magaslik ki messze kortársai közül: Carl Gustav von Ambling, Miksa Emánuel bajor választó udvari festője (1651—1702). Ambling egyike a századvég legkiválóbb német grafikusainak. Parisban tanult s Francois Poilly iskolájának hatása alá került. Valósággal

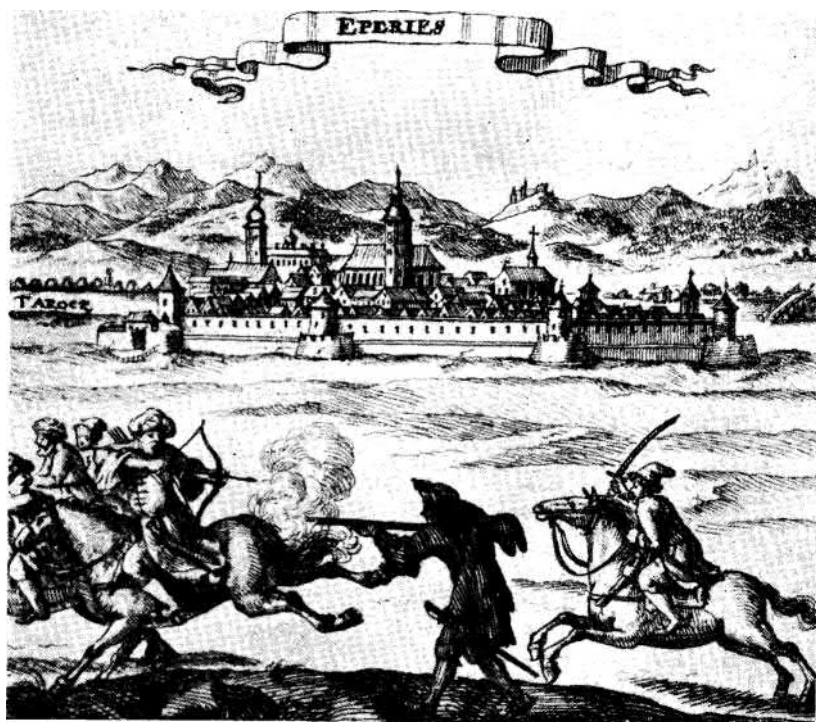

28. C. G. v. Ambling: Lovasharc Lándzsér vára alatt
(Birckenstein, Bécs, 1686).

*C. G. v. Ambling: Battaglia equestre sotto la fortezza di Ländzsér
(Birckenstein, Vienna, 1686).*

virtuóz a hideg tű kezelésében; mindig izléses és finom.³⁶² Mint arcképfestő is kiváló volt. Csataképeinek történeti hitele kétséges. Kremmer neki tulajdonítja, nem egészen alaptalanul, Buda és Pest Birken-féle metszetét s az Ungarisch-Türkische Chronick több csataképét.³⁶³ Kétségtelenül ő rajzolta azonban, jelzésének tanúbizonysága szerint Birckenstein »Erzherzogliche Handgriffe des Zirckels« (Bécs, 1686) című, József trónörökös számára készült nevezetes geometria-könyvének illusztrációit.³⁶⁴ Az összes magyar várak és városok képe felvonul a mértani rajzolatok alatt. Az apró méretű karcok előterében szébbnél-szebb életképek szerepelnek, köztük sok csatajelenet és párviadal. Ambling e metszetei, hű és

valószerű megfigyelésük következtében viselettörténeti kutatóink előtt nagy becsben állanak; ez a külföldi kiadvány szolgáltatja a legtöbb XVII. századi magyar kosztüm-történeti anyagot.³⁶⁵ A

29. C. G. v. Ambling: Lovasharc Eperjes vára alatt
(Birckenstein, Bécs, 1686).

C. G. v. Ambling: *Battaglia equestre sotto la fortezza di Eperjes*
(Birckenstein, Vienna, 1686).

szakírók magasztalják e rajz ok finomságát, művésziességét; eleven erővel varázsolják eléink a kort, a sok vihart látott magyar várak tövében mulatozó parasztokat, táncoló katonákat, kockázó dobosokat, tanácskozó török basákat, lovas párharcokat, kivégzéseket, a Thököly-kor egész romantikáját. A párharc-jelenetek a legszebbek közé tartoznak, amelyeket a kor alkotott. A hadi élet ilyen jeleneteit látjuk Pest, Buda, Léka, Szentmiklós, Zólyom, Vác alatt is.³⁶⁶ A művész különösen megkapóan eleveníti meg a Várda

alatti párharcot. Farkaskacagányos, prémes kucsmájú magyar vitéz vív pisztolyharcot egy turbános törökkel.³⁶⁷ (27. kép). Ugyancsak szép a Lándzsér alatti lovasharc képe³⁶⁸ (28. kép), Eperjes alatt

30. C. G. v. Ambling: Csatajelenet Szolnok előtt
(Birckenstein, Bécs, 1686).

*C. G. v. Ambling: Scena di battaglia davanti la città di Szolnok
(Birckenstein. Vienna, 1686).*

már népesebb a jelenet, több török menekül lován, az egyik hátrafelé nyilaz.³⁶⁹ (29. kép). Szolnok alatt már egész csapatok ütközetét látjuk³⁷⁰ (30. kép). Hogy mily mestere volt Ambling a csataképeknek, azt a 45. lap ideális jelenete ábrázolja: a lehanyatló dobos alakja csupa élet és dráma.³⁷¹ Néhány találó vonással vázolja fel a harci küzdelmet Érsekújvár vára alatt³⁷² s egy másik mértani metszet alján.³⁷³

Ambling fő érdeme, hogy munkáiba igaz magyar levegőt tudott vinni. Jól ismerte hazánkat s hős katonáit, várait, városait s mélyen átérezte a magyar sorsot. Formalításában, világos, tiszta kompozíciójában s bensőséges előadásában is közel áll a magyar művészeti szellem hagyományaihoz.

31. Magyar mester: Pest ostroma (Magyar Történeti Képcsarnok).

*Maestro ungherese: L'assedio di Pest
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

A megszámlálhatatlan grafikai mű mellett, ebből a korból néhány festményt is ismerünk, amelyek a főváros körül lejátszott eseményekkel foglalkoznak. A Történeti Képcsarnokban egy elefántcsontba karcolt, figyelemreméltó kis kép Pest ostromát ábrázolja, háttérben Buda képével, míg az előtérben aránylag kevés, jól csoportosított, mozgalmas alak viaskodik.³⁷⁴ (31. kép). Mestere ismeretlen, de művészi elemzéséből valószínű magyar volta. A fővárosi múzeumban függ H. H. Faust, eddig ismeretlen mester 1694-ben festett olaj képe, amely Lotharingiai Károly diadalmenetét adja. A szép festményen kitűnő magyar alakok is szerepelnek s Buda helyrajzát kielégítő formában tüntet fel. Horváth Henrik beható

elemzése szerint³⁷⁵ stílusbeli kapcsolatban áll a nevezetes bécsi gobelinekkel, amelyekről lejjebb szólunk.

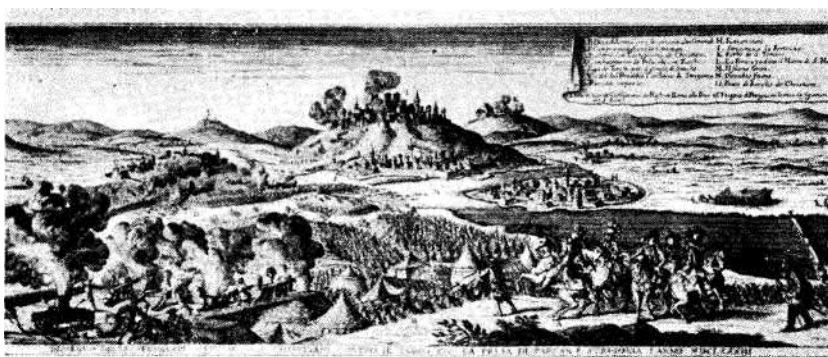
Szintén a bécsi gobelinekkel áll tárgyi és stílusbeli összefüggésben az innsbrucki »Burg«-ban őrzött két festmény, az egyik Buda ostromával, a másik a vár bevételével és a zsákmányolás jeleneteivel. E képek mesterét Fr. Josef Textor-ban sejtik.³⁷⁶ A török hadjárat befejező eseményeit illusztráló olasz mesterek száma talán kisebb a németekénél, de művészi értékben és hitelességben semmivel sem maradnak alattuk. Általánosan elfogadott nézet, hogy a Buda visszafoglalásáról készített legjobb és leghitelesebb rajz olasz mester műve. A luccai Giovanni Domenico Fontana,³⁷⁷ Enea Caprara generális, udvari haditanácsos mérnöke készítette. A maga nemében tökéletes s a nagy eseményt fellengős attribútumaitól megfosztva a maga valóságában ábrázolja. Igaz, hogy tökéletes perspektívája mellette eléggé rideg, műszaki ízű ábrázolás s ezért a hevílő képzeletű német rézmetszők nem is reá támaszkodnak, hanem a régi, idejétmúlt Siebmacherhez ragaszkodnak.³⁷⁸ Fontanától a mohácsi csata ábrázolása is ismeretes.³⁷⁹

A nagy bidai ostromot a kiváló olasz művészek egész sorozata örökítette meg, így a bolognai Lodovico Mattioli,³⁸⁰ Antonio Bosio,³⁸¹ Cesare Laurentio³⁸² ábrázolásában. Gemmello Viaggiában,³⁸³ Manone L'Hungeria Vendicata-jában³⁸⁴ is látjuk az ostromlott várat; Gian Giacomo de Rossi: »Teatro del guerra contro il Turco« c. műve az erődítések képét a leghitelesebben adja³⁸⁵ (32. kép). Mutius »La Sacra Lega contro la potenza ottomana« c. műve³⁸⁶ a sok magyar városkép — Esztergom, Eperjes, Kassa, Szolnok, Szeged stb. — mellett szép allegorikus címlapjával tűnik ki. A finom művű karc jelzése: »Jacobus del Po delineavit, Fran. de Grado sculp«. Jacobus del Po-t a kutatás mindeddig közelebbről nem ismeri; nyilván a Domenichino-tanítvány, Pietro del Po palermói rézmetsző fia volt.³⁸⁷ Az olasz bárók felfogását tükrözi a Sacra Lega címlapja.

Egy másik olasz mű, a »Brevi notizie« címlapján is »Buda espugnata« allegorikus ostromát látjuk.³⁸⁸ Chiarello Historia degli Avvenimenti-jében is sok ostromképet találunk, Érsekújvár, Eszék, Esztergom s Buda képét.³⁸⁹ Egyike a legérdekesebbeknek e műben Kassa meghódítása. A hadállásképből fokozatosan megy át a rajz az ostromkép felfogásába, az elszórt támadó osztagokkal.

Az előtérben a dombon a vezérkar, olasz felfogás szerint nagyra méretezett rajzzal; élükön »Il generale Pettenhassi«, a hős Petneházy Dávid képe³⁹³ (34. kép).

Ezeken kívül az olasz krónikák, rölapok, a bevétel öröme rendezett diadalünnepek emlékkiadványai tömegestől ábrázolják Buda visszafoglalásának jeleneteit.³⁹⁴ Nagy általánosságban ezek az ostromképek más jellegűek, mint az augsburgi, frankfurti, nürnbergi munkák. A XVIII. század vége Itáliában már nem kedvezett a telivér bárók felfogásnak; hűvösebb, klasszicizáló stílusáramlat

32. Párkány és Esztergom 1683-i ostroma (Gian Giacomo de' Rossi:

Teatro della Guerra contro il Turco, etc. Roma, 1687).

L'assedio di Párkány e d'Esztergom nel 1683 (Gian Giacomo de' Rossi:

Teatro della Guerra contro il Turco ecc, Roma, 1687).

hódít a rézmetszésben is. Az olasz csata- és ostromképekből hiányzik az a túlfűtött, robbanó léggör, ami a német munkákat jellemzi. Az olaszok kissé szenvtelenebbek, inkább kívülről nézik a harc eseményeit. A csoportelrendezés tisztultabb, lehiggadtabb, a jelenetvezetés nem oly kusza, hanem világosabb, kevésbé zsúfolt. Többet törődnek a szép vonallal, a ritmikus tüvezetéssel, az elegáns formákkal, mint a drámai előadás lüktetésével. Ez a világosabb előadás s tömörebb jelenetvezetés uralkodik azokon az emlékérmeken is, amelyeket az uralkodók és a városok a visszafoglalás öröme verte s amelyeknek egyik lapján rendszerint a várostrom vagy más ideális harci jelenetek láthatók.³⁹² Igen sikerült a Massimiliano Soldani érmén (Lotharingiai Károly tiszteletére) látható harci jelenet, a megmintázás lágyágával és a kompozíció ele-

ganciájával.³⁹³ Ezt a klasszikus felfogású olasz relief stílust, amely a reneszánsz nagy mestereinek hagyományain épül, a német mesterek is igyekeztek megközelíteni hasonló tárgyú érmeiken.

*
* *

A németalföldi rézmetszők csoportja megint kisebb számú, mint a német és az olasz mestereké, de minőségben a legmagasabb színvonalat képviseli. A XVII. századi csataképfestés Európaszerte legelső mesterei — Wouwerman, van Meulen — is hollandok. A Sandrart-család is amsterdami eredetű volt. Sok hollandi mester illusztrálja a német krónikákat. Így a fentebb említett Pieter van den Berge (t 1737), aki Happelius címlapját metszette. Johann Constant Eeigius »Wunderbarer Adlersschwung« c. munkáját (Bécs, 1694) Justus van den Nypoort (1625—92) illusztrálja, aki a legjelesebb utrechii mesterek egyike; a divatos ostromkép sémájának egyik leggyakorlottabb ábrázolója, kinek művei (Bécs, Belgrád) külön lapokon széles körben elterjedtek. Különösen hatásosak az előtérbe állított s már hagyománnyá vált lovascsata-jelenetek.³⁹⁴

Az antwerpeni Bouttats Gáspár (1640—96), Jacob Peeters (1637—95) Icones-ét³⁹⁵ díszítette karcaival. Lapjai az egyes ostromokhoz, mint Érsekújvárhoz, Egerhez, Buda megvívásához stb., külön is ismeretesek. Bouttats flott, könnyed modorban vázolja fel az előtérben küzdő alakokat.³⁹⁶ A szorgalmas Jacob Peeters maga is dolgozott az Icones számára, valamint Lucas van Vorstermann és Lauwers Conrad is. K. van Loo metszi a R. D. F. jelzetű párisi rajzoló képét Buda ostromához.³⁹⁷

Harrewijn Sobieski János hőstetteiről közölt csataképeket,³⁹⁸ szokatlan, egyéni ízű beállításban. Savoyai Jenő török hadjárataival kapcsolatban részletesebben fogunk róla szólni.

E kor magyar csatafestésével foglalkozó mesterek sorából messze kiemelkedik Romeyn de Hooghe és Arnoldo van Westeroort. Az ő pompázó bárók munkáik a legkiválóbbak azok közül, amelyek magyar eseményekről készültek. Az amsterdami Romeyn de Hooghe (1645—1708) a XVII. század második felének legtermékenyebb és művészileg is legkimagaslóbb hollandi rézmetszője volt; a holland történet eseményeinek megörökítője, a dán, holland királyok dicsőségének bárók allegóriák pompájában való

33. Kamienetz vára.
 Mutius: »La Sacra Lega contro la potenza Ottomana«-jából
 (Nápoly, 1699).
La fortezza di Kamienetz
 Mulius: *La Sacra Lega contro la potenza ottomana* (Napoli, 1699).

34. Kassa meghódítása 1685-ben.
 (Chiarello: *Historia degli Avvenimenti etc.* Velence, 1687).
La conquista di Kassa nel 1685.
 (Chiarello: *Historia degli Avvenimenti ecc.* Venezia, 1685).

megéneklője. Tevékenysége olyan, mint Dávidé és Horace Vernete Napóleon idején, vagy Jan Matejkoé a XIX. századi lengyel művészetben. Marlborough haditetteit is megörökítette. Nem volt hadi mérnök, aki a generálisokat kíséri; szabad képzelettel dolgozik, esetleg mások leírása alapján. Az autopsia ritka eset nála.³⁹⁹

35. Ütközet a bécsi erdőben. Romeyn de Hooghe rajza, Peeters metszete (Magyar Történelmi Képcsarnok).

La battaglia nella foresta di Vienna. Disegno di Romeyn de Hooghe, incisione di Peeters (Galleria di Pittura Storica Ungherese).

A felszabadító hadjáratokból rajzolta az Acta Leopoldi lapjait, amelyeket Peeters metszett az Icones számára.⁴⁰⁰ Itt látjuk a bécsi ostrom jeleneteit⁴⁰¹ (35. kép), valamint Érsekújvár ostromát.⁴⁰² Nevezetes Haffner Kristóf metszete Buda és Pest ostromáról, a legeredetibb s a legfestőibb ostromjelenet, amely 1686 eseményeiről készült: csupa élet és mozgalmasság.⁴⁰³ Péterváradról, Belgrádról⁴⁰⁴ és Eszékéről is remek ostromképet készített⁴⁰⁵ (36. kép). Hooghe magyar vonatkozású csataképeinek csekély a forrásértéke: szubjektív alkotások. Az ellentétes elemek összeállítása,

a barok szellemben gyökerező kompozíciós érzék s kiváló tér-
 érzék jellemzi. Semmi sincs benne a G. de Laissesse-féle hűvös,
 formális, üres klasszicizmusból. Technikája, az egyes apró alakok
 színes, szellemes, mozgékony beállítása franciás s akárcsak Stefano
 della Bella-ban — a Callot művészetének emléke cseng benne

36. Romeyn de Hooghe: Az eszéki csata
 (Magyar Történeti Képcsarnok).

Romeyn de Hooghe: La baitaglia di Eszék
 (Galleria di Pittura Storica Ungherese).

vissza. Ő is mesterien karrikíroz; Hooghe az első nagy holland
 politikai karrikatúrista. Ez adja meg jellemző erejét; sereg-
 felvonulásai nem lélektelen tömegábrázolások. Minden muskétás,
 aki a vállára vetett fegyverrel halad a viárkokban, külön él,
 önmagában is egyéniség.

Ugyanezek az erényei és a hibái Westerhoot Arnold csata-
 képeinek.⁴⁰⁶ Westerhoot több lapot készített: Buda ostromáról
 kettőt,⁴⁰⁷ egyet Esztergom ostromáról,⁴⁰⁸ egyet Belgrádról.⁴⁰⁹
 Érsekújvári lapján az előteret hagyományos lovascsata-jelenetek

élenkítik⁴¹⁰ s hatásában ezt is felülmúlja az eszéki híd előterében adott jelenet⁴¹¹ (37. kép).

Westerhoot, Hooghe-hoz hasonlóan, nem ragaszkodik szigorúan a történeti eseményekhez; önkényesen alakít, amint erre már Szekfü rámutatott. Jelenetei azonban életteljesek, lendüle-

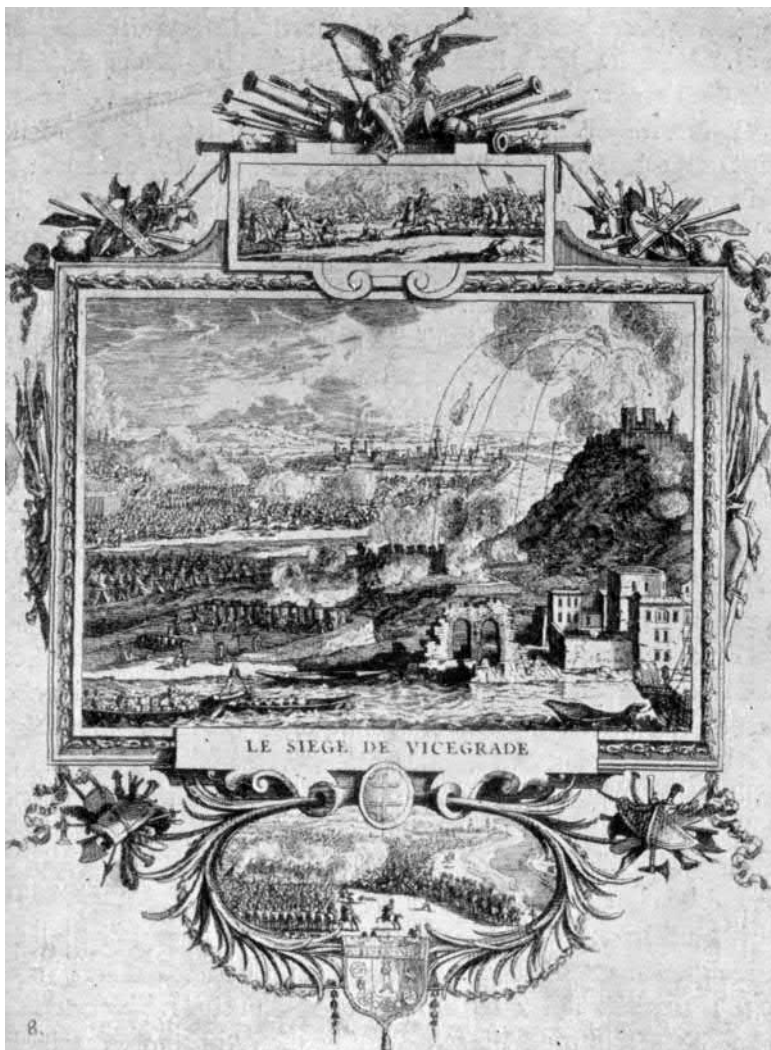
37. Arnaldo van Westerhoot: Az eszéki csata. Részlet
(Magyar Történeti Képcsarnok).

*Arnaldo van Westerhoot: Battaglia di Eszék. Particolare.
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

tesek, mozgalmasak, de nem a Callot iskolájának, hanem a római bárók modorának jegyében. Westerhoot Rómában élve, egészen beleélt a római bárók világába. Éles valóságmegfigyelése ellenére nem mond le a szép formák és a harmonikus vonalak kultuszáról. Ez a realizmus közös jellemvonása a XVII. század nagy északi mestereinek, akik a bárók komponálás módszereit meggyőzően egyesítik a reális formalitással. Westerhoot-ban a késő németalföldi romanisztika nagy mesterét tisztelhetjük.

*

* *

38. Sébastien Le Clerc: Visegrád megvétele
A »Les actions glorieuses de Charles Duc de Lorraine« sorozatából.
Sebastiano Le Clerc: La presa di Visegrád
(Dalla serie »Les actions glorieuses de Charles Duc de Lorraine«).

A francia közvéleményben is élénk visszhangot keltett a felszabadulási hadjárat s épügy felismerte benne a magyarok európai hivatását, mint a többi nemzet. A francia felfogás a török hadjáratokkal szemben azonban egyetemesebb, humanistább szemléletű.⁴¹² A hadjáratokkal foglalkozó francia krónikairódalom mennyiségben alulmarad a németnek és az olasznak. A csataképek is ritkábbak. Több, kevésbé jelentős ostromkép mellett (mint a Collignon-é)⁴¹³ két francia mester művei fontosak: az egyik a C. J. de Juvigny-nek a Buda visszafoglalása után, közvetlenül a helyszínen készített műve, amely forrásértékben a Fontana-metszettel egyenrangú,⁴¹⁴ de szempontunkból nem érdekes. A másik Sébastien Le Clerc, a népes XVI—XVIII. századi francia művészcsalád jeles tagjának (1637—1714) ⁴¹⁵ a »Les Actions glorieuses de Charles Duc de Lorraine« c. metszetsorozatának képei. Bécs, Buda, a párkányi csata, Esztergom, Visegrád (38. kép), stb. szerepelnek e jólismert lapokon.⁴¹⁶ A rendkívül termékeny s nagy rutinú mester (életében kb. 4000 lapot rajzolt) a francia bárók külső hatást célzó hangszerelésével s a francia rézmetszők hagyományos ízlésével tűnik ki. La Clerc művei mellett a visszafoglalás emlékünnepeire kiadott s nagy grafikai készséggel megrajzolt lapok egész sorozatát ismerjük.⁴¹⁷

Francia eredetűek a Lotharingiai Károly diadalaira vonatkozó, különleges művészi értékű, világhírű bécsi és budapesti gobelinek. Kettő közülök Budára vonatkozik (Lotharingiai Károly győzelme és Buda visszafoglalása), s a Magyar Szent Korona tulajdona.⁴¹⁸ A bécsi Kunsthistorisches Museum díszai: A janicsárok lemészárlása, Lotharingiai Károly diadalmenete,⁴¹⁹ a kahlenbergi csata, a párkányi csata (39. kép) és a mohácsi csata két jelenete.⁴²³

E gobelinek sorozata Nancy-ban készült 1705—25 között, La Malgrange műhelyében. Kartonjaikat Charles Herbel (1566—1702) készítette, aki 1698 november 10-én Lipót bevonulásakor 25 hadiképet állított ki. Ezek az eredeti festmények, amelyeken a tájképi részleteket Jean Louis Guyon festette, a lunevillei kastély felégésekor 1719-ben elpusztultak;⁴²¹ a gobelineken egyébként Du Rup, Martin Jacquard és Guyon dolgozott.

A La Malgrange-ban készült gobelinek művészileg ugyan már a XVIII. századba vezetnek át,⁴²² de a kartonok még a »Grand Siécle« művészetét hirdetik. Herbelt e művek nyomán a legkivá-

lőbb francia bárók csatafestőnek tarthatjuk, Joseph Parrocel méltó kortársának. Ezek a falkárpitok színpompájukkal, a jelenezés gazdagságával és a részletek gondos kidolgozásával tündökölnek, s gazdag dekoratív keretük csak kiemeli a jelenetek ünnepléységét. Méltán dicsőítik a nagy mecénást, Lotharingiai

39. A párkányi csata. Gobelin La Malgrange műhelyéből, 1705 — 25
(Bécs, Művészettörténeti Múzeum).

La battaglia di Párkány. Arazzo della scuola di La Malgrange. 1705—25
(*Museo di Storia delle Arti, Vienna*).

Károlyt és fényes tetteit. E gobelineken már nem érzik az ütközetek emésztő küzdelme, az elmúlt századok nyomorúsága; itt csak a diadal bárók optimizmusa fénylik, a nagy gesztusok és formák szédítő színpadiasságával. Új világ, más és boldogabb világ levegőjét hozzák e művek. A félhold csillaga lehanyatlott, Buda vára újra a keresztény kultúrközösségé; a nagy hadvezérek, Károly és Jenő hercegek egyben a bárók művészet nagy magyar mecénásai.

V.

A XVIII. SZÁZAD.

A XVII. század végével Buda és Magyarország letűnik a világerdeklődés színpadáról. Az a felcsigázott kíváncsiság és fokozott figyelem, amely Európa keresztény népeit évtizedeken át izgalomban tartotta, a félhold lehanyatlásával egyszerre leapadt; a krónikák, röplapok, újságok főtémája immár nem Buda s nem az ősi magyar várak körül lefolyt véres küzdelmek. A harcok elülésével és nyomában az érdeklődés kihülésével egyidőben természetesen mélyen lecsökken a csataképek divatja is. Az a hihetetlen termékenység és változatosság, amellyel a német, németalföldi, francia, olasz, spanyol rézmetszők és rajzoló, festők és gobelinkészítők, éremvésők foglalkoztak az elmúlt században a magyar városok, várak és csaták képeinek megrajzolásával, a századfordulón a mélypontra jut. A magyar kardnak, Rákóczi kurucainak hősi küzdelmeit, immár nem az elnyomó török, hanem az osztrák elleni harcait már hidegen, sőt nem ritkán ellenszenvvel nézik a külföldi krónikások. A néhány évtized előtti csodálat helyébe a közöny, sőt a gyűlölség lép.⁴²³

A csataképfestés a XVII. században, legalább is magyar vonatkozásban, nem volt retrospektív; nem az elmúlt korok dicsőségét zengette s nem a régi nemzeti szentek hősi legendáját énekelte meg, mint a középkori falfestészet és a miniatúra. E kor csupaegető aktualitás, a XVI. század végétől Buda visszafoglalásáig. S milyen sivár ekkor, a bárók első korszakában a magyar művészeti termelés nagy átlaga, s amilyen gyéren s egymástól elszigetelve, szerves egységbeforradás nélkül jelentkeznek a magyar bárók első emlékei, éppen a magyar vonatkozású csataképbábrázolás barokon virágzása esik a XVII. századra. A bárók csatakép sajátos korszaka Európaszerte is a XVII. század volt. A magyar barok,

az újjáépítő XVIII. század kora már nem a harc dicsőségét zengi. E hosszú nyugalmi idő alatt veszi át újra a régi vezetőserepet a katolicizmus: az Egyház reneszánsza a vezérszólam a magyar orkeszterben. A barok katedrálisok, püspöki paloták, plébánia-templomok, a szerzetesrendek templomainak illuzionista freskói az Ég diadalát és a lélek harcait hirdetik, de nem a földi fegyverek csatazójáét. Az új kastélyok falfestményeiben is a letűnt antik világ alakjai népesítik be a falakat; a század allegorizáló-szimbólikus hajlama itt is megnyilatkozik. A magyar bárók egyrészt vallásos-heroikus, másrészt hitregebeli-allegorikus szelleme kevésbé emlegeti a régi véres küzdelmeket, amelyekre, úgylátszik, a nemzet nem is szívesen emlékezett. Buda, Eger, Szigetvár, Székesfehérvár, Várad, Komárom, Esztergom véráztatta sáncainak omladékain, Mohács mezején újra virágok nyíltak s az elmúlt századok milliónyi mártírjának véres árnya az új kor békés oltárkép- és freskófestőit már nem ihlette meg.

A magyar fegyverek nem pihentek a XVIII. században sem s szép számban akadtak festők és rajzolók, akik a Rákóczi-kor, Savoyai Jenő csatáit, Mária Terézia háborúit, majd II. József hadjáratait, végül a napóleoni kor harci jeleneteit megörökítették.

*
* * *

A törökkori csataképfestés és rajzolás utolsó hullámai még a XVIII. század első negyedére is átrezegnek s Savoyai Jenő diadalmas hadjáratait kísérik. Zenta, Zalánkemén, Temesvár és Pétervárad csatái állanak az érdeklődés homlokterében.

A XVII. század második felében már kialakult a bárók ostrom- és csatakép Hooghe-tól, Meulen-től, Wouwermantól, Snayers-től és Parroceltől befolyásolt sémája.⁴²⁴ A fentebb tárgyalt ostromképek is jobbadán e flamand mesterek befolyása alatt alakították ki a szokásos kompozíciót. A szabadabb értelemben vett csatakép (mint Wouwerman löporfüstös, viharos ege alatt táncoló vad szürke paripái, vagy Stefano della Bella képei) több lehetőséget nyújtott a mesternek, mint egy ostrom; ahol megkötik a művészt a helyi adottságok, a vár képe, helyszínrajza, a seregek felvonulása, sajátos viseleteik és fegyverzetük s a fővezérek képe. Ezeken a képeken a középpont az ostromlott vár, körötte a küzdő hadak, sokszor áttekinthetetlen gomolyagban;

az előtérben mind nagyobbra nőnek a küzdők alakjai s az egyes párharcok, kivált a hagyományos lovascsatajelenet a lebukó lovakkal. Az előtérben, mély árnyékban (mint Tempesta képein) áll a vezérkar, ezidőtájt főként Badeni Lajosnak, majd a legendás híru Savoyai Jenőnek alakja. Ezeket a művész sokszor az előtérben magasodó képzeletbeli dombra helyezi s jóval felnagyítja, hogy a háttér mélységet kapjon. A főcél a mind nagyobb mozgalmasság, a bárok pátosz és lendület, amely a másodrangú metszők képein sokszor áttekinthetetlen, zűrzavaros gomolyaggá fokozódik s a képet szinte élvezhetetlenné teszi. Az ég — mint azt már Dahlberg metszetein is láttuk — a komor képhez illően viharos felhőkkel terhes, amit a lőporfüst csak fokoz. Ezt a formulát a kivitelben a metszők tehetése módosítja. A hadállásképek fejlettebb műszaki tudást igényeltek. Mindamellet az új változatok már kevés fejlődési lehetőséget nyújtottak.

*
* *

Így látjuk német metszeteken a zalánkeméni csata jelenetét nagy távlati beállításban, a hadrendek felvonulásával;⁴²⁵ a zentai csatát Montalegre képén,⁴²⁶ a Sacra Lega lapjain⁴²⁷ olasz metsző munkájában és sok más lapon.⁴²⁸

Számos metszet, térrajz és városkép készült Temesvár 1716-i ostromáról.⁴²⁹

Művészileg érdekesebb termést köszönhetünk Savoyai Jenő két nagy döntő diadalának, a péterváradí és a belgrádi ütközetnek. A péterváradí csata ábrázolásai közül⁴³⁰ kiemeljük Blödner Cyriacus császári őrnagy-mérnöknek a helyszínen⁴³¹ rajzolt képét, a Giuseppe Maria Dalia Via metszette mozgalmas csataképet a vízbefúló törökökkel,⁴³² a francia Benoist Antal (1721—70) angol feliratú, mély távlatú képét a péterváradí csatáról, amely azonban már jóval később készült.⁴³³ A nándorfehérvári csatáról a kiadott és a kiadatlan metszetek egész légióját ismerjük.⁴³⁴

Külön kell megemlékeznünk azokról a hollandi mesterekről, akik Jenő herceg hadjáratairól a leghívebb s egyben művészileg is legjobb metszeteket készítették. De ezek már újra hollandok, köztük Romeyn de Hooghe és Westerhooft Anrold. Hooghe remek csataképet festett a péterváradí ütközetről, az amsterdami Johannes de Ram kiadásában, karcának lehelletfinom árnyalataival;⁴³⁵ az ő egyik képét látjuk a belgrádi csata egyik színezett térrajzán

cartoucheba foglalva.⁴³⁶ A komponálás magasrendűségéről tesz tanúbizonyságot a belgrádi ostromot ábrázoló eredeti karca, egyik legritkább lapja. A vár kapujánál a győzelmes vitézek oltalmáért esdeklík a nép;⁴³⁷ ez a lendületes, túlfűtött drámaiságú rajz messze felülmúlja az előző század sablonos metszeteit. Époly önálló szellemet és érett képalkotást képviselnek Hooghe késői, lapjai, mint Westerhoot ritka lapja a belgrádi csatáról, amely a legötletesebb bárók csataképek egyike.

Mellettük még két hollandi mester foglalkozott tervszerűen Savoyai Jenő csatáinak megörökítésével. Romeyn de Hooghe egyik legtehetségesebb tanítványa, a népes Harrewijn-család tagja, Jakab (1600—740), aki főleg arcképeket, városképeket, csatákat és történeti jeleneteket metszett,⁴³⁸ megörökítette többek között a péterváradit és a temesvári csatát,⁴³⁹ Romeyn de Hooghe modorára emlékeztető módon.

A másik hollandi mester, Jan van Huchtenburgh, szinte Savoyai Jenő személyes szolgálatában dolgozott. A haarlemi születésű mester (1733, Amsterdamban) Th. Wijck tanítványa volt. Jenő herceg nagy győzelmeit tíz nagy vásznon (a turini múzeumban) festette meg.⁴⁴⁰ Dumont nagy metszet-műveinek illusztrációit is ő rajzolta (péterváradit, belgrádi és a temesvári csaták).⁴⁴¹ Huchtenburgh rendkívül gyakorlott kezű rajzoló. Nagy honfitársai, Meulen, Wouwerman, modorához ragaszkodik; kissé felületesen, mély árnyékokkal, Meulen-nél kevesebb festői finomsággal, Wouwermannál kevesebb leleményességgel adja a mozgalmas jeleneteket. Nagy mestere főleg a csapatszemlék, táborozások s különösen a lovas jelenetek rajzolásának. A Jenő herceg hadjáratait ábrázoló metszetei közül főleg a péterváradit csata képe nevezetes; a hatalmas távlatú kompozícióban, felhős, viharos ég alatt, allegorikus alakokkal zsúfolt térben kaszabolják egymást az elszánt keresztény hadak és az elkeseredetten védekező törökök.⁴⁴²

Nem kisebb felkészültséggel rajzolta meg Jenő herceg többi győzelmeit is.

*

* *

Savoyai Jenő diadalmas hadjáratait után, a passzareváci békével lezárult Magyarország történetének ez a hosszú és viharos korszaka is s vele együtt a magyar vonatkozású csata- és ostrom-

képfestészet barokk-kori virágzása, és más törekvéseknek adott helyet.⁴⁴³ E kör munkáitól, Huchtenburgh, Harrewijn, Hooghe tevékenységétől függetlenül még a XVIII. század legelején egy jelentős mester s családjának munkássága fontos számunkra. A Rugendas-család nevét a kuruc-labanc harcok, a Rákóczi-felkelés jeleneinek megrajzolásával tette emlékezetessé művészetünk történetében.

Rugendas, a XVII—XVIII. század német csataképfestészetének egyetlen kimagasló alakja, spanyol-francia származású volt, amit egyébként neve is mutat. Egyik őse, Rugendas I. Miklós (1585—658) a Pireneusok vidékéről származott Hessenbe, majd Augsburgba. Unokája, Fülöp György már itt született 1660-ban. Bécsben, majd a velencei akadémián és Rómában tanult; olaszországi tanulmányútja művészetének fejlődését és formalítását döntően befolyásolta. Sokban hatott rá a Cerquozzi-tanítvány Borgognone (Jacques Courtois), Salvatore Rosa és Tempesta, a neves firenzei XVII. századi csataképfestő. Atyja, II. Miklós halála után, 1695-ben, tért vissza Augsburgba s 1699-ben kezdte először metszeni fekete modorú csataképeit. Első munkáiban szabadon komponál; a háborút először Augsburgban látta közelről, az 1703-i ostrom alkalmával, amikor háza és egész vagyona elpusztult.

Ekkor, a spanyol örökösödési háború korában, kezd történeti forrásértékkel bíró csataképeket is festeni s több figyelmet is fordít a topográfiára, bár inkább a szabad komponálást részesítette előnyben. 1710-ben az augsburgi rajziskola igazgatója lett, de küzdelmes életet kellett folytatnia egészen 1742-ben bekövetkezett haláláig. Sok gyermeke s azok nyugtalan életmódja sok gondot okozott neki.⁴⁴⁴ Három fia, II. Fülöp György (1701—74), I. Krisztián (1708—81), valamint Jeremiás Gottlob (1710—72) folytatták atyjuk mesterségét és sok művét metszették. Az ő leszármazottaik, Fülöp Sebestyén és János Lőrincz is a családi hagyományokat folytatták.⁴⁴⁵

Különös értékűek Rugendas radirozott, fekete modorú és sárga alapnyomású karcai; híres mestere volt a mezzotintonak. Mint csatafestőnek, művészetének forrásai a XVII. század művészetének két jelentős ágából, az olasz és a hollandi művészetből táplálkoznak. A döntő és irányadó, latin vérségi vonzódásánál és itáliai tanulmányainál fogva az olasz hatás volt. Elsősorban

Michelangelo Cerquozzi, a korai olasz bárók legkiválóbb csata-képfestője hatott rá. Michelangelo »delle Battaglie«, Jacob de Hasé tanítványa,⁴⁴⁶ Borgognonenak volt a nevelője s irányítója, a francia Jacques Courtois Itáliában honosodott meg s őt ismerték e néven, vagy annak francia változatában Le Bourguignonnak. Cerquozzi mellett a bolognaiak, Guido Reni, Albani s mások hatottak rá; némileg Callot is befolyásolta. Elegancia, formai szépség, közvetlen frissesség, a felfogás elevensége s az atmoszférikus festés mesteri felfogása jellemzi: ezek a tulajdonságok befolyásolták Rugendast is.⁴⁴⁷ Művészetének másik ihletője Tempesta, aki a Tito és a Giovanni Stradano kezdeményezte brilliáns metszési modort fejlesztette tovább. Tempesta befolyásolja a fényhatások felfogásában, a sötét előtérbe állított alakokban s a fényben úszó háttér alkalmazásában.⁴⁴⁸

Rugendas mint eklektikus nem volt ment, Meulen, Snayers, Cuyt, vagy Joseph Parrocel »des Batailles«, a nagy francia mester hatása alól sem. Kerüli a hátborzongató jeleneteket, mint aminőt Tempesta jelenít meg a római S. Stefano Rotondo-beli mártírkínzásokon. Rugendasban már nem forrong a bárók szenvedély. Világos előadásmód és egyéni komponáló erő jellemzi művészetét. A szép formákat keresi, a részletekbe nem vesző széles előadást, s bár képeinek alap jellege végeredményben barokos, a rokokó hajladozó alakjaival mégis merőben elűt a Westerhooft telivér alakjaitól, Hooghe bravúros részletrajzaitól s Wouwerman hatásvadászó romanticizmusától. A nagy távlatba állított, változatos és mozgalmas ostromkép, az ágyúfüstös, viharos ég, az ütközetek realisztikus, részletes előadása távol állott az ő felfogásától. Éppen ezt kerüli műveiben. Nagy találékonysággal választ ki egy-egy jellemző mozzanatot: két-három alakot közeli párharcban vagy üldözésben s a háttérben inkább sztaffázszerűen helyezi el a küzdők társait. Bár sajátos ellentmondás, mégis valami nemes nyugalom ömlik el magas, karcsú, elegáns alakjain s ritmikus mozgású lovain. Hogy Rugendas Rákóczi-kori képei milyen nagy fontosságúak a magyar viselet történeti megjelenítése szempontjából, arra már a szakirodalom bőven és részletesen rámutatott,⁴⁴⁹ nem kell őket felfedeznünk, a múlt század történeti munkáinak kedvelt illusztrációi voltak. Az öreg Rugendas valósággal rajongott a magyar huszár- és lovasképekért; megihlette a magyar vitézek gyönyörű ruhája, lovaik szépsége s az a legendás hír,

amelyet a magyar huszárság a törökök elleni küzdelmekben szerzett magának.

Rugendastól nagyszámú metszetet és vízfestményt ismerünk, amelyeknek egy része viszont más mesterek vagy fiai reprodukciójában maradt fenn közgyűjteményeinkben. Látjuk a lovakon vágató öreg kurucokat, ⁴⁵⁰ majd az elhagyott erdei romnál ta-

40. Rugendas Fülöp György: Csatajelenet a kuruc-korból
(Magyar Történelmi Képcsarnok).

*Filippo Giorgio Rugendas: Scena di battaglia ai tempi dei »kuruc«
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

nyázó felkelőket,⁴⁵¹ a zsákmányoló harcosokat,⁴⁵² a portyázó vitézeket,⁴⁵³ az egymás mellett lovagló magyar és francia tisztet,⁴⁵⁴ a táborozás különféle jeleneit⁴⁵⁵ s a lesben álló huszárokat.⁴⁵⁶ A legváltozatosabb jelenetekben ábrázolja a kurucok és a labancok párharcait, üldözéseit. A főjelenet csak egynehány alakra szorítkozik, amint vívnek, pisztollyal lönek egymásra, vagy menekülnek hajladozó karsú lovaikon⁴⁵⁷ (40. kép). Vannak jelenetei, amikor a magyar a törökkel harcol⁴⁵⁸ s látjuk az őt oly mélyen befolyásoló augsburgi ostromot is.⁴⁵⁹ Szép és mozgalmas az a metszet, amelyen Rákóczi katonái az élelmet szállító ellenséges kocsit, támadják meg,⁴⁶⁰ egyik legismertebb s méltán legtöbbet közölt

festménye a támadásra induló kuruc sereg felsorakozása.⁴⁶¹ Még több kisebb-nagyobb Rugendas-mű ismeretes.⁴⁶²

Rugendas mellett a kisebb mesterek egész sora festett Rákóczi-kori csatajeleneteket.⁴⁶³ Nem ritkák közöttük a magyar mes-

41. Magyar mester: Csatajelenet a kuruc-korból
(Esztergom, Keresztény Múzeum).

*Maestro ungherese: Scena di battaglia ai tempi dei »kuruc«
(Museo Cristiano di Esztergom).*

terek sem, ha név szerint egyelőre nem is tudjuk azonosítani őket. Magyar mester kezére vall az az olajkép (a volt Ernst-gyűjteményben), amely támadásra induló kuruc lovasságot ábrázol.⁴⁶⁴ Az ismeretlen mester a lovaikon vágató, kardot rántó hét-nyolc vitézt festi keresetlen modorban. Hiányzik itt Rugendas alakjainak karcsúsága, a formai tökély. Naiv lelkesség ömlik

el a jó magyar arcokon s az átéltség közvetlensége, — mint *Gerevich* oly találóan megjegyzi — a külföldről jött csatafestők teátrális, görögütözes, temperamentumnélküli ábrázolásaival szemben.⁴⁶⁵

Még világosabban képviseli a magyar művészi formálását az esztergomi képtár két kuruc csatajelenete, amely ugyancsak a XVIII. század első éveiből származik s hihetőleg egy kéz munkája (41. és 42. kép). Csak néhány, jól csoportosított lovasból állanak. A festő kerüli a külsőséges hatások hangsúlyozását. Nincsenek itt nagy tömegek, vad mézárálás, lőporfüst; párharcot, egyéneket, emberek küzdelmét adja.⁴⁶⁶ S amint Rugendas olasz-francia sugalmazású csatafestése, a Szent László-legendára és a Hunyadi-tumbára visszanyúló magyar szellemű művészi felfogáshoz közelebb áll, még fokozatosabban látjuk ezt a magyar festő esztergomi művein; kevesebb formai eleganciával és plaszticitással, de kevesebb hidegséggel is s több keresetlenséggel, mélyebb átérzéssel. A XVIII. századi német csataképfestők, mint Kari Ludwig Reuling (1757) népes és száraz műveit egybevetve az esztergomi mester műveivel, világosan láthatjuk a hazai felfogás és művészeti szellem elütő voltát.⁴⁶⁷ A Rákóczi-harcok igazi szellemének és légkörének érzékeltetésére mindenestre a magyar mester volt a legilletékesebb.

A kuruc-labanc küzdelem egyike volt a legérdekesebb motívumoknak, amelyek a XVIII. századeleji magyar művészetben szerepelnek. Nyomai egészen a fegyverművességig elterjednek. Ekkortájt lesz divattá a kardpengéire vésett csatajelenet. Ágaskodó lovon ülő, kivont kardú huszárok vésett képével gyakran találkozunk. Nem ritkák e században a törökök és a magyarok közötti kisebb csatározások kardra vésett képei sem.⁴⁶⁸

A kuruckorban tehát egyszerre seregestől találkozunk hazai festőktől való csataképekkel. A török hadjáratok idején ezt kevésbé észlelhettük. De amint a XVIII. században megkezdődik az ország újjáépülése, úgy indul meg újra e korban, ha szerény kezdetekben is, a magyar művészeti élet. Másik, nem kevésbé mély oka ennek az érdeklődésnek, hogy a magyar lélekhez sokkal közelebb állottak a Rákóczi küzdelmei, mintsem a felszabadítási harcok. A török kiűzése egész Európa ügye volt, a Rákóczi-forradalom csak a magyaroké, a magyar szabadságé s amint a népköltés csodálatos virágokat hajt a nagy nemzeti ellenállás korában, úgy örökítik meg a magyar festők is e kor eseményeit. Ez magyar ügy volt, méltán lelkesítette nemcsak ezeket a névtelen kismestereket,

hanem a legelső művészeket, Kupeczky Jánost és a fejedelem udvari festőjét, Mányoki Ádámot is. Érdekes, hogy Rákóczi maga is kedvelte a csataképfestést. A »Nagyságos Fejedelem« is rajzolt csata-

42. Magyar mester: Csatajelenet a kuruc-korból
(Esztergom, Keresztény Múzeum).

*Maestro ungherese: Scena di battaglia ai tempi deis »kuruc«
(Museo Cristiano di Esztergom).*

képeket a keserű rodostói számkivetésben. Kár, hogy ezekből egy sem maradt fenn számunkra.⁴⁶⁹

Amint a történeti Magyarország egységének helyreállításáért vívott harcok lezárulnak Jenő herceg fényes győzelmeivel, úgy lobbant ki e korban az a harc is, amelyet a nemzet szabadság-

jogaira annyira féltékeny hadak vívtak II. Rákóczi Ferenc lobo-
gója alatt. A XVIII. század második évtizedében a dinasztia
és a nemzet közötti harc alábbhagyott. Mária Terézia s utódai-
nak korában a magyar föld már több vért nem ivott magába.
A bárók művészet jegyében s erős katolikus szellemben épül újra
az ország s lassan-lassan átítatódik a nemzeti szellemmel is. Mária
Terézia uralomralépte a dinasztia és a nemzet összebékülésének
felemelő jelenetével párosul. A mindenfelől fenyegetett trónt a
magyarok lelkesedése s koronás királynőjük iránt nyilvánított
lelkes áldozatkészségük menti meg. Mária Terézia két hosszú
háborút viselt: az elsőt, az örökösödési háborút (1740—48) trónjá-
nak megszilárdításáért, a másikat Nagy Friggyessel (1756—63)
Szilázia birtokáért.

A királynő háborúit a magyar fegyverek segítették diadalra:
a huszárezredek legendás fegyvertényei, a Hadikok, a Nádasdyak
a Halász Péterek fényes haditettei. Európa újra a magyar huszá-
rok nevéől visszhangzik; az egész világ át is veszi a huszárság
fegyvernemét és egyenruháját. A két hadjárat újra alkalmat
nyújtott az illusztrátoroknak, hogy a magyar vitézeket, huszáro-
kat megrajzolják. Bö termést köszönhetünk ezeknek az évtize-
deknek; ha tárgyban újat nem is adnak, s ha a sok évszázados
magyar hadiművészet és dicsőség Európaszerte való öregbítéséhez
is járulnak hozzá, stílusban a régi elemeket ismétlik s művésze-
tünk fejlődéséhez alig járulnak hozzá. A barok-kori csataképek
típusa már a XVII. század második felében teljesen kiforrott;
a XVIII. század csak ezeket az elemeket és komponáló módszere-
ket ismétli és variálja. Nyugaton mind több rokkó-elem szövö-
dik a hadi képekbe; a hátborzongató, nyers jelenetek ábrázolása
elmarad s különben is ez a század belefáradt a régi idők vad küz-
delmeibe s bizonyos mérvű elpuhultságban élt, már távolról sem
kedvelte úgy a csataképet sem, mint a XVII. század. Európa-
szerte nem ismerünk Rugendas után oly kimagasló mestert, aki
e korban iskolát alkotott volna s egyetemesebb visszhangot kel-
tett volna a csatafestésben. A bárók történetietlen kor volt, a régi
emlékeket nem tisztelte, azokat önkényesen restaurálta. Történeti
reminiszcenciáékért a mitológiába nyúlt vissza; a vallás bárók
ujjongása az égi diadalt dicsőítette.

A krónikák, díszes történeti művek, valamint a külön mű-
lapok nagy tömege a bárók csatakép jól bevált, kissé már unal-

mas modorában adja az örökösödési és a hétéves háború fegyver-tényeit, így látjuk egy nürnbergi német krónikában a dettingeni csatát kusza kavarodásban, a Schröck mellett aratott magyar diadalt; külön lapon látjuk a legendás Menzel-huszárokat.⁴⁷⁰ Stefano della Bella lovas képével újra találkozunk, mint Halász Péterrel;⁴⁷¹ s a genreszerű huszárbrázolások nagy tömegével találkozunk.⁴⁷² Jacob Adam, a »bécsi Ficquet« Nádasdyt mutatja be, magasra tartott karddal.⁴⁷³ Hadik Andrást, mellén a Mária Terézia-rend nagykeresztjével látjuk: a közvetlen hatását, élethű képet Bikfalvi Kóré Zsigmond, erdélyi magyar mester (1761—93) rajzolta, Quir. Mark metszette 1789-ben.⁴⁷⁴ Számos változatban fordul elő az 1577 június 18-i kolini csatának ábrázolása;⁴⁷⁵ tudvaleg e hadított emlékére alapította Mária Terézia, a szuverén magyar királynő egyik legfényesebb múltú rendintézményünket, a katonai Mária Terézia lovagrendet. A széles előadású, rokokó-felfogású rajzon előtűnik a délceg Hadik András alakja is.

Más metszeteken Lascy gróf huszárjait látjuk a poroszok ellen vívott görlitzi csatában;⁴⁷⁶ Francesco Simonini, (1686—753) a jeles pármai csatafestő három magyar kömryű lovas és egy német páncélos ütközetét rajzolja meg.⁴⁷⁷ Simonini későbarokk felfogásban, de erős temperamentummal, a tömegjeleneteknek Wouwermantól, Meulentől eredő megfogalmazásában dolgozik. Különösen érdeklődött a magyarok iránt s több ilyen irányú munkája maradt fenn.⁴⁷⁸

A pétervárad csata képéről ismert Benoist Párizsban metszi (1746-ban) a huszások, pandúrok és vallonok közötti csatát. Érdekes tanúbizonysága annak, hogy mily messzi földön terjedt el a »Pandoures et Hussards« rettegett hadi dicsőségének híre.⁴⁷⁹

Mária Terézia hadjárataival igen sok művész foglalkozott még, de munkásságuknak nincs jelentősége a magyar művészet fejlődésében. Mégis külön meg kell emlékeznünk a magyar bárók festészet egyik jelentékeny mesteréről, Dorffmaister Istvánról. Eletével és tevékenységével szakirodalmunk — Éber, Mihályi, Fábíán Mária — már behatóan foglalkozott s e termékeny mester munkássága meglehetősen világosságban áll a kutatás előtt.⁴⁸⁰

Az 1729 körül született bécsi származású mester 1764-ben telepedett le Sopronban s élte végéig hazánkban élt s a vas- és soppromegyei templomok falképeinek és oltárképeknek rendkívüli tömegét festette meg. Jó mesterségbeli tudású festő volt, aki a

későbarok festészet hangszerelését kitűnően ismerte; monográfusai kissé túlzott magasztalással is méltatják tevékenységét. Kétségtelen azonban, hogy a magyaros szellemű barokkművészet jelentékeny képviselője volt. Sohasem dolgozott Ausztriában, élete végéig itt maradt, hazája lett a magyar föld s lelkes és áhítatos képviselője volt a magyar barokk szellemnek. Dorffmaister önmagát is magyar vitéznek festette le hajlott korában.⁴⁸¹

Dorffmaister nemcsak hazánkban, hanem egész Európában az egyetlen barokk-festő, aki a mennyezetképeken a szokásos egyházi tárgy helyett csataképeket festett. A szentgotthárdi cisztercita apátság temlomának egyik kupolájára festette meg a szentgotthárdi csatát, a vár visszavételének százéves évfordulójára, 1784-ben. A hatalmas festmény a bárók illuzionista mennyezetfestés szokásos szellemében készült és Sambach hatása érzik rajta. Különös jelentősége éppen tárgyában van: a szokásos Assunta, vagy a Szentháromság helyett a magyar-török harc jeleneteit örökíti meg. A kupola alsó peremét a küzdő csapatok sokaságával tölti ki s fölötté a ragyogó égen az angyalok jelenése, a Patrona Hungariae a magyar címerrel s az angyalok, akik a legyőzötteket tovább üldözik, másrészt a diadalt kivívóknak átnyújtják a győzelem pálmáját. Külön ki van emelve a vezérek csoportja, a fehér lovon vágató Montecuccoli; a győzelmes zászlók; a háttérbe mosódó elvonuló csapatok valóban mesterien vannak tondóba komponálva.⁴⁸² Egészen sajátos és egyedülálló a temlomi kupolafreskóban megjelenő csatakép. Nyilván e sikerén felbuzdulva festi meg Dorffmaister a szigetvári plébániatemplomban 1788-ban, hasonlóan, a vár 100 éves visszavívásának évfordulójára a szigetvári küzdelmek apoteózisát. A kupola kifestésére minden tehetségét latba vetette, ez a legnagyobbszerű és művészi legkiválóbb munkája. Két külön mozzanatot kapcsol össze a kupola zárt egységében: Zrinyi hősi halálát s a keleti oldalon az 1668-iki visszafoglalás jeleneteit. Jobbra-balra jól csoportosított harci jeleneteket látunk. Eleven és jól komponált munka ez: reális tárgy égi jelenésekkel tarkítva, színes és mozgalmas benyomást kelt.⁴⁸³ (43. kép.)

Természetes, hogy a festő, mint többi kortársai, a korhű viseletre, a portrészerségre és a topográfiai hűségre nem fordít gondot. Ideális jellegű és tisztán művészi szempontokat követő alkotások ezek.

Dorff maist er freskói éppen tárgy választásuk miatt figyelemreméltók. A csata magában ugyan par excellence barokk téma, amelyben a nagy tömegek felvonultatása és a harc mozgalmasságának

43. Dorffmaister István: A szigetvári plébániatemplom kupolafreskója (1788).

Stefano Dorffmaister: L'affresco della cupola della Chiesa parrocchiale di Szigetvár (1788).

visszaadása nem szokatlan és idegen. A templomkupolának világi jelenetekre való felhasználása azonban sajátos kor jelenség. Kétségtelen, hogy elsősorban a megrendelők játszottak ebben döntő szerepet. Érdekes, hogy Dorffmaister a kiskomáromi templomban

is világi témát fest. S hogy maguk a főpapok is világi tárgyat választottak templomaik mennyezeteiére, ez a XVIII, század 80-as éveinek szellemi mozgalmával is magyarázható. II. József korában lealkonyodik a Mária Terézia idejének vallásossága és pietista áhítata. A felvilágosodás áramlatai az Egyházban is éreztették hatásukat; József szívesen látta e szellemet, a főpapság és a lelkesedés körében is akadtak az ú. n. felvilágosodás hívei.⁴⁸⁴ Ez a világias felfogás csataképekkel népesíti be a templomok kupoláit. A törökök elleni küzdelem, Zrínyi Miklós megdicsőülése elevenen dobogtatja meg a magyar szíveket kétszáz év távlatából is. E harcok vallási jellege adta meg a lehetőséget is a tárgynak a templomban való szerepléséhez. A nemzeti büszkeség és a harckészség átfűti a magyar papság lelkét is. Itt találkozunk össze a freskókban a kereszténység megmentéséért vívott hősi harc emlékének melengtetése és a korszellem fuvallata.

*
* * *

II. József s utódainak uralkodása alatt sem pihentek a magyar fegyverek. Az 1789—90-iki török háborúk, majd a francia háborúban és a nemesi insurrekciókban is ezrével küzdöttek a magyar huszárok. A hadjáratokat elmaradhatatlanul kísérő metszet-, rajz- és festménytermelés újra lendületet vett, de sem új stílus-törekvésekkel nem találkozunk, sem kimagasló nevekkal, vagy alkotásokkal. Éppen ezért csak futólagos áttekintést adunk azokról a művekről, amelyek magyar festők, vagy szereplők miatt érdekesebbek.

A József balsikerű török hadjárataival foglalkozó harcokból megemlíthetjük egyik hadgyakorlatán tartott szemléjét, kedvenc festője Chrétien de Mechel (1737—1817) művét;⁴⁸⁵ a dubicai török tábor elfoglalásának jelenetét, Merkin művét;⁴⁸⁵ ugyanő metszi a boszniai Berbir bevételét Laudon huszárjainak rohamával.⁴⁸⁷ Török-Graditska ostromán jellemző viseletükben látjuk a székely gránátosokat.⁴⁸⁸ Látjuk Sabác ostromát is,⁴⁸⁹ de a leggyakoribbak a Belgrád ostromát ábrázoló metszetek. Ezeknek egész seregét őrzi a Nemzeti Múzeum metszetgyűjteménye.⁴⁹⁰ Az 1789 október 17-i ostromkép a jól bevált bárók modorban adja a felvonulást; az előtérben Ferenc főherceg és Laudon, baloldalt a székely gránátosok őrzik az oláh foglyokat.⁴⁹¹

Ezeknél a szokványos bárók ostromképeknél, amelyek inkább viselet történeti érdekességűek, sokkal jelentősebb és jellemzőbb számunkra az a csatakép, amelyet magyar metsző készített »A

44. Ismeretlen mester: Jelenet a francia háborúból (1792).
(Magyar Történeti Képcsarnok).

Ignoio: Scena delle guerre francesi (1792).
(Galleria di Pittura Storica Unghese).

»Tsászár magyar lovas regimentjéről«. Győri Fi Falusy Sigmond rajzolta 1789-ben; égy huszár és egy török szpáhi párharcát ábrázolja.⁴⁹² A magyar mesterre ismerünk a párharc kiválasztásában:

két alak, semmi sztaffázs és lőporfüstös mellékalak. Az előadás keresetlen s nem vész a részletekbe. Jellemzően magyar ez a felfogás. A magyarság ereje sem a nagy tömegekben és a felkészültség hivakodó anyagi gazdagságában rejlett, hanem a személyes vitézségben.

*
* *

A francia háborúk és az insurrectiók jelenetei, a magyar huszárbravúrok ugyancsak népszerűek voltak a külföldi nemzetek rajzolói szemében. Ismeretlen mester metszi »Lukátsi és Baróti Leopold főhertzeg regimentjébéli közhuszárokat«, akik óbesterjük életét megmentették és leaprították a franciákat, messzi a Rajna partján, 1792 májusában. Az ezredes már lebukott lováról s tíz francia rohan neki, de a két magyar huszár rajtaütéssel szétveri őket a színezett, naiv formafelfogású rézkarcon.⁴⁹³ (44. kép.)

Szálló Mihály székely huszárörmester is egy egész francia ágyúfedezetet vág le egy álmélkodó bécsi metsző munkáján.⁴⁹⁴ A magyar huszár egyéni vitézségével tündökölt a francia hadjáratokban a törökök ellen, Turnu-Szeverinnél, Jassy elfoglalásánál, Verona ostrománál és mindenütt, ahová csak királya állította.⁴⁹⁵

Huszárjaink világhírnevét öregbítette a XVIII. század. A rézmetszők és a festők, bármily nemzetiségűek legyenek is, a szent birodalmi császári hadakról rajzolt képeken a magyar huszárt állítják az események középpontjába. A haderő tulajdonképpeni reprezentánsai a magyarok s a művészek is az ő dicsőségüket hirdetik. A XVIII. századi európai csatafestés így nem utolsó sorban a magyar hadi dicsőséget örökíti meg s ez adja számunkra e kor művészeti jelentőségét is. Sajátos művészeti értéke e műgyakorlatnak azonban csekély, még akkor is, ha a magyar mesterek a régi művészeti hagyományok szellemében dolgoznak. Ebben a korban művészetünknek nem voltak oly méretű egyéniségei, mint Dávid és Horace Vernét. A XVIII. századdal nemesak a magyar csataképfestés, hanem az egyetemes magyar művészet hosszú korszaka is véget ért. Az empire hajnalhasadásával, a XIX. századdal más törekvések, más irányok s más művészeti szellem is lép előtérbe.

VI.

A XIX. SZÁZAD.

A magyar és a magyar vonatkozású csataképfestés fejlődésének vizsgálatát a XVIII. század végéig egyazon szemléletű tárgytörténeti módszer szerint folytathattuk. Történelmünk hadi eseményei bőven szolgáltattak anyagot a művészeknek. A XVI., de különösen a XVII. században a történeti események nagy általánosságban egykorúak művészi ábrázolásaikkal. A festő és rézmetsző kortárs; nem egyszer a helyszínen rajzolják az ostromokat, csatákat s így van ez a XVIII. századi illusztrációk esetében is. Történetiszemléleti rekonstrukcióra nincs szükség, mert maga a művész is abban a korban él, ugyanazok az eszmék, vágyak sugallják, életfelfogásuk azonos, mint a fegyverek forogatóié. Ezzel szemben régebbi középkori emlékeink jórésze voltaképpen a XIX. század második fele értelmezésében vett történeti festészet. Fontos különbség azonban, hogy ezek a művek saját koruk művészeti szemléletét követik; a környezetet, a viseletet nem is igyekeznek rekonstruálni, az egykori fegyverek után nem nyomoznak, hanem a régmúlt eseményeit saját korukba helyezik. Épp így cselekszik a szigetvári és a szentgotthárdi csataképfreskók mestere is; nem folytat történeti forráskutatásokat, hanem a bárók szellemében képzeleti ruhába öltözteti fel Zrinyi Miklóst és katonáit. Ezeknek a műveknek tehát nincs oly történeti és ikonológiai forrásértékük, mint amilyen a XVII. vagy akár a XVIII. század sok alkotásának.

Történeti forrásérték s egyben stílusbeli egybehangolás folytán a XVII. század csataképfestése különös jelentőséggel bír. A csatakép lényegében a bárók stílussal áll leginkább összhangban. Ez a stílus megfelel annak a dinamikus mozgalmasságnak és drá-

maiságnak, amely a harc és a megfeszített küzdelem sajátja. Ezért az európai csatafestésnek az igazi fénykora az érett barokk, a XVII. század, ekkor működtek a legkiválóbb csataképfestők. S ez a kor esik egybe az egyetemes és a magyar történelem egyik legválságosabb, harcokban bővelkedő korával. A XVI—XVIII. század csataképeinek jelentősége tehát elsőrangú a topográfia, viselettörténet és hadtörténet szempontjából. A művészettörténet azonban másképpen vélekedik. E században a magyarság összes erőit a felszabadítási hadjárat kötötte le, nem jutott módja a művészeti élet békés légkörben való kifejlésztésére; a magyarok harcoltak, véreztek és — tárgyat szolgáltatottak a nagy hollandi vagy olasz mesterek és derék követők, a német rézmetszők munkásságához. A magyar művészet így eléggé passzív szerepre volt kárhóztatva a XVII. század csataképfestésében.

A magyar történeti festészet igazi virágzásának kora éppen a békés XIX. század volt. A barokk-kor alkonyán Európaszerte erősödik a nemzeti érzés; a népek figyelme történeti múltjuk felé fordul. E kor a magyar kultúra és művészet újjászületésének fénykora; a művészet újra eléri középkori ragyogását és európai színvonalát. Ez a folyamat, amely a XVIII. század hosszú nyugalmi kora alatt előkészíti a talajt a nemzeti művészet újjászületésére, csak fokozatosan bontakozik ki s fénypontjára a század második felében érkezik.

*
* *

Az új klasszicizmus, a »táblabíró-világ« korának művészete, majd a romanticizmus, a historizmus kora a magyar művészettörténeti kutatás egyik legélesebben megvilágított ideje. A szerves művészeti élet, az alkotó tehetségek egész sarának feltűnése a nemzeti élet egyetemes érdeklődési irányát magához vonzó művészeti termelés a szaktudomány értekezéseinek egész sorát hívta életre s eredményeik, a régebbi korokkal ellentétben, a művelt köztudatba is behatoltak.⁴⁹⁶ Főlösképpen ismétlésekbe bocsátkoznánk tehát, ha mindezeket a vizsgálódásokat újra meg újra ismertetni akarnók. Bennünket itt a műfaj sajátos fejlődésének sorsa érdekel, amely pedig éppen e korban jutott virágzásának tetőpontjára.

A napóleoni háborúk lezajlásával, a bécsi kongresszus korának, Ferenc hosszú uralmának s a magyar reformkornak idején a hazai történetben nincsenek véres események s így a közvetlen élmények e század első felében művészeinket nem ihletik. De annál hevesebben ébred fel az érdeklődés, már az előző század utolsó két évtizedében, a magyar testőr-írók, Bessenyei és társai érdeklődése nyomán a nemzeti múlt fényes eseményei iránt. Czuczor, Dugonics, Gvadányi, Kisfaludy, Vörösmarty históriás költői műveinek képei gyakran vetítik elénk a történeti eseményeket. E hazai metszők és rajzolók barokos ízű illusztrációi a historizmus művészetének első szárnypróbálgatásai. Czuczor Gergely Botond-ja, Dugonics András Árpád és Zoltán-ja, Gvadányi »A török háborúra célzó gondolatok«-ja, Kisfaludy Károly és Vörösmarty verses művei fa- és rézmetszetű képekkel jelennek meg, amelyek között elvéve csatajeleneteket is találunk.⁴⁹⁷ A Bécsben dolgozó századvégi magyar rézmetszők közül legjelesebb Orosházi Czetter Sámuel volt, aki munkásságával jó nevet szerzett magának. 1809-ig maradt csak Bécsben, azután Moszkvában folytatta tevékenységét; főleg arcképeket készített, de vannak csataképei is. Az 1789-i »Hadi történetek« számára metszi Nándorfehérvár ostromát, »Herczeg Eszterházy és Gr. Pálffy gránátosai«-t, a bécsi iskola fáradt századvégi modorában.⁴⁹⁸ Másik jeles arcképrajzolónk a pozsonyi Blaschke János (1770—1833), aki legalább másfélszáz metszetet készített, a Hébe és az Aurora hasábjain sűrűn közölt történeti illusztrációkat. Ő metszi rézbe »András ütközetét Béla herceggel« (46. kép) és Rozgonyi Cecília hőstettét, amelyek Gebhardi »Geschichte des Reiches Ungarn« (1802) c. művében láttak napvilágot.⁴⁹⁹

Ennek a kornak, a XVIII—XIX. század fordulójának magyar csataképei azonban nem állanak a kor művészi színvonalán. A bécsi igazodású későbarokk ernyedő stílusa, a fellengzős idealizálás s eléggé kezdetleges mesterségbeli készség jellemzi őket. A szereplőket már saját koruk ruháiba öltöztetik. E kor művészei a nemzeti történet eseményei iránt való rajongás felkeltésében hivatásukat mégis betöltötték.

Bár a magyar történeti érzés megizmosodása a XIX. század elejének köszönhető, az új klasszicizmus sajátos műfajai között a történeti festészet nem állott az első vonalban. Ha e kor monográfusának, Lyka Károlynak művét olvassuk, plasztikus és minden

oldalról élesen megvilágított képet nyerhetünk hazánk nehéz művészeti viszonyairól e század első tizedeiben. A napóleoni háborúkat követő általános szegénység, a pénzügyi összeomlás és a devalvációk kora, valamint a kor önmegtartóztatásra, dísztelenségre törekvő stílusa, a művészi törekvések közönyös fogadtatása távolról sem lehetett a nagyszabású művészi vállalkozások termő talaja. A magyar új klasszicista festészetet kezdettől fogva az arckép, majd az életkép jobban érdekelte, semmint a történeti festészet. Az empire nagy korszakának hatósugara nem ért el a táblabíró-világ művészetéig. XIX. századi történeti festészetünk első kialakulásában az osztrák festészet, a bécsi iskola vitt jelentékeny szerepet. A bécsi, majd később a düsseldorfi és a müncheni iskola, általában az előretörő német festészet erős befolyásával alakította a hazai műgyakorlat képét; e hatás kinövései alól csak a magyar talajban mélyebben gyökeredző mesterek — Székely, Madarász — tudták magukat kivonni.

A romantika korában a történeti érdeklődés, az előző évtizedek inkább költői és hangulati elemein túl is, a nemzeti múlt realisabb ismerete felé irányult. A bécsi akadémia mesterei a század harmincas éveinek általános történeti érdeklődését igyekeztek kielégíteni. A bécsi Péter Krafftnak (1780—1856) »Zrinyi kirohánása« c. képét 1825-ben, a magyar közönség közadakozásából megvette a Nemzeti Múzeum részére. Másik történeti képe, I. Ferenc koronázása (1862) az országgyűlés számára készült.⁵⁰⁰ A bécsi akadémizmus jellegzetes alkotásai ezek s korukban nagy hatással voltak a lelkes hazai közönségre. Az átéltség közvetlensége, őszintesége hiányzik azonban ezekből a nagyszabású és kissé bombasztikus képekből. Hatásuk nem is volt mély és tartós művészeinkre, de a nagyközönség mind jobban megkívánta az ilyen irányú műveket. A szabadságharc előtti folyóirataink és képeslapjaink (Ország Tükre, Vasárnapi Újság, Hölgyfutár) lapjain mind nagyobb számmal jelentek meg a történeti rajzok és a korai magyar litográfia első zsengei. A táblabíró-kor legkiválóbb életképfestője, Borsos József, pályája kezdetén (1837) maga is próbálkozott történeti kompozícióval, a Mohácsi ütközet köre rajzolt képével.⁵⁰¹ Borsos lelki alkatához legkevésbé a csatakép illett; a feladat azonban benne volt a levegőben s még olyan festők érdeklődését is felkeltette, akik egészen más irányú feladatok megoldására voltak hivatva.

45. Blaschke János: András ütközete Béla herceggel
 (Gebhardi: *Geschichte des Reiches Ungarn*, Bécs, 1802).
Giovanni Blaschke: La battaglia del re Andrea e del principe Béla
 (Gebhardi: *Geschichte des Reiches Ungarn*, Vienna, 1802).

A legnépszerűbb történeti képeket a 40-es évek elején felvirágzó
 kőrajzolásnak köszönhetjük. Bécsi művész, Geiger Péter Nep.
 János (1805—1880) három sorozatban 17 magyar történelmi

tárgyú kőrajzot adott ki Wenzel Gusztáv: »Magyar és Erdély Ország története rajzolatokban« című könyvéhez (1842—44).⁵⁰² Az »akadémiai képíró« e rajzszorozatában látjuk a 907-i pozsonyi csatát, Szent Lászlónak a kun vezérrel vívott párviadalát s a morva-mezei csatát is. Geigernek rendkívüli sikere volt Magyarországon a műbírálók és a közönség körében, ahol régi hiányt pótoltak e rajzok. A litográfiák és a műmellékletek közül, amelyekkel Bécs ezidőtájt elárasztotta Magyarországot, egynek sem volt olyan sikere, mint Geiger rajzainak, amelyek a magyar történeti könyveknek sokáig elmaradhatatlan illusztrációi voltak.⁵⁰³ Geiger sikerének egyik titka úttörő vállalkozásában rejlett. Ő volt az első, aki igyekezett a régi magyar történeti viseletet és fegyverzetet megismerni. Bécsben élve, módjában állott a császári gyűjteményekben felhalmozott magyar relikviákat tanulmányozni s látta az akkor Bécsben őrzött Képes Krónikát. Amellett iparkodott történetünket is megismerni s amilyen élelmes mester volt, képeire jó magyar arcokat is festett s éppen ezek keltették fel a nagyközönség és a kritika elragadtatását. Maguk a rajzok elég jól komponált, későbarokk felfogású munkák, jó lábakon álló, realizstikusan rajzolt és ügyesen beállított alakokkal. A bécsi akadémia eklekticizmusa kedvezett a díszes, pompás magyar fegyverzetek és ruhák megrajzolásának. Rajzait hazai kortársai is igyekeztek utánózni, főleg a kosztüm tanulmányozás tekintetében.

Ettől az időtől, a 40-es évektől kezdve, ami egybeesik Henszlmann fellépésével — adódik a magyar viselettörténeti kutatás fellendülése is. Ezt a tudományt azonban nem a szaktudósok, hanem a művészek indították el. A közönség és a kritika figyelme is mind jobban a régi viseletek korszerűségére terelődött; nem egy művész és kép sorsa azon dőlt el, hogy beható archeológiai tanulmányokkal dicsekedhetett-e vagy sem.⁵⁰⁴ A közönség így a külsőségek megfigyelése alapján igyekezett a művész tehetségét megítélni; másrészt pedig abban a hitben ringatta magát, hogy a régmúlt korok levegőjét azok a történeti képek elevenítik fel legjobban, amelyek a leglelkiismeretesebb viselet- és fegyvertörténeti tanulmányok alapján készültek.

Geiger mellett, vele szinte egyidőben, magyar mesterek is figyelemreméltót alkotnak a történeti festészetben. Az újabban nagyra tartott Balassa Ferencnél, akinek főműve, a »Mátyás halála«

című, naturalisztikus felfogású kép,⁵⁰⁵ sokkal jobban érdekel bennünket Kiss Bálint, a század első felének úttörő csataképfestője.⁵⁰⁶ Ő is alapos viselettörténeti tanulmányokat végzett. Sokoldalú tevékenysége és változatos életpályája folyamán 1843-ban a Magyar Képtár, 1847-től kezdve pedig a nemzeti múzeumi képtár öre volt.⁵⁰⁷

46. Kiss Bálint: Dobó Katica. (Debrecen, Déri-múzeum.)
Valentino Kiss: Katica Dobó. (Debrecen, Museo „Déri“.)

Régészeti ismereteit méltányolták ezzel. Szentimentális, bécsies jellegű életképei mellett több történeti képet festett; már 1841-ben, jóval Geiger előtt, megfesti Hunyadi Jánost a rigómezei ütközet után,⁵⁰⁸ majd Dobó Katicát, Egervár védelmét a törökök ellen s négy jelenetet rajzolt a török háborúból.⁵⁰⁹ Egyes újabb szerzők igyekeznek lebecsülni Kiss Bálintot, »a rajz és a színezés kezdetlegességét« kifogásolva.⁵¹⁰ Bizonyos, hogy naturalisztikus értelemben véve Kiss Bálint nem volt elsőrangú mester. Nincs oly sima, olajos hangszerelése sem, mint Geigernek, nem oly görög-tüzes, mint Krafft. A külső korszerűség hiányát hibáztatták kortársai s még manapság is mi mutatunk rá először, hogy mennyivel

magyarosabb jellegűek Kiss Bálint csataképei, mint sok, mesterségbelileg egyébként magasabb színvonalon álló kortársaié. Arc-típusai is magyarosabbak; felfogása a hazai romantikáé. Bensőséggel és lelkesen festi meg a témáit, távol Geiger sima, gyakorlott, de lélektelen ügyeskedésétől. Mély átérzettség sugallja Dobó Katica c. legjobb művét.⁵¹¹ (46. kép.) Romantikus tájképi háttér,

47. Magyari Lajos: A kenyérmezei viadal
(1847).

Luigi Magyari: La battaglia di Kenyérmező
(1847).

fenn a vár, előtérben a deli megjelenésű hölgy és a török párharca; a háttérben kétoldalt viaskodók csoportja. A képszerkesztés értelmes, a rajz világos, a festő kerüli a zsúfoltságot. Az esztergomi képtár magyar festőjének kuruckori csataképei jutnak eszünkbe, vagy a francia háborúk ismeretes huszár jelenetei. Félreismerhetetlen ez a magyaros formaérzék, amely sajátja s amely előttünk rokonszenvenessé teszi.

A század első felének többi történeti festői e műfajt kevésbé művelték s ha ezek a kismesterek: Wándza Mihály, Schmidt József, Kozina Sándor, Warságh Jakab, Palinay György festettek

is csataképeket, ezek javarészt elkallódtak, ismeretlen helyen lap-
panganak.⁵¹² Mindaz alapján azonban, amit a kutatás ismer, meg-
állapítható, hogy sem Krafft színjadiasságát, sem Geiger kitömött
és felöltötött bábuait nem utánozták. Törekvéseik inkább
naturalisztikusak. Az 1839-ben megalakult pesti műegylet, amely a
hazai képzőművészet fellendülésében később oly nagy szerepet

48. Katzler Vincenzo: Vécsey báró, a Mária Terézia-rend lovagja
az ennsi csatában (1805 nov. 2.).

*Vincenzo Katzler: Il barone Vécsey, cavaliere dell Ordine di Maria Teresa,
nella battaglia di Enns (2 novembre 1805).*

játszott, már 1845-től kezdve magyar mestereket bíz meg az
évenként illetményeként adott műlapok elkészítésével. Ekkor-
tájt, a 40-es évek derekán vesz nagy lendületet a történeti tárgyú
magyar kőrajz. Kiemelkedik Magyarai Lajos, a 40—50-es évek leg-
termékenyebb erdélyi kőrajzolójának munkássága. Magyarai költő
is volt, de mint litográfus jelentékenyebb. Saját hetilapja volt, a
»Kis Követ« s ennek mellékletében (1846—47) a kenyérmezei
viadalt ábrázoló kőrajzot adta.⁵¹³ Bár Magyarai művészetének
elemei is rokonvonásokat árulnak el a bécsi akadémizmussal, meg-
figyelhetjük a jó rajzot, a hamis pátosztól ment realisztikus törek-

vést. Jól megfigyelt lovas alakok viaskodnak a képen, élénk mozgásban, értelmes, világos elrendezésben.

A csatakép-ábrázolás litográfiája váratlanul nagy lendületet vett a nemzet 1848—49-i szabadságharcának alkalmával. A hadiesemények sűrűn foglalkoztatták az akkori kőrajzolókat. A fennmaradt művek javarésze osztrák mesterek munkája s ezek meg-

49. Szerelmey Miklós: A szolnoki csata
(Magyar Történeti Képcsarnok).

*Niccolò Szerelmey: La battaglia di Szolnok
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

lehetős ellenszenves beállításban nézik a magyarság küzdelmét és az osztrák győzelmet akarják népszerűsíteni.⁵¹⁴ Nagy Zoltán, a XIX. századi magyar kőrajzolás monográfusa gyűjtötte össze ezeket a 48-as eseményeket ábrázoló kőrajzokat. Így látjuk Katzler Vinzenz, osztrák illusztrátor (1832—82) rajzait az *Armee-Bulletin*ben, Hofelich kiadásában, Trentsenskynek, *Momente aus Oesterreichs Kriegsgeschichte* c. művében,⁵¹⁶ (48. kép); Bachmann-Hochmann német csatafestő bécsi kiadásban illusztrálja a temesvári, szikszói, tarczali ütközetet, Schlick hadműveleteit s más csatákat? Heicke Joseph bécsi festő (1811—61) aránylag egyéni ízű, realiztikus felfogású képeket ad a szabadságharcról, de főleg

Schlicket dicsóíti.⁵¹⁸ Több lap ábrázolja Buda ostromát;⁵¹⁹ Vineczky József a bécsikapu május 21.-i bevételét rajzolja.⁵²⁰ Német metszet magasztalja Windischgrätz január 5.-i budai bevonulását.⁵²¹ Látjuk sebesültek szállítását a Lövölde-téren,⁵²² a Szent György-téri harcot;⁵²³ a gyászos emlékü Hentzi »Heldenmüthige Vertheidigung«-jával elég sűrűn találkozunk Gerhardt, Strassgeschwandner és

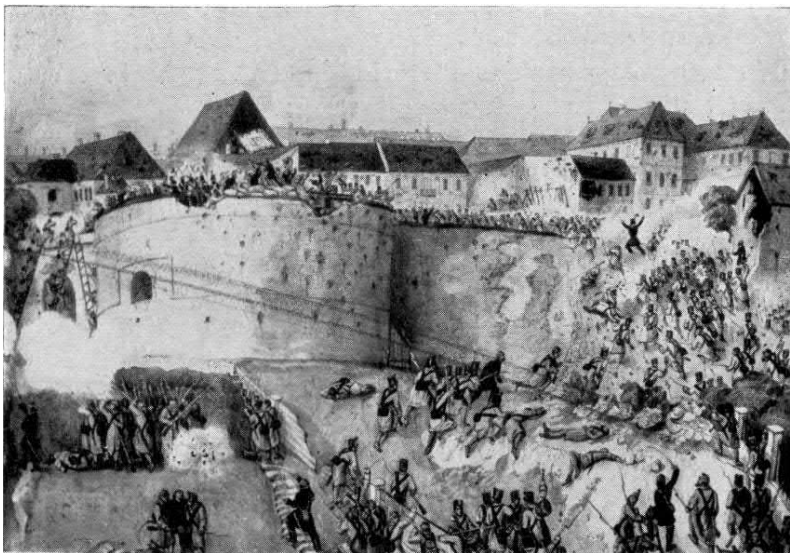

50. A. Pettenkofen: Budavár ostroma
(Magyar Történeti Képcsarnok).

*A. Pettenkofen: L'assedio di Buda
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

más vérrokonai körrajzain.⁵²⁴ Lindenschmidt Ludwig, mainzi litográfus, Cornelius jónévű tanítványa már a magyarokkal rokonszenvezik, Bem és Dembinszky dicsőséges csatáit ábrázolja gyakorlott kézzel;⁵²⁵ Landzelli József, bécsi litográfus (1803—73) egész sorozatot adott ki a szabadságharc eseményeiről, így a kassai ütközetről.⁵²⁶ Egy magyar grafikus, Kovács Lajos Londonban adja ki a magyar hadaknak a Sturecz hegyén való átkelését.⁵²⁷ Szerelmey Miklósnak a szolnoki csatát ábrázoló szép s mély érzéssel készített körrajzát Párizsban adják ki.⁵²⁸ (49. kép.) Az osztrák eredetű Pettenkofen August a magyar fegyverekért rajong; Buda ostromát,

(50. kép) Komárom elestét, a szegeci csatát rajzolja; olykor még a biedermeier szellemében, genreszerűen fogja fel tárgyát (Die Überfallene Feldpost).⁵²⁹ Míg Freysauf és közepes művésztársai a világoi fegyverletételen örvendeznek,⁵³⁰ addig a magyar Than Mór, a század második felének nagy történelmi festője, »Apáti« jelzéssel rajzolja köre drámai erejű, sokalakos kompozíciójában az

51. Magyar mester: Budavár bevétele
(Vízfestmény a Magyar Történelmi Képcsarnokban).
Maestro ungherese: La presa di Buda
(Acquello nella Galleria di Pittura Storica Ungherese).

első hadtest budavári ostromát.⁵³¹ Világosan érzik rajta Than heroizáló stílusa. A »Honvéd előőr«-öt ábrázoló kőrajza (1851) is jellemző korai korszakára.⁵³² Sok más ismeretlen vagy jelentéktelenebb mester csatakép-litográfiái mellett a Történelmi Képcsarnokban őrzött szép vízfestményekben is megismerhetjük a magyar hadsereg dicső fegyvertényeit; a kápolnai, a komáromi, a váci csatát, a monostori sáncok elfoglalását stb. (51—55. kép.) E művek mestere ismeretlen.⁵³³

*
* *

52. Magyar mester: Damjanich Ácsnál
(Vizfestmény a Magyar Történeti Képcsarnokban).
Maestro ungherese: Il generale Damjanich nella battaglia di Ács
(Acquerello nella Galleria di Pittura Storica Ungherese).

53. Magyar mester: Jelenet a kápolnai csatából
(Vizfestmény a Magyar Történeti Képcsarnokban).
Maestro ungherese: Scena della battaglia di Kápolna
(Acquerello nella Galleria di Pittura Storica Ungherese).

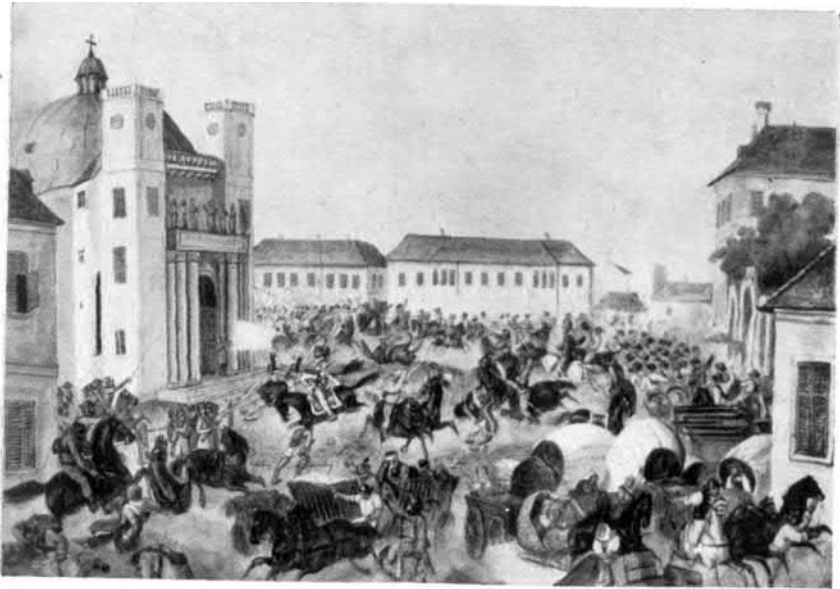
A szabadságharc leveretése után egyideig nyomasztó csend nehezedett a magyar művészeti életre is. A szellemi élet, az irodalom és a művészet azonban elég hamar felocsúdott a zsarnokság előidézte ájultságból. A szellemi élet zászlóvivői emelik fel újra a reménykedés hangját; eleinte allegorikus, szimbolizáló formában, majd mind nyíltabban és lelkesebben hirdették a feltámadást. A nagy nemzeti múlt dicső példaképeit, történelmünk nagy eseményeit éneklük meg a költők és festik a művészek. A magyar történeti festészet páratlan felvirágzását több tényező együttes hatásával magyarázhatjuk. A romanticizmus ekkor már végleg diadalt aratott a klasszicizmus fölött. A nemzeti irányú történetkutatás Európaszerte fellendült: a historizmus szellemi áramlata ez, éppen a legsajátabb terméke a romanticizmusnak. Ez a szellem mindent a történés folyamatosságában lát; a világfolyamatokban nem az egyetemes érvényűt, a hideg szabályszerűséget, az időtlen örökérvényűséget keresi, hanem az egyedi történéseket, az egyéniséget, a szenvedélyek szabad kifejezési formáit. Ez a romantikus historizmus éli virágkorát Magyarországon éppen akkor, midőn a nemzeti érzések csak a múlt emlékeinek magasztalásában nyilvánulhattak meg. Az egyetemes szellemtörténeti jelenség így találkozott össze a magyarság belső politikai helyzetével. A szabadságharctól a 80-as évek végéig, majd, a sajátos feladatok következtében, egészen a milléniumig a kimagasló mesterek egész sora ajándékozta meg művészetünket nem egy örökértékű alkotással.

Az 50-es években a csataképfestők újabb értékes műveket alkottak. Kiss Bálint munkásságának legjava is erre az időszakra esik. Iránya rokon az ötvenes évek egy másik kedvelt történeti festőjével, Vízkeleti Bélával (1825—64), a leglelkiismeretesebb viselettörténeti kutatók egyikével. Sok időt töltött pesti és bécsi levéltárakban, múzeumokban, hogy a magyar viselet és fegyverzet egykori emlékeit felkutathassa. Nagyszámú kosztümtörténeti rajzot tett közzé.⁵³⁴

Mint festő, Vízkeleti nem tartozott a legnagyobb mesterek közé, de nem volt rosszabb kortársainál, Orlai-Petriccs Sománál, Szemlér Mihálynál, vagy Weber Ferencnél. A maga idejében nagyrabecsülték és magasztalásokkal halmozták el képeit, »A Hunyadi-ház diadalünnepét«, »Mátyás az igazságos«-t, Báthory bevonulását Krakkóba s a bennünket közelebről érdeklő »Egervár hősi

54. Magyar mester: A komáromi csata
(Vízfestmény a Magyar Történeti Képcsarnokban).
Maestro ungherese: La battaglia di Komárom
(Acquerello nella Galleria di Pittura Storica Ungherese).

55. Magyar mester: A váci csata
(Vízfestmény a Magyar Történeti Képcsarnokban).
Maestro ungherese: La battaglia di Vác
(Acquerello nella Galleria di Pittura Storica Ungherese)

megvédését«. Vahot Imre, Lisznyay, Székely József, Kuliffay Ede valóságos ünnepi iratot adtak ki 1860-ban Vízkeleti tiszteletére;⁵³⁵ ódákat zengtek képei tökéletességéről. Vahot »genialis«-nak nevezi a »fegyverzet lószerszám antikyszerű tömörsége« miatt.⁵³⁶ Eger megvédése az utolsó roham heves visszaverését ábrázolja, a romantika teljes hangszerelésével, az ihletett arcok visszaadásával; Eger

56. Vízkeleti Béla (?): A kenyérmezei csata
(Magyar Történeti Képcsarnok).

*Béla Vízkeleti (?): La battaglia di Kenyérmező
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

hölgyei meg is akarták festetni a képet nagyban a Nemzeti Múzeum számára.⁵³⁷ Az alakok viselete kétségtelenül korhű s a színezés is nagy haladást jelent a harmincas évek bágyadt színkezelésével szemben. Rajza azonban nem elsőrangú, alakjai kissé ingadoznak. Szerkezetben a jól bevált sablont követi, az alakokat kisebb csoportozatokba foglalja azzal az eszményítéssel, amely a kor érzelgős, romantikus stílusának elkerülhetetlen követelménye volt, s amely édeskés mázzal vont be még a legkomolyabb harcok jeleneit is. Ebben a modorban festette meg Vízkeleti a kenyérmezei csatát is. (56. kép.)

57. Weber Henrik: Hunyadi János a várnai csatában
(Magyar Történeti Képcsarnok).

*Enrico Weber: Giovanni Hunyadi nella battaglia di Varna
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

Kovács Mihály, akinek »Árpád fejedelemmé emeltetése« c. műve, jó magyaros alakjaival (1854) oly nagy sikert aratott, csata-képfestéssel nem foglalkozott.⁵³⁸ Több, ha nem is értékesebb csata-képet festett a két Weber: Ferenc és Henrik. Ferenc (1829—87)

Münchenben élt s az ottani iskola modorában festette meg Szigetvár végperceit. Tanulmányaihoz híven nem az ütközetről, vagy várostromról nyújt képet, hanem egy romantikus jelenetet emel ki: egy magyar nő fel akarja robbantani a vár pincéjében elhelyezett puskaporos hordót s török martalócok rohannak be hozzá. A hatásos elrendezésű képnek épp oly nagy sikere volt, mint »A kereszties hadak felajánlják a fővezérséget Szent Lászlónak« c. művének, amelyen jobbnál-jobb magyar arcokat látunk.⁵³⁹ Ferenc névrokonát, Henriket (1818—66) Cornelius és Kaulbach befolyásolták. »Hunyadi János a várnai csatában« c. körája a mesterkelt pátosztól fűtött müncheni romantika jellemző alkotása (57. kép). Sikeresebben működött mint életkép- és arcképfestő.⁵⁴⁰ Szemléi Mihály (1833—1904) pályája korai szakában »Hunyadi Jánost rablók támadják meg a rigómezei ütközet után« (1854) c. képét festette. Műve jellemző a historizmus festészetére, amely a hadieseményekből egyes jeleneteket választ ki s a szereplőket korhű kosztümbe öltözteti. Szemlér szintén jó magyar arcokat fest; képszerkesztése Weber Henrikénél előnyösebb, világosabb, tisztultabb.⁵⁴¹

E kor többi jelesebb mestere: Jakobey, Klimkovics Ferenc, Schmid József a csatafestést nem művelte. Orlai-Petricis Soma e körbe vágó két olajfestményt festett: »Búcsú a csata előtt« és »Hunyadi János és a két török« címűt; ismeretes egy körája is, amely Guyon tábornokot ábrázolja a nagyszombati csatában⁵⁴² (58. kép), az ő deklamáló, erőltetett modorában, a drámaiság hangsúlyozásával s annak az általános követelménynek szem előtt tartásával, amely a hadijelenetekben is lelkiséget kívánt látni. Petrics Somának a drámai kompozíció volt a legnagyobb ambíciója, de alaptermészete mégis idegenkedett a csataképek realiztikusabb, kevésbé szívderítő jeleneteinek kiemelésétől. Ez a mozzanat mélyen jellemző a XIX. századi magyar történeti festészetre. A véres küzdelem valóban nem népünnepély s valamennyi csataképfestőnek egyik legnehezebb problémája volt, hogy minő mozzanatot válasszon tárgyául? A kérdés felfogása éppen nem koronként módosult, hanem a művész faji sajátosságai, egyéni vérmérséklete és művészeti szemlélete határozta meg a tárgyválasztást.

Hogy a magyar, ezeréves történelme folyamán megrémült volna a harc zajától s a kardok csattogásától, azt senki sem mond-

58. Orlai-Petrics Soma: Guyon Richárd tábornok a szombati csatában
(Magyar Történeti Képcsarnok).

*Soma Orlai-Petrics: Il generale Riccardo Guyon rella battaglia di Nagyszombat
(Galleria di Pittura Storica Ungherese).*

hatja. De sajátosan éppen a csataképfestésben kerüli a magyar művész a túlhajtott realizmust, az iszonytató jeleneteket és az elrettentést. Ízlése, mértéktartása megóvja a túlzástól. Az elriasztó jelenetek helyett inkább a nagy célokért való hősi küzdés idealizálását és glorifikálását választja. Inkább a tetszetős forrná-

kat keresi s különösen az egyénítést, a kevés, de jól összehangolt alakot.⁵⁴³ Ezt a magatartást érvényesíti a magyar történeti festés is.

Érdekesen jellemzi a hatvanas évek magyar csataképfestését Molnár József tevékenysége. Orlai-Petrics, Than, Schmid, Szemlér művei után a legáltalánosabb sikert és feltűnést Molnár József 1853-ban kiállított műve kelti: Dezső hősi önfeláldozása. Mint a Műegylet 1855-i műlapja, benépesítette minden jobb magyar polgári ház falát.⁵⁴⁴ Molnár első történeti képének az 1350-iki havasalföldi csata jelenetét választotta. Már a felfogása is a biedermeyeré; nem a véres küzdelmet helyezi előtérbe, hanem a mély megindulást keltő lovagias jelenetet, ahogy a hős vitéz ruhát cseréli királyával s helyette a halálba indul. Szép tájképi háttérbe helyezi a jelenetet; a küzdelem csak a mélységbe vesző csoportozatokon látszik. A csata inkább csak háttér a két lovag jelenetéhez. A mellékalakok a Krafft-Geiger-féle formanyelv örökségére emlékeztetnek s a főj elén étből is hiányzik a drámai mag. Az aprólékos kidolgozás, a gondos vonalvezetés tűnik szembe. Ez felelt meg a kor szellemének, Molnár szelíd lelkiületének, de a magyar művészi felfogásnak is. A harci jelenet érzelmessé halkul, amely a nobiles szíveket dobogtatja meg. A Dezső önfeláldozása mintegy összefoglalja a megelőző korok művészi törekvéseit.⁵⁴⁵ Molnár egyéb csataképei már nem ily szerencsések. »A Frangepánok megmentik IV. Bélát a tatárok üldözésétől« c. képén (1859) hasonló nemes motívumot választ ki a háborúból. A kép azonban egy úszó színház benyomását keltő csónakot mutat be.⁵⁴⁶ Molnár 1858-ban Budavár visszavételét festi meg, de nem sok újat ad a sokat megfestett témához. A dinamikus lendület elég idegen volt e szelíd lelkű festőnknél.⁵⁴⁷

Molnár kortársa, Than Mór, történeti festészetünk első igazi nagyszabású egyénisége, Rahl követője, számos nagy csataképet festett. A szabadságharc-korabeli drámai körjzeit már említettük; sok szép vízfestményét őrizi a Szépművészeti Múzeum. Megrajzolja az Egri nők és Rozgonyiné küzdelmeit is. (Az Arany-Alumban, 1688.) Megfesti IV. Béla futását, Nyáry Lőrinc és Pekry Lajos elfogatását (1853), Imre elfogatja öccsét (1857), s Kun László és Habsburg Rudolf találkozását a morvamezei csatán. Legjelentékenyebb ilyen irányú műve a Mohácsi csata. (1857, a kassai múzeumban, 59. kép.)⁵⁴⁸

Than igazi műfaja voltaképpen nem a történeti, hanem az életképfestészet volt. A nagy kompozíció nem volt igazi ereje, de annál inkább ösztökélte, hiszen a *Grand art* rangját e korban csak a nagy történelmi festmény nyerhette el. Rahl nyomában jár, nem ritkán egyes részleteit másolja. Alapjában véve klasszicista művész volt, az antikos heroizáló irány képviselője; ez a kissé

59. Than Mór: A mohácsi csata
(Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum).
Maurizio Than: La battaglia di Mohács
(Museo »Rákóczi« dell'Ungheria Settentrionale, Kassa).

hamisan csengő pátosz fűti a Mohácsi csatát is. Híján volt a kifejezésbeli erőnek. Inkább szertartásos, mint lendületes; helyenként a francia romantika távoli visszhangja érzik rajta (Morvamező.)

*

* * *

Nagy dekoratőrünk és freskófestőnk, Lotz Károly, a köztudatban éppen nem mint csataképfestő szerepel, holott neki köszönhetjük egyik legszebb csataképünket, a nemzeti múzeumbeli Alpári csata jelenetét.⁵⁴⁹ Lotz, a képszerkesztés nagymestere, nem idegenkedett az ilyen irányú feladatoktól sem, bár lelkülete inkább a gyöngédebb tárgyak felé fordult. Őt is, akárcsak Thant, kora ifjúságában a szabadságharc eseményei ragadják meg. Első benyomásait Vácott szerezte 1849-ben, ahol Görgey hadainak elvonulását, az osztrák csapatok menekülését, majd a visszavonuló magyar seregek hősi küzdelmét szemlélhette.⁵⁵³ Le is rajzolta a második

60. Lotz Károly: Szent László a cserhalmi csatában
(Az Arany-Alumból, 1868).

Carlo Lotz: Il re San Ladislao nella battaglia di Cserhalom
(Das »Arany Albuma, 1868).

váci csatát s e fiatalkori rajzában későbbi ragyogó komponáló érzéke már jelentkezik. Különösen a képtér közepén elterülő ló alakja — a bárók hagyományos motívuma — van kitűnően megrajzolva.⁵⁵¹

Jóval később, 1868-ban, a Thannal együtt illusztrált Arany-Albumban több történeti tárgyú képet közöl, így Szent Lászlót a kun leánnyal. Itt még erősen érzik rajta a romantika, Rahl és Kaulbach hatása, kivált a lovon száguldó, dárdáját előre szegező Szent László alakján.⁵⁵² (60. kép.)

Mestere, Rahl, hatása érzik Lotznak Thannal együtt közösen végrehajtott nagy művén, a Nemzeti Múzeum lépcsőházának

61. Lotz Károly: Az alpári csata
(Karton a Szépművészeti Múzeumban).

Carlo Lotz: La battaglia di Alpár
(Cartom ml Museo delle Belle Arti di Budapest).

kifestésében. Lotz e nagyszabású falképek kartonjaival 1871-ben, a freskókkal 1874-ben készült el, közöttük az Alpári csata remek jelenetével (61. kép). A kompozícióban és a kivitelben kétségtelenül erősen befolyásolta Rahl, kivált azok a freskóvázlatok, amelyeket a bécsi Arsenal kupolájához készített, (a markománokkal és az avarokkal vívott csata). E drámai erejű nagy kompozíciók mellett mestere nevezetes athéni fríze, a Címberék ütközete sem volt hatástalan Lotz ecsetjére.

Az Alpári csata Lotz legszenvedélyesebb műveinek egyike. »Szinte a Nibelungok végső harca viharzik az alakok szenvedélyes rohamában«, — írja Lotz monográfusa, Ybl Ervin — »az ütközet szilajsága azonban akadémikus pátosszal egyesül, az arcok nyugalmát nem torzítja el a kézitusa heve.« Lotzot azonban már

mély stílus- és felfogásbeli különbségek is elválasztják mesterétől. »Míg Rahl kartonján vad szenvedély tombol, a férfiak harcát a szekéren álló asszonyok öldöklése még démonikusabbá fokozza, addig Lotz alpári csatájának kifejezése szinte megszelídül. Lotz nem volt a tragikus összeütközések mestere, festői előadásában minden drámai összecsapás meghiggad« — írja Ybl Ervin.⁵⁵³

Lotznak e nemzeti múzeumi csatakép-freskóján még a romantika hőskora érzik, az epikai elbeszélés sodra. Későbbi életpályájának fényes állomásain a történeti festéstől, főleg a csataképfestéstől eltávolodik. Eklekticizmusa a német romantikából kibontakozva az olasz bárók, kivált Tiepolo felé fordul. A Mátyás-templom történeti freskóin, amikor a cserhalmi ütközetet festi, már egészen más felfogás irányítja. Egy meg nem valósult kompozíciót festett Szent László és a kun vitéz harcáról, a lendületesebb romantika modorát jeleníti meg fennmaradt grisaille temperatanulmánya.⁵⁵⁴ (62. kép.) De a megfestett kompozíción valójában csak a kun vitéz legyőzését ábrázolja. A sok mellékalak elmarad, a romantikus pátoszt nem érezzük; Lotz a középkori magyar falfestmények sommásan kifejező rajzát eleveníti fel a karcsú leánynak és a dárdával átszúrt kun vitéznek hátrahanyatló alakján. De helyesen figyelni meg Ybl, hogy a Szent László lovának ábrázolásán már kevéssé sikerült a régies modort eltalálnia; a rajz kissé üres, de annál megkapóbb a meleg színharmonia.⁵⁵⁵

Lotz barok-korának visszfényét tükrözik azok a késői vázlatok, amelyeket a sírja szélén álló agg mester készített a Szépművészeti Múzeum épülő palotája reneszánsz-termének freskóihoz. Ezeknek egyike a háború allegóriája. Megragadó olaj vázlat: lobogó leplű hadi isten robog előre harci szekerén, kardjával sújtani készül; vérgőzös tömeget tipor el a fekete paripák által ragadott quadriga, elől fúriaszerű géniusz. Nagystílu és lendületes alkotás.⁵⁵⁶

Lotz pályájának remekei allegorikus képei voltak, majd gyönyörű arcképei és aktjai. Bár a csatafestés nem volt igazi területe, mégis az Alpári csata egyik legszebb állomása e műfaj történetének.

Történeti festészetünk egyik legnagyobb mestere, Madarász Viktor, csataképeket nem festett. Bár ő maga is végigküzdötte a szabadságharcot, művészi pályájának egyik fő törekvése volt, hogy az elnyomatás kiváltotta nemzeti érzéseknek adjon visszhangot műveiben, még se folyamodott tárgyválasztásában harci

62. Lotz Károly: Szent László és a kún vitéz
(Vázlat a Mátyás-templom freskójához, Szépművészeti Múzeum).
Carlo Lotz: San Ladislao e il cavaliere cumano
(Schizzo per l'affresco della Chiesa à "Incoronazione. Museo delle Belle
Arti di Budapest).

jelenetekhez. Madarász drámaisága nem az akció romantikus kirobbanásában nyilatkozik meg, hanem a lefojtott lelki feszültségben és az elégikus hazafiúi fájdalommal.⁵⁵⁷

Székely Bertalannak sikerült valamennyi festőnk közül a legjobban és a legmaradéktalanabbul életrekeltenie a magyar történeti múlt levegőjét. Vérségében, lelki alkatában a legteljesebben és

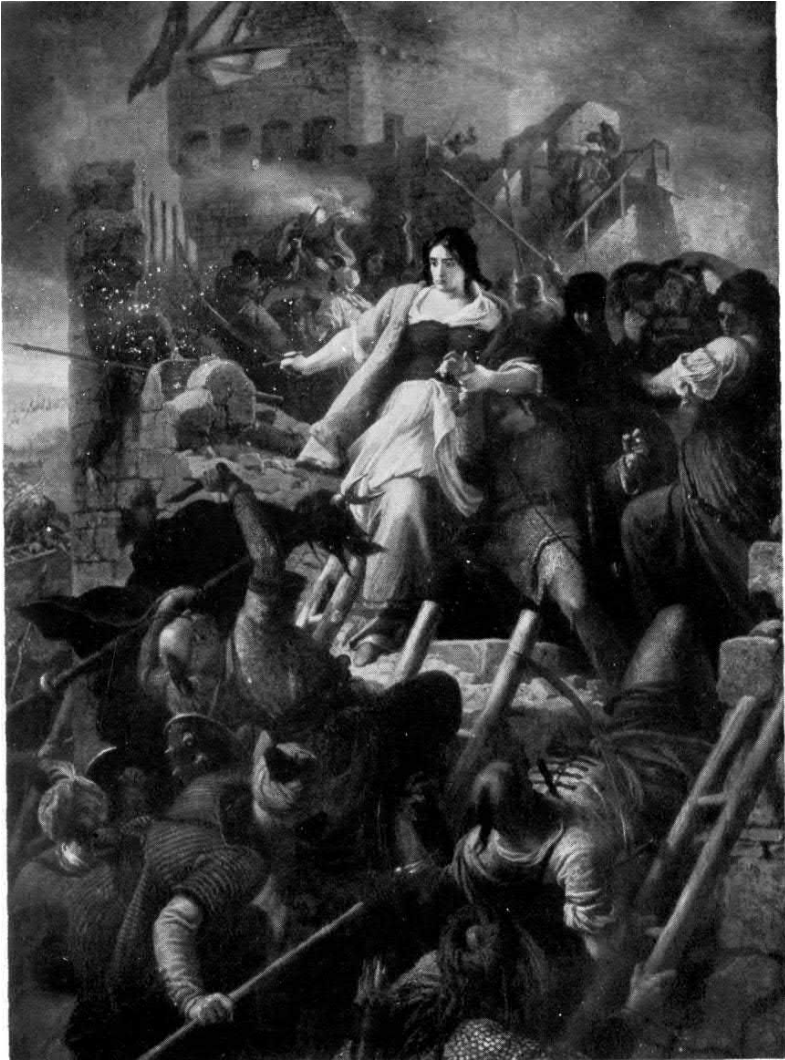

63. Székely Bertalan: Zrínyi kirohanása
(Szépművészeti Múzeum).

*Bartolommeo Székely: L'eruzione di Zrínyi
(Museo delle Belle Arti di Budapest).*

a legigazabban magyar volt s a festészet mesterségbeli eszközeinek teljes birtokában alkotta remekműveit. Nagy képei közül éppen a harci jeleneteket ábrázoló olajfestményei a legkimagaslóbbak és egyben a legáltalánosabban ismertek: Dobozy és hitvese (1861), A mohácsi vész (1866), Az egri nők (1867) és Zrínyi kirohanása (1879).⁵⁵⁸

Csataképei a romantikus képalkotás, korai müncheni benyomásai szellemében fogantak. Vázlataik igazi festőiséget tükröznek vissza, míg a kivitelben a realiztikus részletezés és a tökéletes rajz tündököl.⁵⁵⁹ Felfogásukban mind a négy említett képe

64. Székely Bertalan: Az egi nók (Szépművészeti Múzeum).

Bartolommeo Székely: Le donne di Eger (Museo delle Belle Arti di Budapest).

különbözik egymástól. Dobozy-ban a főalakok vannak kiemelve, mint az esemény drámai magja — Székely itt a hazai hagyományokat követi. Zrínyi kirohanásában magától értetődő a kép felépítése, a tűzfényben izzó várkapuból kirohanni készülő hős mögé

felsorakozó alakok (63. kép); az Egri nők ostromjelenetében is a középső nőalak köré csoportosul a drámai esemény (64. kép). A mohácsi vész jelenetében azonban ily kiemelkedő s lelki élményekkel hatásosabbá tehető mozzanatot nem sikerült találnia. Itt részleteződik a csata minden forgataga, két festői csoportozatban, a képet beragyogó vörös fény kísérteties tragikumában. A csata már eldőlt, be van fejezve a dráma. Tisztán festői

65. Székely Bertalan: A mohácsi vész (Szépművészeti Múzeum).

*Bartolommeo Székely: La disfatta a Mohács
(Museo dell'Arte di Budapest).*

eszközökkel dolgozik itt a mester (65. kép). Éppen ez a képe kevésbé népszerű, mert e korban immár törvényszerűvé vált az előtérbe állított s lelkiséggel telített csoportozat kiemelése.

Székely Mohácsi csatája a magyar csataképfestés egyik sajátos ízű s ritka értékű remeke marad; hűen jellemzi a mestert, aki sokkal nagyobb egyéniség, volt hogy sem bármely nagy külföldi kortársának nyomasztó hatása alá került volna. Székely a magyar történeti festés Arany Jánosa volt.

Még egy alkalommal fest csataképet, Lotzhoz hasonlóan freskóban: a budavári koronázó főtemplom nándorfehérvári triptichonján, amint Kapisztrán Szent János a magyar sereget rohamra vezeti. Kevés alakot ad: az előtérben fekvő török, a lelkesült

szerzetes alakja s a kimagasló, drámai gesztusú szent mögött néhány vitéz. A képtérbe szorítja a küzdelem egész drámaiságát s eszmei fenségét. Ez a műve a dekoratív korszakának terméke; a jelenetek résztvevőinek számát a végsőig csökkentti, a lelki tartalomban is elkerüli a színpadias pátoszt s festői eszközeit a legszűkebb mondanivalókra szorítja. Székely itt mélyen átérzi a magyar csatakép lényegét, a kevés alakkal való sokat mondást.

66. Zichy Mihály: Párviadal (Az Arany-Albumból).

66. Michele Zichy: Duello (dall' »Arany Album«).

A csataképfestésnek, mint műfajnak kedveltsége a XIX. század utolsó harmadában sem csökkent; sőt, nem egy oly mesterünk van, — Feszty, Vágó — akik épp ebben váltak ki. Mindamellet Székely Bertalan után már nem sok újat mondhattak. Székely kimerítette a lehetőségek skáláját. Zichy Mihály, zseniális grafikusunk nem kedvelte a csataképet. Rozgonyiné-ján a jele-netezés kiválasztása genreszerű, a »Párviadal« c. illusztrációján rajzos modorú eleganciája emlékeztet a mester nagy grafikai tehetségére.⁵⁶⁰ (66. kép.)

67. Wagner Sándor: Dugonics Titusz hősi önfeláldozása
(Szépművészeti Múzeum).

*Alessandro Wagner: L'eroica morte di Tito Dugonics
(Museo delle Belle Arti di Budapest).*

Munkácsy Mihálytól még idegenebb maradt a csataképfestés; őt a magyar életkép és a nagy bibliai jelenetek vonzották. Milléniumi nagy vászna, a Honfoglalás, a naturalisztikus történeti festészet egyik legnagyobb remeke. A honfoglalás küzdelmeiből már mit sem látunk; a hódítók diadalünnepe ez a monumentális mű.⁵⁶¹

Liezenmayer Sándor sem volt barátja a csataképfestésnek.⁵⁶² Annál jobban kedvelte e műfajt müncheni tanártársa, Wagner

Sándor. Dugonics Titusza a legkedveltebb és a legnépszerűbb történeti festmények egyike (67. kép); festői kivitelének bravúrja, kompozíciójának hatásossága s eleven realizmusa emeli ki. Nagy művészi céltudatossággal választja ki a vár ostromából az adott jelenetet; aránylag kevés alakot szerepeltet. Színkálaja hűvös, az öldöklés jelenetét nem látjuk; a drámai feszültség főleg az arcok kifejezésében tükröződik. Egyes bírálói e képet talán éppen a hatá-

68. Wagner Sándor: Illusztráció a »János vitéz« hez
(Szépművészeti Múzeum).

*Alessandro Wagner: Illustrazione per la fiaba poetica »János vitéz« di Petőfi
(Museo delle Belle Arti di Budapest).*

szos anyagfestés miatt látják színpadiasnak. Wagner egyike volt Piloty leghívebb követőinek, de túlzásokra nem ragadtatta magát. Az igazi történeti levegőt akarta érzékeltetni, akár csak Szent László és a leányrabló kun jelenetén s ragyogóan megfestett Huszárbravurján. E bravúros művének épp oly nagy sikere volt mint a »Negyvennyolcas előőrsök«-nek. »Mátyás diadala« Wagner legjobb műve; művészetének magaslatán mutatja be; a beállítás fölényessége, színeinek és formáinak eleven realizmusa nem hiába nyerte meg közönségünk elragadtatását.⁵⁶³ Illusztrációi közül a »János vitéz«-hez készített képe tarthat számot érdeklődésünkre (68. kép).

Wagnerrel egy úton jár, de eklekticizmusával gazdagabb skálájú mester Benczúr Gyula, a reprezentatív történeti képek nagy mestere, s a So-as évek vezető művésze ezen a téren. Ő a ferencjózsefi Magyarország nagy hivatalos festője, aki a történeti festészetet utána el nem ért magasságba emelte. Benczúr egyesítette magában mindazt, amit a magyar festés ebben a tárgyban adhatott. Főlényes rajztudása, anyagfestésének pompája, a színekben és a formákban tobzó életöröm és optimizmus kiáltó ellentéte Székely tragikus beállítottságú lelki alkatának. Nemcsak első

69. Benczúr Gyula: Budavár visszafoglalása
(Fővárosi Képtár).

*Giulio Benczúr: La riconquista di Buda
(Galleria Comunale di Budapest).*

mesterétől, Piloty-tól, hanem Rubens-ből, Velence művészetéből is merített. A »Budavár visszafoglalása« egyik legnagyobb műremekünk. A küzdelem már eldőlt s a büszke hadvezér előtt lelkesen trombitáló vitéz a diadal mámorát hirdeti. Nagyszabású történeti illusztráció, széles előadásban, káprázatos színekkel megfestve. A milleniumi évek lelkesedése és önfeledt életöröme sugárzik róla⁵⁶⁴ (69. kép).

* *

A milleniumi évek idején a magyar történeti festészet csillogása már leáldozóban volt. Nyugatról is más szelek fújtak, más áramlatok jöttek; a naturalizmus, amint fokozatosan hódított tért a történeti tárgyú képek festői megfogalmazásában, oly mértékben fordította figyelmét az életképfestés, a társadalmi és a

Családi élet alakjai és jelenetei felé. A millenium kívánta nagy történelmi feladatok azonban egy késői reneszánszt keltettek fel; inkább a nagyszabású állami megrendelések sugallották ezeket a nagyméretű képeket, mint az elnyomatás éveinek mély és őszinte érdeklődése. Nem a dicső múlt, hanem a dicső jelen, az újra nagyhatalmi életet élő Magyarország inspirálja az ezredéves kiállítások remekeit.⁵⁶⁵ Benczúr Budavár visszavétele, Munkácsy Honfoglalása is e kor gyümölcse.

Pataky László: Kuruc-világ

(Magántulajdon.)

*Ladislao Pataky: Scena dei tempi dei »kuruc«
(Proprietà privata).*

A milleniumi történelmi festészet gazdag terméséből bennünket főleg két mester, Feszty Árpád és Vágó Pál munkássága érdekel. Hatalmas művük, a Magyarok Bejövetelének körképe a XIX. század magyar festészetének méreteiben legnagyobb (115 méter hosszú) alkotása, a panorámafestészetnek felül nem múlt műve. A naturalizmus végső eredményeinek összefoglalása ez: Feszty és Vágó a valóságbrázolás minden elképzelhető hatásával és kellékével festették meg a hatalmas művet, amely országos feltűnést és sikert aratott. A körkép csatajeleneteit Vágó festette, aki Székely után kétségtelenül a legkimagaslóbb művész volt

ebben a nemben. A körképen a magyaroknak a szlávok ellen rohanó csapata, ez a lenyűgöző lovasroham a lovasharcok ábrázolásának valóban ragyogó példája, s ebben Vágó Pál elsőrangú mester volt. Délceg lovasképein a nemzet legszebb és legbüszkébb harci jellemvonásait domborítja ki. Az egykorú kritika, amely a képeket magasztalta, legszívesebben ezeket a részeket emelte ki »Szinte hallik a diadalmas magyarság csatakiáltása« — írja az 1894-i Vasárnapi Újság — »vágató lovak dübörgése, az elgázolt sebesültek jajongása, a nyilak süvöltése, kardok pengése, a szláv asszonyok sikoltozása ...«⁵⁶⁶ Vágó a realiztikus csataképfestésnek igazi mestere volt. Ezt látjuk a Szebeni csatán, a Kosciuskó-körkép huszártámadásán; a magyar lőtípust elsőrangúan ábrázolta. A párizsi világiállítás számára festett »Huszárság fejlődése« s a »Magyarok Kiew előtt« c. képe is e műfaj kiváló termékei.⁵⁶⁷ Feszty Árpádban talán kevesebb volt a temperamentum. Műveiben kissé lagymatagabb volt a drámai elem és több a tájképi hangulatoktól adott festőiség. A Bánhidi csata című nagy képén is a hatásos tájképi háttér adja meg a hangulati elemet; a csatajelenet egyébként a naturalista kompozíció jól bevált eszközeit használja.⁵⁶⁸

*
* *

A milleniumi kor gazdag történelmi festészetéből s a seregestől jelentkező kiváló magyar művészek sorából még két csataképfestő mester egyénisége és működése érdekel bennünket: Eisenhut Ferencé és Pataky Lászlóé.

Eisenhut, e korán elhunyt nagy tehetségű naturalista festő két nagy csataképet festett: a Zentai csatát a millenáris kiállításra s Hunyadi János kirohanását. A Zentai csata képén a mester tartózkodik a nagy tömegek felvonultatásától. Tiszta és áttekinthető képet ad az ellenfelek farkasszemet néző csoportjairól s a küzdő felekről. A közbelső szabad téren két szembenálló lovas párviadala látható; itt összpontosul a küzdelem izgalmas mozzanata.⁵⁶⁹ Másik nagy képén, Hunyadi János csatáján még a 70-es évek modorában vonultatja fel a nagy tömegeket; itt valami fakó, szürkészöld fátyol vonja be a rengeteg küzdő alakot.⁵⁷⁰

Eisenhut csataképeinél magyarosabb ízű a 90-es évek kedvelt zsánerfestőjének, Pataky Lászlónak csatafestése. Pataky már az élményszerű intimitást, a hangulatot és a bensőséget kereső

művész s ez érzik a kuruc világból vett huszár- és lovasképein; formaadása kevésbé pózoló s nem annyira színpadias, mint Eisenhuté (70. kép). Pataky aránylag kevés alakot szerepeltet.⁵⁷¹

*
* * *

A millenium után az érdeklődés erősen megcsappant a történeti festészet iránt. A nagy lendületre törvényszerűen következett a hanyatlás. Az ipar, a kereskedelem rohamos fejlődése, a szociális problémák előtérbe kerülése a művészet fejlődésére is rányomta bélyegét. A történeti festés s különösen a csataképfestés területén az uralkodó stílus nem tudott már újat nyújtani. A »l'art pour l'art« divatának és jelszavának hódoló impresszionizmus és a plein-air-festés előretörése nemcsak a multat idéző történeti festéstől idegenkedett, hanem a művészet tárgyi elemeit tüntetően háttérbe is szorította a tisztán formális, festői problémák mögött. A XIX. század alkonya a történeti festészet alkonya is, az új törekvések más irányokba terelték a XX. század első évtizedének magyar művészetét. Csak legújában, napjainkban csillant fel újra, a mai művészet eszközeivel, a történeti festészet iránti érzék, s reméljük, hogy ez az új fejezet méltó lesz a régiekhez.

J E G Y Z E T E K

Hálás köszönetünket fejezzük ki mindazoknak, akik kutató munkánkban támogatni voltak szívesek: legelsősorban *Gerevich Tibor* professzor úrnak bölcs útmutatásaiért; *dr. Csánky Dénes* úrnak, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójának, *dr. Fitz József* úrnak, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójának, *dr. gróf Zichy István* úrnak, a Magyar Történeti Múzeum főigazgatójának és *dr. Kelényi B. Ottó* székesfővárosi főkönyvtárnok úrnak a vezetésük alatt álló közgyűjteményekben való kutatásaink megkönnyítéséért, valamint *dr. Biró József* nagyváradi múzeumi könyvtárnok úrnak bibliográfiai útbaigazításaiért és adatközléseier.

* *
*

RÖVIDÍTÉSEK:

- M. T. »Millenáris Történet.« = A Magyar Nemzet Története.
Szerkeszti Szilágyi Sándor. Bp. Athenaeum. Tíz kötetben, 1895—98.
- M. M. T. Magyar Művelődéstörténet. Szerkeszti Domanovszky Sándor. Bp. Magyar Történelmi Társulat.
- TKépcs. Magyar Történeti Képcsarnok (A Magyar Történeti Múzeumban).
- TH. B. THIEME—BECKER: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Leipzig, 1907—.
- SZENDREI SZENDREI: A magyar viselet történeti fejlődése. Bp. M. Tud. Akad. 1905.
- A. É. Archaeológiai Értesítő.
- M. O. B. Műemlékek Országos Bizottsága.

¹ HÓMAN BÁLINT: Szent István. Bp. 1938. 11/2. 1.

² GEREVICH TIBOR: Magyarország románkori emlékei. (Magyarország művészeti emlékei I. k.) Bp. 1938. 7. 1.

³ IFJ. VAYER LAJOS: A történeti művek illusztrálása. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése 60. évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 507/24-1-

⁴ VAYER, id. m. 508/12. 1.

⁵ Id. m. 513/20. 1.

⁶ Irodalmából: KEYSER ERICH: Das Bild als Geschichtsquelle; KRÖTZSCHKE RUDOLF: Bildkunde u. Landesgeschichte (Historische Bildkunde, Heft 2., Hamburg, 1935); Ism.: IFJ. VAYER L., Századok, LXXI. 1937. 387/8. 1. STEINBERG, H. S.: Die Illustrierung historischer Bücher. Vergangenheit u. Gegenwart. 1937. 662. 1.; u. az: Die Illustrierung historischer Werke. Börsenblatt für d. Deutschen Buchhandel. 1931. 114. sz., BARÁTH TIBOR: A történeti képkutatás, Bp. Stúdium, 1935. és Magyar Tanulmányok 4. sz. Paris 1935. Magyar Tanulmányi Közp. Ism. IFJ. VAYER LAJOS, Századok, 1936. LXX. 235.1. A történeti képkutatás francia kezdeményezésre lendült fel, a Comité International és Sciences Historiques számos idevágó új eredménye következtében.

⁷ GEREVICH TIBOR—GENTHON ISTVÁN: A magyar történelem képeskönyve. Bp. 1935.

⁸ U. o. V. lap.

⁹ VAYER (id. m.) rendkívül érdekes példákat hoz fel éppen a Millenáris Történetből a forrásértéket nélkülöző illusztrációra. Így említi Matejkonak a várnai csatát ábrázoló híres festményét vagy pl. a Zára 1345-i ostromát ábrázoló képet. (M. T. III. köt. 176. 1. vagy Magyar Történeti Életrajzok: PÖR A.: Nagy Lajos. 1892. 96. lap utáni mellékleten.) Az ostrom a XIV. században történt; a képet Tintoretto a XVII. században festette és ennek nyomán rajzolta át Cserna Károly a maga közepes művészeti eszközeivel a közölt illusztrációt.

¹⁰ Így pl. a bécsi Kriegsarchiv anyagában a magyar vonatkozású ostrom- és csataképek hatalmas tömegét találjuk. V. ö. EPERJESY KÁLMÁN: A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged, 1929. A Szegedi Alföldkutató Bizottság könyvtára.

¹¹ HÓMAN—SZEKFÜ, I. 103. 1.

¹² V. ö.: DEÉR JÓZSEF: A magyarság a nomád kultúrközösségben. Magyar Művelődéstörténet, I. köt. 71. 1.

¹³ V. ö.: DEÉR, id. m. 70. 1. L. még: TÓTH ZOLTÁN: A hadakozó nép. M. M. T. I. köt. 247/84. 1.

¹⁴ GEREVICH—GENTHON, VII. 1.

¹⁵ L. BÁRCZAY OSZKÁR: A hadügy fejlődésének története. Bp. M. Tud. Akad. 1895. II. köt. VI. fejt.: A magyarok hadügye. II. 424/635. 1. L. bibliográfiáját: 673/8. 1. — CSÁNKI DEZSŐ: Árpád és az Árpádok. Bp. 1907. — A magyar huszár. A magyar lovaskatoná ezer évének története. Szerk.: AJTAY ENDRE, V. PÉCZELY LÁSZLÓ

és REÉ LÁSZLÓ. Bp. 1936. — MEYNERT HERMANN: Das Kriegswesen in Ungarn. Wien, 1876.

¹⁶ L. gazdag irodalmából: Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Szerk.: DR. SZENDREI JÁNOS. Bp. 1896. — KALMÁR JÁNOS: A magyar kard művészete. Bp. 1938. — M. M. T. I. köt. stb.

¹⁷ V. ö.: VÁCZY PÉTER: A magyarság a román és gót stílus korában. M. M. T. I. 98. 1.

¹⁸ HÓMAN—SZEKFÜ, id. m. I. köt. 152. 1.

¹⁹ Erre már rámutat ERNSZT LAJOS: A magyar történeti festészet. Bp. 6/7. 1.

²⁰ Rajzát I. M. T. I. 56. 1.

²¹ M. T. I. 92/3. 1.

²² M. T. I. 295. 1.

²³ Rajzát (amelynek hitelességéről — sajnos — nincs módunkban pontosan meggyőződni) a M. T. II. 85. lapján látott egyszínű rajz nyomán ismerjük. A M. T. nem jelzi a közelebbi és a pontos forrást sem. Ez a múlt századi történetkutatás egyik kiáltó fogyatékosága.

²⁴ L. SZENDREI: Magy. Hadtört. Emi. 180. sz.

²⁵ M. T. II. 1.

²⁶ VARJÚ ELEMÉR: A magyar viselet a középkorban. M. M. T. I. 329. 1. — SZENDREI: A magyar viselet történeti fejlődése. Bp. M. T. Akad. 1905.

²⁷ V. ö.: VARJÚ, id. m. 339/40. 1.

²⁸ V. ö.: MEYNERT, id. m. 41. 1. Az idézett pergament-kódex képe: Über den Gebrauch der Helmzierden im Mittelalter, von Fürsten zu HOHENLOHE-WALDENBURG. Stuttgart, 1868. Tafel 5.

²⁹ Képe: M. M. T. I. 336. 1., valamint GEREVICH TIBOR: Magyarország románkori emlékei, CIX. képtábla.

³⁰ U. o. 141. 1.

³¹ GEREVICH—GENTHON, 19. 1., GEREVICH, CXXXIX. képtábla, VARJÚ, M. M. T. I. 337. 1.

³² Képe: M. M. T. I. 310. és 586. 1., Magyar huszárok, 35. 1. Hasonló viseletet látunk László somogyi ispán 1236-i pecsétjén. SZENDREI, 31. 1., 5. kép, Orsz. Levéltár, DI. o. 213.

³³ GEREVICH—GENTHON, XIV—XX. 1. Az idézetet I. a XVII. 1.

³⁴ U. o. XX. 1. Képét I. DIVALD KORNÉL: Magyarország művészeti emlékei, Bp. 1930. 128. kép 113. 1. M. M. T. I. 507. 1., PÉTER ANDRÁS: A magyar művészet története. 56. 1., 23. kép, ERNST MIHÁLY: A dunántúli falfestés középkori emlékei. Bp. 1935. 11/3. 1., GEREVICH, CXXXIX. képtábla.

³⁵ GEREVICH—GENTHON, XX. 1., M. M. T. I. köt. 528. 1.

³⁶ ERNST M., id. m. 55/6. 1., PÉTER, I. 66/7. 1.

³⁷ GEREVICH—GENTHON, id. m.

³⁸ U. o. XVI. 1., képe 43. 1. Óriási irodalmának felsorolását s megjelent tömördek reprodukcióját itt újra felsorolni nem célunk.

- ³⁹ Irodalmából: DIVALD: Magyarország művészeti emlékei, 122/25. 1., GEREVICH—GENTHON, XXI. 1., ERNSZT LAJOS, id. m. 13/4. 1., KARDOS TIBOR: Kálti Márk Képes Krónikája. Officina, Bp. 1938. stb.
- ⁴⁰ PÉTER, I. 58/62. L, GEREVICH: Uarte antica ungherese. Roma, é. n. 10. 1., M. M. T. I. 58/62. 1., stb.
- ⁴¹ V. ö.: SZENDREI: Hadtört. 75/6. 1.
- ⁴² A Képes Krónika 4. lapján. L. M. T. I. 9. 1.
- ⁴³ A Képes Krónika 9. lapján. Képét 1. M. T. I. CCCXLIX. 1.
- ⁴⁴ A Képes Krónika 14. lapján. Képét 1. M. T. I. CCCXXVI. 1. KARDOS, id. m. 19.1., színes hasonmását 1. CSÁNKI: Árpád és az Árpádok, Bp. 1907. 31. 1.
- ⁴⁵ A Képes Krónika 36. lapján. Képét 1. M. T. I. 195. 1.
- ⁴⁶ A Képes Krónika 38. lapján. Képét 1. M. T. I. 236. 1.
- ⁴⁷ A Képes Krónika 40. lapján. Képét 1. M. T. I. 275.1., színes képét CSÁNKI, 307. 1.
- ⁴⁸ A Képes Krónika 41. lapján. Képét 1. (színes) M. T. I. 276. 1. után, KARDOS, 27. 1.
- ⁴⁹ L. KARDOS, 35. 1.
- ⁵⁰ A Képes Krónika 54. lapján. Képét 1. M. T. II. 51. 1. KARDOS, 38. lap.
- ⁵¹ A Képes Krónika 50. lapján. Képét 1. M. T. II. 24. 1., CSÁNKI, 233. 1. (színes), ERNSZT, II. 1.
- ⁵² A Képes Krónika 72. lapján. Képét 1. M. T. II. 82. 1., M. M. T. 343. 1., KARDOS 42. 1. stb.
- ⁵³ A Képes Krónika 74. lapján. Képét 1. M. T. II. 86. 1., M. M. T. 184. 1.
- ⁵⁴ Képét 1. M. T. II. 95. 1., KARDOS, 47. 1.
- ⁵⁵ A Képes Krónika 91. lapján. Képét 1. M. T. II. 106. 1., KARDOS, 49. lap.
- ⁵⁶ M. M. T. 348. 1.
- ⁵⁷ A Képes Krónika 119. lapján. Képét 1. M. T. II. 281. 1., KARDOS, 58. 1.
- ⁵⁸ A Képes Krónika 128. lapján. Képét 1. M. T. II. 570. 1., CSÁNKI, 257. 1. (színes), KARDOS, 59. 1.
- ⁵⁹ A Képes Krónika 126. lapján. Képét 1. M. T. II. 595. 1.
- ⁶⁰ KARDOS, 63. 1.
- ⁶¹ A Képes Krónika 137. lapján.
- ⁶² KARDOS, mell. a 70. laphoz (színes), SZENDREI, Hadtört. 75/6. 1., SZÁLAY—BARÓTI: A magyar nemzet története (Bp. 1895—98), II. 19. kép, M. T. III. 54. 1.,
- ⁶³ A Képes Krónika 146. lapján. Képét 1. M. T. III. 104. 1.
- ⁶⁴ GEREVICH TIBOR: A régi magyar művészet európai helyzete. Bp. Minerva, 1924. II. 108.1. és L'arte antica ungherese. Roma. é. n. 1930. 9.1.
- ⁶⁵ PÉTER, I. 62., M. M. T. 341. 1.
- ⁶⁶ GEREVICH, L'arte etc, PÉTER, I. 66/7., HORVÁTH HENRIK: Zsigmond király és kora, 138. 1.
- ⁶⁷ Divald, 115. 1. M. M. T. 540/1. 1.

- ⁶⁸ Gerevich, L'arte, 10. 1.
⁶⁹ V. ö. a VI. fejezettel.
⁷⁰ RÖMER FLÓRIS: Régi falképek Magyarországon. Bp. 1887.
⁷¹ HUSZKA JÓZSEF: A Szent László-legenda székelyföldi falképekben. A. É. 1885. u. f. V. 211/20. A bögözi (Udvarhely m.) falképek. A. É. 1898. u. f. XVIII. 388—393. Magyar szentek Székelyföldön. U. o. 1892. A nagyszebeni falfestmény Szent László-legendájáról. Egyházművészeti Lapok, 1885. stb.
⁷² DIVALD KORNÉL: Szepes vármegye művészeti emlékei. Bp. 1906. II. k.; Magy. műv. eml. Bp. 1927.
⁷³ PÉTER, id. m.
⁷⁴ PUSKÁS LAJOS: A magyar falfestés Árpádkori emlékei. Bp. 1933.
⁷⁵ ERNST MIHÁLY: A dunántúli falfestés középkori emlékei. Bp. 1935-
⁷⁶ DIVALD: Magy. műv. eml. 115. 1.
⁷⁷ ERNST, id. m. 40/44.1. Forrásai: RÖMER, id. m. 28/9. 1. U. o.: STORNO FERENC fametszetsorozata; STÉLÉ FRANCÉ: Umetnisko prekurje. Dom. in. Svet. 1926. okt. 1. XXXIX. évf. 247. 1.
⁷⁸ Id. h. 43/44- 1.
⁷⁹ Képeit 1. u. o. 16., 18. kép.
⁸⁰ DIVALD, 117. 1.
⁸¹ V. ö.: DIVALD, id. m. 115. és Szepes várm. II.
⁸² V. ö.: ERNST LAJOS, 12 I. és GEREVICH—GENTHON, XXI. 1.
⁸³ A Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából a múlt század végén középkori falképeinkről Huszka József, Gróh István, Veress Zoltán és mások egész sor színes vízfestménymásolatot készítettek. (A M. O. B. rajztárában.) Bár a modern művészettörténeti kutatás szempontjából ezek a vízfestmény vázlatok már nem korszerűek, mégis ez a gyűjtemény már azért is nagyértékű, mert sok elpusztult falkép meg van benne örökítve. V. ö. DIVALD, 118. 1.
⁸⁴ HUSZKA, A. É. 1885., képekkel. V. ö.: a M. O. B. rajztárát; SZENDREI, id. m. 6. 1., M. M. T. I. 540/1. 1.
⁸⁵ L. rajzát közölve M. T. II. 124/5. 1-
⁸⁶ Rajza ERNST LAJOS, 7. 1., színes képe M. T. II. 80. 1.-hoz., HUSZKA, A. É. 1885. 213. 1., RÖMÉR, id. m.
⁸⁷ HUSZKA: A derzsi falképek. A. É. 1888, M. M. T. I. 541. 1., II. 555. 1., képe 544.1., színes képe M. T. II. 80. 1.-hoz., ERNST LAJOS, 8.1., DIVALD 118.1., 133—134. kép, PÉTER, I. 96., HORVÁTH: Zsigmond, 138. 1., 35—36. kép (HUSZKA után).
⁸⁸ HORVÁTH, 138. 1.
⁸⁹ HUSZKA, A. É. 1898, 388/93., rajza 391. 1. és mell. a 390. 1.-hoz.
⁹⁰ HORVÁTH HENRIK, id. m. 31/2., 97. 1.
⁹¹ U. o. 57/58. 1.
⁹² U. o. 143/154- 1.
⁹³ U. o. 144/146. 1. Irodalma: HEVESY ANDRÉ: Le Breviaire de Sigismund de Luxembourg. Bulletin de la Société Française de reproduction de manuscrits a peintre. Paris, I. — DIVALD KORNÉL:

Magyar Művészettörténet, 1927, 91/2. 1., Magy. műv. eml. 120. 1., HOFFMANN EDITH: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárának illuminált kéziratái. Bp. 1928. S5/7. 1., u. a.: Régi magyar bibliofílek. Bp. 1929, 31. 1. — SUIDA, W.: Österreichs Maierei z. Zeit Ernst des Eisernen u. König Albrechts II. Wien, 1926. 39., öo. 1. — H. LEPORINI: Simon von Niederaltaich u. Martin v. Senging. Z. Gesch. d. öst. Miniaturmalerei. Festschrift der Nat. Bibi. in Wien. Wien. 1926. 2—10. 1. — H. J. HERMANN: Die illuminierten Handschriften v. Tirol. Leipzig, 1905. stb.

⁹⁴ Derther György szomolnoki betűfestő 1456-ban másolta a Hist. Trojanát; a csetneki ev. egyházközség könyvtárában. SZENDREI—SZENTIVÁNYI, Magyar Képzőművészek Lexikona, Bp., 1915. 368. 1. HORVÁTH, 145. 1.

⁹⁶ Cod. lat. 2773.

⁹⁷ HOFFMANN, Régi m. bibi. 31. 1., DIVALD, 127/30. 1.

⁹⁸ HOFFMANN, id. h., DIVALD, 130. 1., 148. kép.

⁹⁹ DIVALD, 119. 1.

¹⁰⁰ U. o.

¹⁰¹ GEREVICH TIBOR: A magyar művészet szelleme (Mi a magyar? Szerk. SZEKFÜ GYULA, Bp. 1939.) 429. 1. — Régebbi irodalmából: W. SUIDA, id. m. (93. jegyzet), 9/12. 1., képpel. — KARL OETTINGER: Hans von Tübingen zu Wiener-Neustadt. Der Meister von St. Lambrecht. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien. Neue Folge, Bd. VIII. 1934. 29—64. 1., Abb. I.

¹⁰² V. ö.: SZENDREI, 14.—1.

¹⁰³ DIVALD, 81. kép, GEREVICH—GÚNTHON, 55. kép stb.

¹⁰⁴ GEREVICH (Mi a magyar?) 429. 1. — Képét 1. R. ERNST—E. GEIGER: Die Früh- und Hochgotische Plastik des Stephansdomes. München, é. n. 76. tábla.

¹⁰⁵ Gazdag irodalmából: VARJÚ ELEMÉR: A gyulafehérvári székesegyház sírköveiről. Arch. Ért. 1889., 29—34. 1. — DR. BONCZ ÓDÓN: Hunyadi János állítólagos síremléke Gyulafehérvárt. A. É. 1899. 77/100. 1. — U. o.: Még néhány szó a gyulafehérvári Hunyadi-sírkövekről. A. É. 1901. 181/2. 1. — BR. FORSTER GYULA: A Hunyadiak síremlékei. Magyarország műemlékei, I. 66/7. 1. — MÖLLER ISTVÁN: A Hunyadi-síremlékek anyaga és kivitele. U. o. 68/74. 1. — VARJÚ ELEMÉR: A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban. U. o. 75/97. 1. — VERESS ENDRE: A Hunyadiak síremlékei és Castaldo. U. o. 98/108. 1. — VARJÚ ELEMÉR: A gyulafehérvári Hunyadi-emlékek. A. É. 1907. 12/33.!*> képes táblákkal. — MÖLLER ISTVÁN: Erdély nevezetesebb műemlékei, 44/46.1. — CSABAI ISTVÁN: Az erdélyi reneszánsz művészet, 58.1. — DIVALD, 110. 1. — BALOGH JOLÁN: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet, 1934. — VERNEI-KRONBERGER EMIL: Magyar középkori síremlékek. Bp. 1939. 33/36., 69. 1., 16. képtábla. — M. M. T. II. 568. L és az 548. 1. melletti képtábla. A harci jelenetek képe: VARJÚ, A. É. 1907. II—III. t.

¹⁰⁶ GEREVICH: A magyar művészet szelleme, id. h.

- ¹⁰⁷ VERNEI-KRONBERGER EMIL, id. m. 36. 1.
¹⁰⁸ V. ö.: M. M. T. II. 580/1. 1.
¹⁰⁹ Az itt elmondottakat TÓTH ZOLTÁN tanulmánya alapján adjuk:
M. M. T. II.: A hadviselés átalakulása, 200/239.1. L. még SZENDREI.
Hadtört, eml. 75/89. 1. stb.
¹¹⁰ TÓTH, fent id. m., 234/9. 1- SZENDREI, 81.—1.
¹¹¹ HORVÁTH, Zsigmond király, 179. 1.
¹¹² SZENDREI, Hadtört, eml. 89.—I.V. ö.: GEREVICH—GENTHON,
68. kép stb.
¹¹³ V. ö.: VERNEI-KRONBERGER EMIL, id. m.
¹¹⁴ SZENDREI, Hadtört, eml. 81. 1., Ezr. kiáll. 1202. sz. a.
¹¹⁵ SZENDREI, id. m. 89. 1.
¹¹⁶ V. ö.: SZENDREI, id. m., u. ö.: Viselet, 33/46.; VARJÚ ELEMÉR:
A magyar viselet a középkor végén, M. M. T. II. 485—508. 1.
¹¹⁷ A Magyar Nemzeti Múzeumban. Képe M. M. T. II. 234. 1. stb.
¹¹⁸ L. Firenze, Bibi. Laurenziana, Plut. 15. Coi. T[^]. fol. 2, V. ö.:
HEVESY: La bibliothèque du roi Mathias Corvin. Paris, 1923. Pl.
XXIV., HOFFMANN: Régi magyar bibi. 81. sz. Bibi. III. (Mátyás,
Medici). L. még u. o. 79. 1. Képe: M. M. T. II. 227.
¹¹⁹ HOFFMANN, id. m. 82—1.
¹²⁰ L. HEVESY, id. m. XLVII. 1.: Saint Marc Venise, Classe VIII.
Cod. 2. fol. 1., HOFFMANN, 134. sz., valamint 91—1.
¹²¹ HOFFMANN: 82—1., kat. 32. sz., VARJÚ ELEMÉR: Két Cor-
vina-kézirat. Magyar Könyvszemle, 1908, 7. 1. Képe: M. M. T. II. 248.,
1. még u. o. 652. 1. Egykor Bécsben, ma a Széchenyi Könyvtárban.
¹²² GEREVICH—GENTHON, XXX. 1.
¹²³ V. ö.: u. o. XXXII. 1. A könyv kolofonjában olvassuk, hogy
»impresa Erhard Ratdolt, viri solertissimi eximia industria et mira
imprimendi arte qua nuper Venetiis, nunc Auguste excellet nomi-
natissimis . . . etc.« Fővárosi Könyvtár; augsburgi (színezett) kiadás:
B 090/5.
¹²⁴ V. ö.: IFJ. VAYER LAJOS, id. m.
¹²⁵ ERNSZT LAJOS, 20. 1. Képe M. T. II. 82. 1. utáni melléklet.
¹²⁶ Képe: M. T. II. 480. 1.
¹²⁷ A Fővárosi Könyvtár színezett példánya után. 47., 61. lapon.
¹²⁸ Képe: ERNSZT LAJOS, 22.1., M. T. III. 479.1., M. M. T. II. 209.1.
¹²⁹ M. M. T. II. 209.
¹³⁰ M. M. T. II. 81.
¹³¹ V. ö.: SZENDREI, 86/7. 1.
¹³² L. nagyszámú ábrázolása közül SZENDREI, Hadtört, eml.
¹³³ Dselálzáde munkája, Hist. osm. 41. (Flügelkatalog No. 1010.,
folio, 369. levél, azaz 737. 1.) Kiadva: Török történetírók II. k. Bp.
1890. 112. 1. (THURY JÓZSEF). V. ö.: SZENDREI: Hadtört, eml. 166/8. 1.
Kiáll. 534. sz. Képe: 167. 1., valamint M. T. V. 10. 1.
¹³⁴ HÓMAN—SZEKFI: Magyar történet, IV. 101. 1.
¹³⁵ Rendkívül érdekes s ismeretlen adatok tömegével vizsgálja
meg e kérdést KELÉNYI B. OTTÓ: A török Buda a keresztény Nyugat

- közvéleményében. Bp. Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái. V. k. 1936. Bp. 34/101. 1.
- ¹³⁶ V. ö.: KREMMER DEZSŐ: Pest-Budát ábrázoló német metszetek. Bp. Franklin, 1923. 85— 1.
- ¹³⁷ KELÉNYI, id. m. 40/1— 1.
- ¹³⁸ KREMMER, id. m.
- ¹³⁹ BUBICS ZSIGMOND: Magyarországi várak és városoknak a M. N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei. Bp. 1880.
- ¹⁴⁰ KREMMER: id. m., valamint: Budát ábrázoló XVII. századbéli kézirajzok. A. É. 1913. U. a.: A Székesfővárosi Múzeum olasz metszeteiről. Múzeumok és Könyvtárak Ért. VII. évf.
- ¹⁴¹ SALAMON FERENC: Budapest története. 1885. I—III. köt.
- ¹⁴² KÁROLYI ÁRPÁD: Buda és Pest visszavívása 1686. Bp., 1886.
- ¹⁴³ VERESS ENDRE: Gr. Marsigli Alajos Ferdinánd jelentései és térképei Budavár 1684—86-iki ostromáról. Budapest Régiségei IX. k. U. a.: Buda és Pest 1602—1603-iki ostroma. Hadtört. Köz. 1910.
- ¹⁴⁴ HORVÁTH HENRIK: H. H. Faust és a bécsi gobelinek. Tanulmányok Budapest múltjából, I.
- ¹⁴⁵ PÉTER) n. 5/6. 1.
- ¹⁴⁶ GEREVICH—GENTHON: XXXII. 1.
- ¹⁴⁷ V. ö. ezeket az adatokat összefoglalva u. o. XXXI—XXXII.
- ¹⁴⁸ GEREVICH, (Mi a magyar?) 436/9. 1.
- ¹⁴⁹ SCHEDEL—HARTMANN: Register des Buchs der Chroniken und Geschichten mit figuren und bildnissen von anbegin der welt bis auf dise unsere Zeit. Nürnberg, 1493. V. ö.: Gazdag irodalmából: Bubics II. 1., KREMMER 88/89. ^L ^{stb}- E képet már számtalanszor közzölték. Koberger Antonra vonatkozólag (1440—1513) I. TH. B. Kstlex. XXI. 60.
- ¹⁵⁰ Hans Burgkmair életét, bibliográfiáját I. TH. B. V. 252/58. 1. H. A. SCHMIED tollából.
- ¹⁵¹ SZENDREI, 22.
- ¹⁵² Már megfigyelte SZENDREI, id. m. 22. 1. Föv. Kvt. B. 943/89.
- ¹⁵³ A 20 (1) és a 40 (1) lapon. L. ERNSZT LAJOS 22.1., M. T. II. 26. 1.
- ¹⁵⁴ U. o. 4. (1) 1.
- ¹⁵⁵ 33- (2) 1., 50. (2) 1.
- ¹⁵⁶ V. ö.: SZENDREI, 22. 1. ANTON BONFIN: Des Aller Mechtigsten Künigreichs in Ungern. Basel 1545., XXI. 35., 88., 113., 186. és 322 lapján. Föv. Könyvtár. Bq. 943/396.
- ¹⁵⁷ CLXXV (1) 1.
- ¹⁵⁸ Bq. 091/263. mint az Amazonok harca, 1056. old., Bellum Delphinicum, 460. 1.
- ¹⁶⁹ CCCXXII. (2) 1.
- ¹⁶⁰ BUBICS 8. sz. Előlapján: Warhafftige Anzeygung wie es im Leger vor Ofen ergangen ist MDXLI. Képet I. GEREVICH—GENTHON, 100. 1.
- ¹⁶¹ Képet I. M. T. V. 232. stb.
- ¹⁶² Képes Krónika 157/58. 1.

- ¹⁶³ BUBICS 152. sz.
- ¹⁶⁴ GEREVICH—GENTHON, 102. 1.
- ¹⁶⁵ M. T. III. 540. 1.
- ¹⁶⁶ BUBICS, VII. 1. 227. sz. Megjelent BRAUN V. 290. 1.
- ¹⁶⁷ BALLINO M. GIULIO: De' Disegni delle piu illustri città et Fortezze del mondó. Venetiis, MDLXIX. Apponyi-gyűjtemény. A 428. sz. Eger, 35. 1., Győr 36. 1. (v. ö.: BUBICS, 222. sz.), Komárom 37. 1., Gyula 38. 1., Tokaj 39.], Sziget 40. 1.
- ¹⁶⁸ 1561—67 között működött. TH. B. XII. 599. BUBICS, VII.
- ¹⁶⁹ BUBICS, VII.
- ¹⁷⁰ 1560—72 között dolgozott Velencében. TH. B. V. 444., BUBICS, V.
- ¹⁷¹ GEREVICH—GENTHON, 109. 1., BUBICS, 489., 490., 491., 492., 493. sz.
- ¹⁷² BUBICS, 500. sz. kis folio Nürnbergben. Zyndt (1498—1586) metszette. M. T. V. 375. 1.
- ¹⁷³ BUBICS, 498. sz.: Ziget fortezza . . . 1566 — diffeso dal conte die Esdrino gran capitano Onghero, jel.: Duco Zenoi.
- ¹⁷⁴ BUBICS, 499. sz.: Disegno de Segeth venuto novamente di on-garia . . . fol. Madártávtlat; a csata a háttérben.
- ¹⁷⁵ 1512—1577. Rómában élt. TH. B. XXII. 215.
- ¹⁷⁶ Képe SZENDREI, Hadtört., 157.1. 475. sz. Szign.: Ant. Lafrery. L. még Peeters, TKépcs. T. 6432., 26352.
- ¹⁷⁷ Szép tiszta metszet. GEREVICH—GENTHON, 116. 1. L. még BUBICS, 232., 235. sz.
- ¹⁷⁸ TKépcs., közölve M. T. V. 371.
- ¹⁷⁹ BUBICS, 231. sz.
- ¹⁸⁰ BUBICS, 234. sz.: »Newe Zeyttungen . . . des Jahres 1566 aus Wien Nürnberg. Hans Kholer«; előlapján a kegyetlenség ábrájával.
- ¹⁸¹ BRAUN: Urbium praecipuarum mundi theatrum V. 293., BUBICS 154. sz.
- ¹⁸² BUBICS, 388. sz. Hoefnagelre (1542—1600) TH. B. XVII. 193/6. (S. KILLERMANN). — Hogenberg Ferencre (1540—1590) u. o. XVII. 306/7. 1.
- ¹⁸³ BUBICS, 162. sz. Amman Jóst (Jobst) nagy kultúrtörténeti fontosságú és szellemdús mester volt. Életrajzát és bibliográfiáját 1. TH. B. I. 410/3., továbbá Művészeti Lexikon, II. 31., Monográfiája BECKER-től (Leipzig, 1884). V. ö. még SZENDREI, 56/7. 1.
- ¹⁸⁴ Irodalma: W. K. ZÜLCH, TH. B. XX. 101/2.
- ¹⁸⁵ BUBICS, VII.
- ¹⁸⁶ BUBICS, V. — Isselburg (Ysselburgh), rajzoló, rézmetsző és kiadó, 1558—1600 között működött. Vallásos és profán tárgyú ábrázolásokat, városlátképeket készített. Irodalma: NAGLER, Kstlerlex. VI., Monogr. III., Fr. LIPPMANN: Der Kupferstich, 1914. TH. B. XIX. 264/6. 1.
- ¹⁸⁷ Jode I. Pieter de, antwerpeni metsző, rajzoló és kiadó (1570—1634), Goltzius tanítványa volt. Életrajzát 1. TH. B. XIX. 31/3. 1.

M. D. HENKEL tollából. Jode II. Pieter de (1606—1674) atyja száraz modorában dolgozott. TH. B. XIX. 33/4. u. attól. — BUBICS, VI.

¹⁸⁸ Moncornet Thomas Balthasar, Toulouse-ban és Rómában festette történeti dekoratív képeit. TH. B. XXV. 57. 1.

¹⁸⁹ BUBICS, VI—VII. TH. B. XXIX. 155. 1. Művészet, IV. 1905. 346. 1. képpel (LYKA KÁROLY).

¹⁹⁰ BUBICS V., TH. B. VII. 219.

¹⁹¹ BUBICS, id. m.

¹⁹² TKépcs. 5573., 342.

¹⁹³ KREMMER, 98. 1., valamint 11. a.: A Székesfővárosi Múzeum olasz metszeteiről, id. h.

¹⁹⁴ A Fővárosi Könyvtárban.

¹⁹⁵ SZALAY—BARÓTI, III. 150. 1.

¹⁹⁶ Abrisse dero Lándér, etc. (Bq. 911/25.) Massstab zu diesem Abriss der Stadt Ofen sampt den Lágern Ao 1602. 347/8. p.

¹⁹⁷ 307/8. p.

¹⁹⁸ U. o. 316. p.

¹⁹⁹ ERNSZT LAJOS egykori gyűjteményében, BUBICS, 160. sz., képe u. o. 22. 1. után.

²⁰⁰ Közölve M. T. V. 514. 1.

²⁰¹ GEREVICH—GENTHON, 123. 1.

²⁰² BUBICS, 101 sz. Lochner kiad.

²⁰³ Közölve HÖMAN—SZEKFÜ, III. köt. 304. 1. utáni melléklet.

²⁰⁴ BUBICS, 195. sz. BUBICS, 204.: Grundliche contrafactur etc-Rézmetszet. TKépcs. 1292. SZENDREI, 58. 1.—Székesfehérvár ostroma 1601-ben, TKépcs. 4120., SZENDREI, 74. 1.

²⁰⁵ L. fent id. h.

²⁰⁶ BUBICS, 223. sz.

²⁰⁷ »Wahrhaftige Zeitung ... 18 Mart 1598 altén Calenders.« BUBICS, 221. sz. M. Nemz. Múz. hgr. 1598. Képe u. o. 30. 1. után. L. még Gyórt Peeters metszetében, TKépcs. T. 5597., 2626.

²⁰⁸ BUBICS, 237. sz.

²⁰⁹ BUBICS, 381. sz., TKépcs. T. 664., 2370., 6109. (Peeters).

²¹⁰ BUBICS, 383. sz., TKépcs. 6239.

²¹¹ BUBICS, 504. sz., ritka lap; TKépcs. 839.

²¹² »Neue Zeitung« etc. egyik röpirat címlapján. Joh. Schumann nyomása. BUBICS, 507. sz.

²¹³ BUBICS, 523., 526. (Ez igen élénk és érdekes. SENDREI, 60. 1. kiemeli viselettörténeti fontosságát, a lobogós kopjájú huszárok alakjaival.) 527. sz.: Neue Zeitung, stb. Dresden, Math. Stöckel. A nagy torony bevétele. — L. még: TKépcs. 873., 2631., 6515.

²¹⁴ H. Bloem del. et fec. BUBICS, 568. sz.

²¹⁵ BUBICS, 207. sz., 210. sz., SZENDREI, 58.: »Eigentliche Verzeichniss ...« 1593. Prage excudit Wol. Meyerpeck. TKépcs. T. 5550.

²¹⁶ TKépcs. 690.

²¹⁷ SZENDREI, 73/4. 1., TKépcs. 5702.

²¹⁸ KANIZSA: TKépcs. 5869., 1252. (Fuggernek ajánlva, kiad. Schultes János és Custos Dom. Augsburg), SZENDREI, 74. 1. — L. még TKépcs. 2623., 5878.

²¹⁹ Siebmacher életrajzát és bibliográfiáját 1. TH. B. XXX. 580/2., F. SCHULTZ tollából. Műveinek legjobb katalógusa PASSAVANT: Peintre-Graveur, IV., köt. (1863) s ANDRESEN: Deutsche Peintre-Graveur, 2. (1865, 281—1.) Önálló monográfiája nem jelent meg.

²²⁰ Forrása a nevezetes Meldemann-metszet, a bécsi udv. könyvtárban. KREMMER, 92. 1., 1. kép.

²²¹ A kir. palota felől, 1578-ból, KREMMER, 95. 1., 2. kép és a Duna felől, 1578-ból u. o., 96. 1., 1., 3. kép.

²²² HYERÜN. ORTELIUS AUGUSTANUS: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen . . . von A. 1385. Nürnberg, Johann Siebmacher, MDCIII. Föv. Könyvtár, Bq. 0941/35.

²²³ Képét 1. ORTELIUS, 1604, 424.1. közölve többek között KREMMER, 4. és 11. kép.

²²⁴ V. ö. KREMMER, 114—1.

²²⁵ »Wahre Contrafactur der Stadt Ofen u. Pest wie es von Christen belegert worden 1602.« ORTELIUS, 1604. 566. 1.-hoz. Képét többek között közli KREMMER, 5. és 6. kép.

²²⁶ KREMMER, 98. 1.

²²⁷ ORTELIUS. Nürnberg, 1613. Föv. Kvtár, B 916/3.

²²⁸ ORTELIUS, 1604. 40. 1.

²²⁹ U.o.48.1.

²³⁰ U.o.100.1.

²³¹ U.o.126.1.

²³² U.o.152.1.

²³³ U.o.206.1.

²³⁴ U.o.212.1.

²³⁵ U. o. 240. 1. Közli többek között: GEREVICH—GENTHON,

121. kép.

²³⁶ ORTELIUS, 1604., 286. 1.

²³⁷ U. o. 316. 1.

²³⁸ U. o. 322. 1.

²³⁹ U. o. 332.

²⁴⁰ U. o. 416.

²⁴¹ U. o. 504.

²⁴² U. o. 292.

²⁴³ U. o. 232.

²⁴⁴ U. o. 352.

²⁴⁵ U. o. 364.

²⁴⁶ U. o. 376. 380.1.

²⁴⁷ U. o. 388. 390. 1.

²⁴⁸ U. o. 520. 1.

²⁴⁹ U. o. 272. 1. BUBICS, 159. sz.

ORTELIUS, 148. 1., BUBICS, 233. sz.

- ²⁵¹ ORTELIUS, 196. 1., BUBICS, 505., 506. sz.
- ²⁵² ORTELIUS, 440. 1., BUBICS, 573. sz. Ugyanezt a karcot egy másik, 1599-i, érdekesebb változatban látjuk. Fol. BUBICS, 574. sz.
- ²⁵³ BUBICS, VI. 1., 161. sz. A Lautensack-családról I. Th. B. XXII. 462. 1.
- ²⁵⁴ ANDRESEN katal. 76. sz.
- ²⁵⁵ NAGLER, Biogr. Lex. XXII. 296. 1., SZENDREI, 74—78. 1. és KREMMER.
- ²⁵⁶ Eikonographia, aller derén ungarischer Stätt, Vöstungen. Castellen und Häuser, welche von anfang der Regierung Rudolphi des anderen bis auf das Jahr 1603 mit Krieg belägert, beschossen, gestürmt . . . Durch W. P. ZIMMERMANN in Kupfer gradirt. Augsburg, 1603. Fővárosi Könyvtár, 769/399.
- ²⁵⁷ SZENDREI, fent id. h.
- ²⁵⁸ KREMMER, 8. kép.
- ²⁵⁹ U. o. 13. kép.
- ²⁶⁰ U. o. 18. kép.
- ²⁶¹ U. o. 19. kép.
- ²⁶² U. o. 20. kép.
- ²⁶³ U. o. 21. kép.
- ²⁶⁴ U. o. 22. kép.
- ²⁶⁵ SZENDREI, 75. 1. 38. kép.
- ²⁶⁶ U. o. 75. 1., 39. kép.
- ²⁶⁷ U. o. 76. 1.
- ²⁶⁸ U. o.
- ²⁶⁹ U. o. 76/7. 1., 41—43. kép.
- ²⁷⁰ U. o. yy. 1., 42. kép részlete.
- ²⁷¹ V. ö.: BUBICS, 272. sz.
- ²⁷² DILBAUM, 9. kép.
- ²⁷³ U. o. 26. kép.
- ²⁷⁴ U. o.
- ²⁷⁵ U. o. 17. kép.
- ²⁷⁶ L. még SZENDREI, 76. 1., 40. kép.
- ²⁷⁷ SZENDREI, 78. 1., 44. kép, GEREVICH—GENTHON, 128. kép.
- ²⁷⁸ V. ö.: BUBICS, 19., 98. (Eger), 239. (Hatvan), 248. (Kanizsa), 272. (Kassa), sz. stb.
- ²⁷⁹ KREMMER, 109. 1.
- ²⁸⁰ KREMMER, 183/4. 1-
- ²⁸¹ SZENDREI, 114. 1., 86. kép.
- ²⁸² Az egykori Ernst-gyűjteményben. Közölve M. T. V. 282. 1. utáni melléklet.
- ²⁸³ A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában. Színes képét I. M. T. VI. 100. 1. utáni melléklet.
- ²⁸⁴ Közölve (színes) M. T. VII. 70. 1. után, valamint SZALAY—BARÓTI, III. 315.
- ²⁸⁵ HORVÁTH HENRIK: H. Heinrich Faust és a bécsi gobelinek. Tanulmányok Budapest múltjából. I. 70. 1.

- ²⁸⁶ KREMMER, 101/2. 1.
- ²⁸⁷ U. o. 109/10. 1.
- ²⁸⁸ KREMMER 115. 1. A Kiliánokra nézve 1.: A. HÄMMERLE: TH. B. XX. 288/305.
- ²⁸⁹ KRESS 1606—21-ben mutatható ki. 1618: Kometenblatt: Erschröckliche Wunderwerck — so sich umlagst in Ungarn und an mehr Orten zugetragen.« TH. B. XXI. 502.
- ²⁹⁰ A Sandrartokra nézve 1. TH. B. XXX. 399. 1.
- ²⁹¹ A Theatrum Europaeum 19 kötete 1635—1723-ig jelent meg. Nagy történeti értéke van európai városképeinek. Az id. Merianra nézve 1. W. K. ZÜLCH, TH. B. XXIV. 413/4., Művészeti Lexikon, II. 108. 1. — A »Neue-Archontologica Cosmica« 1638-i, frankfurti munkájában jelent meg az öreg Merian pest-budai Ny.-i metszete. Egészen a nagy budai ostromig ezt variálták. L. KREMMER, 115. 1.
- ²⁹² Irodalma: W. K. ZÜLCH, TH. B. XXIV. 413/4. 1., vm. 1. WACKERNAGEL R.: Die Selbstbiogr. des jüng. M. M. in Basler Jahrbuch, 1895.
- ²⁹³ KREMMER, 163., 166/7. 1-
- ²⁹⁴ TH. B. id. h.
- ²⁹⁵ KREMMER, 16. kép.
- ²⁹⁶ U. o. 170. 1., 17. kép.
- ²⁹⁷ LERCH 1659—84 között működött, főleg portrékat metszett. TH. B. XXIII. 110.1., NAGLER, Klex. VII., Monogr. IV., BUBICS. — TKépcs. katal. 1922, 229. b. Simontornya, Siklós és Pécs visszafoglalása, 1686. — Apponyi-gyűjtemény, 213. sz.: Siklós (fametszet).
- ²⁹⁸ BUBICS, VII.
- ²⁹⁹ Irodalma: TH. B. XXXI. 424.1., NAGLER, 17 (1847). Ssicha metszetei: Tokaj, BUBICS, 566. sz., Caspar Merian kiad. — Nagyálló, 1665, BUBICS, 337. sz., Caspar Merian fec.— Nagykároly, 1666, BUBICS, 339. sz.— Putnok, 1667, BUBICS, 447. sz. — Szendrő, 1664., BUBICS, 468. sz., közzölve M. T. VII. 182. 1. utáni melléklet.
- ³⁰⁰ Született 1660 körül, meghalt 1668-ban Párizsban. BUBICS, VI. 1., TH. B. XXV. 57. 1.
- ³⁰¹ A család ismert tagjai: Jean (1618—82), Pierre (1660—1744), Jacques (fi. 684). TH. B. XXII. 96. 1.
- ³⁰² TH. B. XXV. 92. 1., NAGLER, 9., BARTSCH: Le peintre-graveur 19., BUBICS V.
- ³⁰³ Irodalma: SZENDREI, 81/93. 1., 53—70. képek, NAGLER, Kstlex I. 382. 1., TH. B. III. 228/30. 1., részletes bibliográfiával.
- ³⁰⁴ Az első Israel Herriet kiadásában (Diverse figure et paesi, fatti per S. d. Bella, Paris, 1649), a másodikat 1. SZENDREI, 88. 1.
- ³⁰⁵ SZENDREI, 93. 1.
- ³⁰⁶ SZENDREI, 66. kép, 90/1. 1.
- ³⁰⁷ U. o. 114., 116. 1. L. Buquoy halálát (KHEVENHILLER Annale-seiból). M. T. VI. 317. 1., BUBICS, 120. sz.
- ³⁰⁸ SZENDREI, 117/8. 1. 87. kép.
- ³⁰⁹ V. ö.: SZENDREI, 8/9. 1. NAGLER, I. 328. 1., TH. B.

- ³¹⁰ SZENDREI, 88—89. kép. Itt említjük még meg a SZENDREI 120. l.-on ismertetett rézmetszetét a nörlingeni csatáról. TKépcs. 7123. sz.
- ³¹¹ Kiadja SZALAY—BARÓTI: A magyar nemzet története, III. 369. l.
- ³¹² Hoffmann metszetét I. TKépcs. Kiadja: SZILÁGYI SÁNDOR: II. Rákóczi György. M. Tört. Életr. 1891. 107. l. s másutt.
- ³¹³ TKépcs. 4343. sz. Közölve M. T. VII. 345. l. stb.
- ³¹⁴ Pierre Aubry metszette Strassburgban. TKépcs. 3736. sz.
- SZILÁGYI, i. m. II. címkép stb.
- ³¹⁵ V. ö.: Th. B. VIII. 276/7.1. E. VENNBERGER tollából. PUFENDORF műve: Caroli Gustavi vita et res gestae, Nürnberg, 1696.
- ³¹⁶ SZILÁGYI: Rákóczi, 190. l.
- ³¹⁷ Meidboitz, u. o. 182. l., Schmielov: u. i. 184. l., M. T. VII. 41. l. utáni melléklet. SZALAY—BARÓTI, III. 321.
- ³¹⁸ SZILÁGYI, id. m. 184. l., M. T. VII. 41. l. utáni melléklet.
- ³¹⁹ SZILÁGYI, 187. l.
- ³²⁰ ÉBER LÁSZLÓ: A szigetvári plébániatemplom kupolafestménye. Magyarország Műemlékei, III. 204. l., a képek felírásaival. MIHÁLYI ERNŐ: Dorfmeister és a barokk képírás Sopronban. Sopron, 1916. I. kép, 15. l., FÁBIÁN MÁRIA: Dorfmeister István művészi munkássága a szombathelyi egyházmegyében. Vasi Szemle könyvei, 63. sz. Szombathely, 1936. — A képek jelzete: H. R. M. Pinxit Anno 1653-
- ³²¹ Tata és Buda ostromának képét I. RADOS JENŐ: Magyar kastélyok. Magy. Műv. Emlékei. III. Bp. 1939. XXIV. tábla. A sárvári kastélyra vonatkozólag 33/4. l. Az emeleti ebédlőterem képe XXIII. t. és Mihályinál.
- ³²² V. ö.: HORVÁTH, H. H. Faust.
- ³²³ BUBICS, 163. sz.
- ³²⁴ BUBICS, 124. sz. (Sandrart), 125. sz. (u. az), 126., 127., 128. (Sandrart), 129., 130., 131., 133. (francia) sz.
- ³²⁵ BUBICS, 132. sz. Bouttatsra vonatkozólag I. Th. B. IV. 476. l.
- ³²⁶ BUBICS, 186., 187. sz.
- ³²⁷ BUBICS, 251—62. sz., M. T. VII. 189. l.
- ³²⁸ BUBICS, 599., 602—608. sz.
- ³²⁹ BUBICS, 399—401. sz., M. T. VII. 186. l.
- ³³⁰ Nyitra: BUBICS, 375 (Bouttats), 371—373. sz. M. T. VII. 195. l. — Győr: BUBICS 298. l.
- ³³¹ BUBICS, 302—312. sz.
- ³³² BUBICS 471—481. sz. — M. T. VII. 198. l. utáni melléklet. SZALAY—BARÓTI III. 341.
- ³³³ A legfontosabbak: Türkische und Ungarische Chronica, oder Beschreibung aller Kriege in Ober- u. Unter-Ungarn und Siebenbürgen. Fol. Nürnberg, Paul Fürst. 1663. — FRANCISCI E.: Türkisches Städte-Büchlein, darinnen hundert u. etliche der auserlesensten Städte, Vestungen u. Schlösser, etc. Nürnberg, 1664. — FRANCISCI E.: Historischer Lorbeer-Krantz . . . Nürnberg, 1664. — FUGGER J. J.: Spiegel der

Ehren . . . Hg. von S. V. Birken, Nürnberg, 1668. — GALEAZZO GUALDO PRIORATO: História di Leopoldo Cesare . . . Bécs, 1670. — MINSICHT CRISTOPH: Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn . . . Nürnberg, 1664. — URBINUS, THEOPHIL: Türkisches Städtebüchlein. Nürnberg, 1664. — ZEILER MARTIN: Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. Leipzig, 1664.

³³⁴ Kiadásaik közül megemlítjük: SZALAY—BARÓTI III. k.: Bécs 29 1., Tokaj, 103. 1., Szigetvár, 109. 1., Gyula, 113. 1., Veszprém, 130. 1., Fülek, 130., Győr, 131., Komárom, 133., Visegrád, 147. 1., Esztergom, 147. 1., Tergovist, 149. 1., Temesvár, 151. 1., Hatvan, 151. 1., Eger, 153. 1., Győr, 168. 1., Buda 1598: 168. 1., Várad, 169. 1., Kanizsa, 172. 1., Buda 1602: 173., stb., M. T. V.: Esztergom, 515. 1., Eger, 519. 1., Székesfehérvár, 529. 1., Kanizsa, 531. 1., Buda, 533. 1., Palota és Veszprém 495. 1., stb.

³³⁵ Míndkettő a Fővárosi Könyvtárban.

³³⁶ Érsekújvár, GRADELEHNUM 682., Neue Chr. 268. — Léva: GRADELEHNUM, 744., Neue Chr. 288. — Kanizsa: GRADELEHNUM, 722., Neue Chr. 280. — Szentgotthárd, Neue Chr. 282.

³³⁷ GRADELEHNUM, 710. Külön lapon W. Serlinnél, BUBICS, 187. sz.

³³⁸ Buda visszafoglalása 250-ik évfordulójának emlékkiállítására. Leíró lajstrom. Bp. 1936. HORVÁTH HENRIK: Buda 1686. évi ostromának és visszafoglalásának történeti emlékei, 8. 1. (E könyvet lejjebb Jubiláris Katalógus címen idézzük.)

³³⁹ Tanulmányok Budapest múltjából, IV. köt.

³⁴⁰ L. a 338. jegyzetet. A kiállított anyagot természetesen szétosztották s így igen megnehezedett beható tanulmányozása.

³⁴¹ E művek katalógusa: BUBICS id. m., KREMMER, 213/5. 1. Jubiláris Katalógus 80—105. 1. vm. Budapest Székesfőváros Könyvtárának Budapesti Gyűjteménye.

³¹² V. ö.: KREMMER, id. m. Képe: Jubiláris Katalógus VI. t., u. o. 16. kép.

³⁴³ Irodalma: KREMMER, 159— 1. Képe: u. o. 15. k., BUBICS, 29. sz. képpel. Jubiláris Katalógus 39. sz.

³⁴⁴ KREMMER, 166/7. Jubiláris Katalógus 46. sz.

³⁴⁵ Jubiláris Katalógus 53. sz., képe a VIII. táblán.

³⁴⁶ BUBICS, VII. 1., Jubiláris Katalógus 47. sz.

³⁴⁷ Jubiláris Katalógus 33. sz.

³⁴⁸ U. o. 34. sz. Megjelent FEIGIUS: »Wunderb. Adlersschwung«. (Bécs, 1684.)

³⁴⁹ L. a jelentéktelenebb német metszők seregét a Jubiláris Katalógusban.

³⁵⁰ Hoffmann János Jakab rézmetszőre vonatkozólag l. TH. B. XVII. 264/5.

³⁵¹ Buda és Pest: Jubiláris Katalógus 57. sz., Eperjes ostr. M. T. VII. 436. 1., Párkány ostr. u. o. VII. 424. 1.

³⁵² KELÉNYI, id. m. 21. kép. Föv. Kvtr. B. 943/189. sz. (Ulm, 1685.)

³⁵³ A 204., 524., 583., 648., 800. és 820. 1.

³⁵⁴ Hochverdiente Ehren-Saule Christlicher Tapfferkeit, Hamburg, 1688. Föv. Kvtv. B. 943/108. Kiadja KELÉNYI, 17. kép. Berge (1689—92 között Jenő hercegnek dolgozott; meghalt 1737-ben, Amsterdamban), NAGLER, Monogr. II. 543., Th. B. III. 393. 1.

³⁵⁵ Bécs, 8. 1., Érsekújvár, 50. 1., Eszék, 56. 1., Mohács, 120. 1. stb.

³⁵⁶ Így Chronica der merkwürdigsten Geschichte des Jahres 1684 (B. 943/259); Rel. Curiosae Hamburg (B. 309/21); Thesaurus exoticorum . . . Hamburg, 1684. és Frankfurt, 1686.

³⁵⁷ KREMMER, 168/9., 1[^]-kép.

³⁵⁸ M. T. VII. 434. 1. utáni melléklet.

³⁵⁹ V. ö.: BUBICS, VII. 1., Jubiláris Katalógus 49. sz. Greischer Majna-Frankfurtban halt meg 1712-ben; főleg Bécsben dolgozott. Th. B. XIV. 590.

³⁶⁰ SZENDREI, 126. 1. TKépcs. 299. sz.

³⁶¹ Neu eröffnete ottomanischen Pforten (Augsburg, 1700): Eszéki híd (SZÁLAY—BARÓTI, III. 339). Zrínyi (SZÁLAY—BARÓTI, III. 341). — Lebensbeschreibung des Carls V. Herzogen von Lotharingen, Frf. a/M., 1691. címlapjának allegorikus rajzai is magyar vonatkozású csata-motívumokból van összeállítva. B. 923/64. Közölte KELÉNYI, 18. kép. — A Theatrum Europaeumban 1. a váci csatát. — Hgr. Türck. Chronick, Frf. u. Leipzig, 1684. Bq. 943/31: szép allegorikus címképe; az egri nők, 202. 1., Bécs, 904. 1., Esztergom, 946. 1., Buda, 1. még Jubiláris Katalógus 65. sz. E lapok igen finomak és elegánsak. V. ö.: KREMMER, 185—1., 24—25. kép. Ambling iskolájának tulajdonítja. — Curiose Continuation oder Fortsetzung der Ungr. Türck. Chr. Nürnberg, 1686, Bq 916/2: Érsekújvár, 64. 1. Eperjes, 132. 1., Buda, 704. 1. — KELÉNYI id. h. még a következő német metszeteket közölte: 6. kép (Anathematae novae historiáé 1686-ból), 9. kép (Des scharffsichtigen Kayser-Adlers Kriegshandlungen, 1683, allegorikus címképe), 10. kép (Theatr. nóvum pol. hist. 1686. címképe), 13. kép: Das formals so mächtige u. edle Königreich Ungarn 1684. címképe, 18. kép (fentebb említett Lotharingiai Károly-életrajz címlapja), 19. kép (Mars orientális et occidentalis 1689).

³⁶² Irodalma: Th. B. I. 409/10 (Th. HAMPE), vm. ennek bibliogr., KREMMER, 104/6., 165/6. 1., SZENDREI, 128—135., 96—108. kép.

³⁶³ KREMMER, 104/6., 185—1., 7. kép.

³⁶⁴ ANTHONI ERNST BURCKHARD VON BIRCKENSTEIN: Ertz Herzogliche Handgriffe des Zirckels und Linials . . . etc. Bécs, 1686. Jelezve: »Amling sculp. Monacchius.« V. ö.: SZENDREI, 128/35. Az augsburgi, 1689-iki kiadás nyomán közzétük a mi képeinket (Bq. 943/109).

³⁶⁵ SZENDREI, id. h., ahol valamennyi rajzot részletezi.

³⁶⁶ L. leírásukat SZENDREI, id. h. Pest képét: KREMMER, 27. kép; a Varannó alatt mulatozó kurucok rajzát HÖMAN—SZEKFÜ, IV. köt. 28. 1. utáni melléklet; Alsólendva alatt tanyázó tüzerek, u. o., IV. köt. 160. 1. utáni melléklet.

³⁶⁷ BIRCKENSTEIN, augsburgi kiadás, 85. 1.

³⁶⁸ U. o. 28. 1.

- 369 U.o.41.1.
 370 U.o.71.1.
 371 U.o.45.1.
 372 U.o.64.1.
 373 U.o.17.1.
 374 T. Képes. 1204. sz. 16.4 X 21.6 cm. V. ö.: BORBÉLY ANDOK: Kéz-
 iratos ábrázolások Buda visszafoglalásáról. Tanulmányok Budapest
 múltjából V. (1936.) 136., 141. 1.
 375 HORVÁTH HENRIK: H. Heinrich Faust, stb. Tan. Bp. múltjá-
 ból, I. köt. címképe. U.o. (67. 1.) említi azt a műkereskedésben fel-
 merült, de azóta elkallódott festményt, amelyet a németalföldi Fr.
 Geffels festett Buda 1686-i ostromáról. Rossz fényképe a Föv. Múz.
 lelt. 1348—18. sz.
 376 Szóba jöhet Maitens, Greipel és Baer is, akik ugyanekkor a
 Burgban dolgoztak. V. ö. BORBÉLY, id. m. 138. 1. A két kép a Hofbg.
 2. Stock, No. 4. sz. a. áll. L. Gemäldeinventar der Innsbrucker Hofburg,
 III. No. 4—10. »Erstürmung v. Ofen« u. »Das verwüstete Ofen«. Méretük
 á 277X182 cm.
 377 Fontana életéről csak kevés adatot tudunk. L. TH. B. XII. 181.1.
 378 BUBICS, VII., 61. sz. Jubiláris Katalógus 40. sz., HORVÁTH:
 Faust, id. h., Jos. NÉMÉDY: Fontana's u. Juvigni's Pláne der Be-
 lagerung Ofen'sim Jahre 1686. Pest, 1853. Képét 1. Tanulmányok Bp.
 múltjából, IV. köt. XVIII. tábla.
 379 TH. B. id. h.
 380 KREMMER: A Székesfővárosi Múzeum olasz metszeteiről. Muz.
 és Könyvtárak Ért. VII. — Jubiláris Katalógus 37. sz.
 381 Rézmetszet a Fővárosi Történeti Múzeumban. Jubiláris Kata-
 lógus 43. sz.
 382 Jubiláris Katalógus 63. sz.
 383 GEMELLO: Viaggi, Tom. 8. Pag. 73. Jubiláris katalógus 41. sz.
 384 Milano, 1686. Rézmetszet. Jubiláris Katalógus 60. sz.
 385 GIAN GIACOMO DE ROSSI: Teatro della guerra contro il Turco,
 dove sono le piante e le vedute delle principali città e fortezze deirUn-
 geria. Roma, 1687. V. ö. Jubiláris Katalógus 96. sz. Esztergom és Pár-
 kány ostroma, T Képes. 5509. sz.
 386 Napoli, 1699. Bq 943/98. 1—2. Esztergom, 112. 1., Eperjes,
 236. 1., Buda és Pest, 286. 1., Kamienetz, 52. 1. stb.
 387 A képet közli KELÉNYI, id. m. 20. kép. Pietro del Po (1610—1692)
 Nápolyban halt meg; sok metszetet készített Domeninchino, Annibale
 Carracci és Poussin után. TH. B. XXVII. 165. 1.
 388 Brevi notizie de gli ventisette Em. Sign. Cardinali. 1687. Közli
 KELÉNYI, 12. kép.
 389 CHIARELLO: História degli Avvenimenti dell'Armi Imperiali
 contro a Ribelli et Ottomani 1687 és 1688 (Velece). Bq 943/173; Bécs,
 1687: Bq 943/107. A velencei kiadásban: Esztergom, 92. 1., Eszék,
 302. L., Pest-Buda, 312. 1. (Jubiláris Katalógus 73. sz.), Érsekújvár,
 346. 1. stb.

- ³⁹⁰ Velencei kiadás, 378. 1.
- ³⁹¹ L. Jubiláris katalógus.
- ³⁹² L. részletes felsorolásukat u. o. 35—46. 1., X—XI. tábla.
- ³⁹³ Jubiláris katalógus 33. sz., képe X. tábla.
- ³⁹⁴ Nyopontra vonatkozólag 1. TH. B. XXV. 544/5. 1. Egyes met-szetei: Érsekújvár 1683-i ostroma, kiadva M. T. VII. 412., Nándor-fehérvár 1689., M. T. VII. 480. 1. — Bécs, BUBICS, 79. 1., 8. sz., TKépcs. 5204. sz., Esztergom, BUBICS, 175. sz. TKépcs. 5502. sz., FEIGIUS, 120. 1.
- ³⁹⁵ Bouttatsra vonatkozólag 1. TH. B. IV. 476. Peetersre u. o. XXVII. k. 8. 1. Egyes, közösen készített lapjaik: Szolnok, T. 2577., Kassa, T. 2307., Győr, 5597., 2626., Pápa, T. 6239., Palota, T. 2370., Tata, T. 2631., 6515., Bécs, 5690., 5691., 5692., 5693., 5697., Szigetvár, 6432., 26352. stb.
- ³⁹⁶ L. pl. Buda és Pest, Jubiláris Katalógus 45. sz., Eger, BUBICS, 102. sz., Érsekújvár, BUBICS, 132. sz., Győr, BUBICS, 226. sz., Kanizsa, TKépcs. 2623., 5878. sz.
- ³⁹⁷ Jubiláris Katalógus 80. sz.
- ³⁹⁸ Bloedige Veld-Hag der Poolen Tegens de Turku Anno 1675 by Chocim geschied tot groote Georg des Polschen Königs. Csatajelenete: »J. Harrevijn f. 1684.« szignatúrával. — VAN DER LINDE: Leeven en daaden van Johannes Sobietzki de III. Amsterdam, 1685. Föv. Kvtr. Bq 929/53-
- ³⁹⁹ Hooghe életrajzát és bibliográfiáját és műveinek katalógusát 1. M. D. HENKEL: TH. B. XVII. 458/61. 1.
- ⁴⁰⁰ L. SZENDREI, 126. 1.
- ⁴⁰¹ L. BUBICS 24. sz., TKépcs. 5696. sz., M. T. IV. 418. 1.
- ⁴⁰² M. T. VII. 434. 1. Bécsi levéltár.
- ⁴⁰³ Jubiláris Katalógus 48. sz. képe, VII. tábla, BUBICS, 66., 73. sz., SZENDREI, Hadtört.
- ⁴⁰⁴ L. lejjebb.
- ⁴⁰⁵ TKépcs. 1283. sz.
- ⁴⁰⁶ Életrajzát és műveit 1. MEYER-SINGER: Kstlerlex.
- ⁴⁰⁷ Buda: nyugatról. Jubiláris katalógus 81. sz. Cesarini kiad. Csatajelenet: Jubiláris katalógus 92. sz., IX. t. (Cesarini); HÓMAN—SZEKFI IV. k. 224. 1. utáni melléklet.
- ⁴⁰⁸ BUBICS. 191. sz.
- ⁴⁰⁹ BUBICS, 82. sz. 1. lejjebb.
- ⁴¹⁰ TKépcs. 10384. sz.
- ⁴¹¹ U. o. 3862. sz.
- ⁴¹² V. ö.: KELÉNYI, 34/40. 1.
- ⁴¹³ Jubiláris Katalógus 93. sz.
- ⁴¹⁴ BUBICS, 62. sz. NÉMEDY, Id.m., BÁNRÉVY, Tanulmányok Bp. múltjából, I. 3—4. 1. Közölve SCHOEN ARNOLD: A budai Szent Anna-templom. Bp. 1930. Eredetije a bécsi Kriegsarchiv-ban. L. még NAGY ZOLTÁN (496. jegyzet), 67. 1.
- ⁴¹⁵ TH. B. XXII. 523.

⁴¹⁶ L. BUBICS, id. h., TKépcs. 4721., 1432. sz., SZALAY—BARÓTI, III. 385. 1., Bécs, u. o. III. 383. 1. Buda, Jubiláris Katalógus, 71. sz., Esztergom, TKépcs. 1397. sz.

⁴¹⁷ L. pl. La Prise de Bude, Paris, chez H. Bonnart. M. T. VII. 452. 1. utáni melléklet. — Histoire du Siége de Buda. Paris, 1686., Bq. 943/274-

⁴¹⁸ Jubiláris Katalógus 1/2. sz., II—III. tábla.

⁴¹⁹ Jubiláris Katalógus 3—4. sz., IV—V. tábla.

⁴²⁰V. BALDASS: Die Wiener Gobelinsammlung, Taf. 261—265. — V. BIRK: Inventár der im Besitze des Allerhöchsten Kaiserhauses befindlichen niederländischen Tapeten u. Gobelins. Jahrbuch d. Kst. Samml. desab. Kaiserhauses. I. Bd., II—III. 212. — HORVÁTH, Faust, 26/27. 1., Párkány színes képét 1. M. T. VII. 425. 1. utáni melléklet.

⁴²¹ HORVÁTH, u. o. Ch. Herbelre vonatkozólag 1. TH. B. XVI., 445. 1., BETTY KURTH-DUSSIEUX: Les artistes francais a l'étranger, 3. ed. 1876., 138. 1.

⁴²² V. ö. HORVÁTH, Jubiláris Katalógus, 11/2. 1.

⁴²³ KELÉNYI: id. m., 78. 1.

⁴²⁴ Meulen Adam Frans van der (1632—1681) XIV. Lajos udvari festője volt. Életét, műveit és irodalmát 1. TH. B. XXIV., 450/1. 1. s kivált WURZBACH, Niederländische Kstlerlex. és GOSWIN J. A. DE STOS-SART: Notice sur A. Fr. V. M. Bruxelles, é. n. — Snayerse (1592—1666) vonatkozólag 1. TH. B. XXXI., 186. 1. — Wouwermanra vonatkozólag (1619—1668) 1. TH. B. — Joseph Parrocelre (1646—1704), Courtois tanítványára vonatkozólag 1. TH. B. XXVI. 257/8. 1.

⁴²⁵ BUBICS, 458., 459. sz., TKépcs. 762. sz. M. T. VII. 490. 1.

⁴²⁶ BUBICS, 610. sz.

⁴²⁷ La Sacra Lega IV. köt. 284. 1.-hoz.

⁴²⁸ BUBICS, 609., 611. sz. TKépcs. 1032. sz. M. T. VII. 50. 1.

⁴²⁹ BUBICS, 536., 537., 538. (Koppmeyer), 539. (képek közölve u. o. 8. 1. utáni melléklet), 540—546., 547. (Bodenehr), 551., 554., 555—558. sz., 553. sz. (Rietquester), 559. sz. (Seutter), 550., 552. sz. (Ostertag), 549. sz. (SZENDREI, 164. 1.).

⁴³⁰ BUBICS, 402/410. sz., TKépcs. 6253. sz., SZENDREI, 164. 1.

⁴³¹ U. o. 412. sz.

⁴³² PEIKHART velencei »Orazione Panegirica«-jában (1738). A Föv. Kvtr.-ban, B 923/87.

⁴³³ TKépcs. 625. Benoistra vonatkozólag 1. TH. B. III. 337. 1.

⁴³⁴ BUBICS, 32—34., ^y—43., 47. (Ostertag), 48. (Bodenehr), 49—80. sz.

⁴³⁵ Gelukkige en seer groote Victorie, door Syne Dooluchtigheyd den Heer Markgraf Lodewyk van Baden tegens de Turksche Armée bevochten, tusschen Péter Waradyn ende Salankement, 19. Aug. 1691. Németalföldi röpirat, Amst. bey Joh. de Ram. BUBICS, 413. sz., 414. sz.

⁴³⁶ BUBICS, 63. sz.

⁴³⁷ U. o. 82. sz., 113. sz.

⁴³⁸ TH. B. XVI. 54/7. 1.

- ⁴³⁹ Pétervárad, BUBICS, 409. sz., Temesvár, BUBICS, 545. sz.
- ⁴⁴⁰ H. SCHNEIDER, TH. B. XVII. 2Q—30. 1.
- ⁴⁴¹ J. DUMONT: Batailles gagnées par le prince Eugène de Savoye, Á la Haye, 1720., u. a.: Histoire militaire du Prince Eugène de Savoye etc, Á la Haye, chez S. van der Kloot, III. köt. 1724—47.
- ⁴⁴² Közölvé M. T. VIII. 156. 1. utáni melléklet., v. ö.: BUBICS, 411. sz., 1. még Belgrád, TKépcs. 1537., 273. sz.
- ⁴⁴³ Itt említjük meg az 1737—38-i török hadjáratra vonatkozó képeket, BUBICS, 297., 298., 324. és 368. sz.
- ⁴⁴⁴ Irodalma: TH. B. XXIX. 179—180. 1. N. LIEB tollából; NAGLER, Künstlerlex., FÜSSL: Lében G. Ph. R. Zürich, 1758., FR. NOACK: Das Deutschtum in Rom II. 1927. 502. 1., SZENDREI, 137/8. 1. — Rugendas rajzait metszették: Bodenehr Georg Conrad (1673—1710), 1. TH. B. IV. 167., Joh. Böcklin, P. Decker, M. Engelbrecht, J. B. Probst, A. Bartsch s mások.
- ⁴⁴⁵ A Rugendas-család leszármazási tábláját és a tagok élettörténetét 1. TH. B. XXIX. köt. 178—182. 1.
- ⁴⁴⁶ Cerquozzi-t (1602—1660) 1. TH. B. VI. 997/8. 1. FR. NOACK tollából.
- ⁴⁴⁷ Bourguignon-ra (1621—75) vonatkozólag 1. FÜSSL: Künstlerlex. II. 1. p. 233/4., Zürich, 1806., NAGLER, III. 154. 1., TH. B. VII. 591/2. 1. (OSKAR POLLAK), Encikl. Italiana VII. 485. 1.
- ⁴⁴⁸ Antonio Tempesta-ra (1555—1630) vonatkozólag 1. TH. B. Encicl. Ital. XXXII. 461. 1., A. CALABI: L'incisione italiana, Milano, 1931-
- ⁴⁴⁹ SZENDREI, 137.—1.
- ⁴⁵⁰ SZENDREI, 138. 1., 111. kép.
- ⁴⁵¹ U. o. 138. 1.
- ⁴⁵² U. o. 138. 1., 112. kép.
- ⁴⁵³ SZENDREI, 159. 1., Szépműv. Múzeum, Esterházy-gyűjtemény, N 55.25/c. vm. SZENDREI, 162. 1.
- ⁴⁵⁴ SZENDREI, 159. 1.
- ⁴⁵⁵ U. o. 160. 1.
- ⁴⁵⁶ U. o. 160. és 162. 1.
- ⁴⁵⁷ Publikációik közül megemlítjük: SZALAY—BARÓTI: III. 374., 375. 1., M. T. VII. 646., 651., 658. 1., 568. 1. utáni melléklet, Magyar huszárok, 74. 1.
- ⁴⁵⁸ SZALAY—BARÓTI, III. 311. 1.
- ⁴⁵⁹ SZENDREI, 163. 1.
- ⁴⁶⁰ U. o. 163/4. 1-> 129. kép.
- ⁴⁶¹ SZENDREI, 159. 1., 128. kép, M. T. VII. 600. 1., Magyar huszárok, 82. 1.
- ⁴⁶² ^ Történeti Képcsarnokban őrzött Rugendas-művek jelzete: 3696., 9190., 6920. sz. s több számozatlan lap. Közölt képünk (40. kép) 6920. sz.
- ⁴⁶³ L. SZENDREI, 180. 1. A majtényi fegyverletétel, az egykori Ernst-gyűjteményben, M. T. VII. 679. 1. stb.

- ⁴⁶⁴ Az egykori Ernst-gyűjteményben. GEREVICH—GENTHON, 168.
kép.
- ⁴⁶⁵ U. o. XXXV. 1.
- ⁴⁶⁶ V. ö.: GEREVICH: A magyar művészet szelleme. (Mi a magyar?)
540. 1.
- ⁴⁶⁷ U. o. Reuling-ra 1. TH. B. XXVIII. 195.
- ⁴⁶⁸ KALMÁR JÁNOS: A magyar kard, 75/6. 1.
- ⁴⁶⁹ SZEKFŰ: A száműzött Rákóczi. Bp. 1913-, 223. 1.
- ⁴⁷⁰ DETTINGEN: Lebensbeschreibung u. Heldenthaten des . . .
grossen Feldherrn Carls. Hg. v. Lothr. Frf. u. Leipzig, 1743. (Föv. B 923—
100/ 1.) p. 370, — Schröck: U. o. 396. 1.-hoz; a Menzel-huszárokat 1.
TKépcs. 3299. Közli MARCZALI, Mária Terézia, 122. 1. után.
- ⁴⁷¹ MARCZALI: Mária Terézia. 1717—1780. Bp. M. Tört. Életr.
1891. 105. 1., TKépcs. 1681. sz. V. ö.: SZENDREI i. h.
- ⁴⁷² Fr. Rottmann vízfestménye az egykori Ernst-gyűjteményben.
Színes képe M. T. VIII. 256. utáni melléklet.
- ⁴⁷³ TKépcs. 3423. MARCZALI, 134. 1., J. Adam-ra (1748—1811).
1. TH. B. I. 63. 1.
- ⁴⁷⁴ MARCZALI, 278. TKépcs. 1773. Kóré Zsigmondra 1. TH. B. XXI.
309—10. 1. (LYKA K.).
- ⁴⁷⁵ XVIII. sz.-i, jelzetlen rézkarc saját gyűjteményemben.
- ⁴⁷⁶ A volt Ernst-gyűjteményben. SZENDREI, 174. 1.
- ⁴⁷⁷ SZENDREI, 174.1. Jelezve: »F. A. Simonini Presso Luigi Guidotti
Bologna.«
- ⁴⁷⁸ NAGLER, Künstlerlex. München, 1846. XVI. 440. 1., TH. B.
XXXI. 74/5. 1. (M. GOERING).
- ⁴⁷⁹ SZENDREI, 173. 1., T. 5097.
- ⁴⁸⁰ ÉBER LÁSZLÓ: XVIII. századi falfestmények Magyarországon.
A. É. 1910. U. o.: A szigetvári plébániatemplom kupolafestménye.
Magyarország Műemlékei III. k. Bp. 1913. 193—220. 1. — MIHÁLYI
ERNŐ: Dorfmeister és a barokk képírás Sopronban. Sopron, 1916. —
FÁBIÁN MÁRIA: Dorfmeister István művészi munkássága a szombat-
helyi egyházmegyében. Szombathely, 1936. L. még ennek bibliográfiáját.
— DIVALD: M. Műv. Emi. 231. 1. — PÉTER II. 70/2. 1. — TH. B. IX.
472. 1. (LYKA). — Művészeti Lexikon, I. 256/7.
- ⁴⁸¹ V. ö.: FÁBIÁN id. m. 46/7. 1.
- ⁴⁸² U. o. 38/9. ÉBER, 213/4. 1. Képét 1. FÁBIÁN 39. 1.
- ⁴⁸³ Részletes leírását 1. ÉBER id. h., MIHÁLYI 41/3. 1. Képei: ÉBER,
⁴⁸⁴ PÉTER id. m. II. 70/2. 1.
- XVIII. tábla és 178—182. kép, MIHÁLYI: XII—XVI. kép. PÉTER II.
40. kép, 73. 1., DIVALD: 233. kép.
- ⁴⁸⁵ TKépcs. A. 337., SZENDREI, 176. 1. Chrétien de Mechel-re vo-
natkozólag Th. B. XXIV. 324.
- ⁴⁸⁶ TKépcs. 225. sz., SZENDREI, 176. 1.
- ⁴⁸⁷ TKépcs. 83. 1. SZENDREI, 177. 1.
- ⁴⁸⁸ TKépcs. 4431., SZENDREI, 176. 1.
- ⁴⁸⁹ BUBICS, 455. sz.

- ⁴⁹⁰ BUBICS, 88/91. 1. Jobbadán helyszínrajzok. Közöttük: TKépcs. 1049., SZENDREI, 176. 1.
- ⁴⁹¹ TKépcs. T. 4425., SZENDREI, 176/7. 1.
- ⁴⁹² SZENDREI, 177. 1.
- ⁴⁹³ TKépcs. 4703., A. 236 és az egykori Ernszt-gyűjteményben és más átrajzolásban. Közölve: M. T. VII. 566. 1. után is.
- ⁴⁹⁴ SZENDREI, 179. 1.
- ⁴⁹⁵ A turnuszeveríni erőd körülzároltatása. TKépcs. T 976. SZENDREI 177. 1. — Jassy elfoglalása. TKépcs. T 478., SZENDREI, 182. 1. — *799-április 5. A megfutamodott francia lovasságot magyar katonák üldözik. »Victoire des Autrichiens etc.« SZENDREI, 179. 1. L. még TKépcs. T 3569., SZENDREI, 194. 1.
- ⁴⁹⁶ Legfontosabb forrásmunkánk: LYKA KÁROLY: A táblabíróvilág művészete, II. kiad. — Magyar művészet i8co—1850. Bp., 1939. — L. ennek forrásműveit, bibliográfiáját. — L. még PÉTER, ERNSZT, id. m. s az általunk többször idézett BÁLÁS PIRI LÁSZLÓ: A magyar történeti festészet a XIX. században. Bp., 1932; I. ennek bibliográfiáját, 73/6.1.; NAGY ZOLTÁN: A magyar litográfia története a XIX. században. Bp., 1934., SZENDREI—SZENTIVÁNYI: Magyar képzőművészek lexikona, Bp. 1915. stb.
- ⁴⁹⁷ ERNSZT LAJOS, 26/32. 1.
- ⁴⁹⁸ LYKA, 107, 210., 657/8. 1., ERNSZT, 31. 1.
- ⁴⁹⁹ LYKA, 140., 210., 653. (irodalom).
- ⁵⁰⁰ LYKA, 16., 22., 110., 322., 425., 486., 680., ERNSZT, 34., BÁLÁS PIRI L., 16. stb.
- ⁵⁰¹ Irodalma: LYKA, 654. 1. L. még: KOPP JENŐ, Borsos József, Bp. 1931. ERNSZT L., 74., BÁLÁS PIRI L., 14. 1.
- ⁵⁰² LYKA, 21., 362., 667., NAGY Z., 93., SZENDREI—SZENTIVÁNYI, BÁLÁS PIRI L., 17/26. 1.
- ⁵⁰³ Pl.: SZALAY—BARÓTI, I. 182., pozsonyi csata, I. 104. stb.
- ⁵⁰⁴ BÁLÁS PIRI L. 3/4. 1.
- ⁵⁰⁵ LYKA, 42., 164., 184., 191., 226., 253., 505., 649. 1., 2. kép., BÁLÁS PIRI L., 20/21., 1. kép.
- ⁵⁰⁶ TH. B., ERNSZT L., 34., 79., 80., LYKA, 678., 538. 1.
- ⁵⁰⁷ LYKA, 124/538. 1.
- ⁵⁰⁸ LYKA, 44. 1.
- ⁵⁰⁹ ERNSZT L., 80.
- ⁵¹⁰ ERNSZT L., 34/5. 1., BÁLÁS PIRI L., i. h.
- ⁵¹¹ LYKA, 572. 1., 24. kép.
- ⁵¹² ERNSZT L., 35., BÁLÁS PIRI L., 23/4. 1., LYKA, id. h.
- ⁵¹³ LYKA, 684., 290., NAGY Z., 51/2., 105. 1.
- ⁵¹⁴ NAGY Z., 61/2. 1.
- ⁵¹⁵ NAGY Z., 10/II. 1., TH. B., XIX. 597/8. stb.
- ⁵¹⁶ NAGY Z., 80. 1.
- ⁵¹⁷ NAGY Z., 83. L. itt életét, magyartárgyú műveinek felsorolását és bibliográfiáját.
- ⁵¹⁸ NAGY Z., 96., LYKA, 670., TH. B., Pesti Hírlap, 1841. 449. sz.

- ⁵¹⁹ Budavár ostroma 1849-ben, Föv. Kvtr. Bq. 769/225. — U. az Bq. 769/133. stb., NAGY Z., 79.
- ⁵²⁰ NAGY Z., 79., Föv. Kvtr. B. 769/86., B. 769/213., TKépcs. 5649.
- ⁵²¹ U. a., 80., Föv. Múz. Kat. V. 46.
- ⁵²² U. a., 79. lap., Föv. Múz. Kat. V. 47.
- ⁵²³ U. a., 79. L. Föv. Múz. Kat. V. 31.
- ⁵²⁴ U. a., 79. 1.
- ⁵²⁵ LindenschmidtLudwig(1809—1893) irodalmát I.NAGY Z., 105.1ap.
- ⁵²⁶ TH. B., XXII. 366., NAGY Z., 103. lap. L. a kassai ütközetet még TKépcs. T. 2576., 5686.
- ⁵²⁷ Lannanconi-gyűjtemény, 277. sz., NAGY Z., 102. 1.
- ⁵²⁸ L. a M. Tört. Képcsarnok katalógusát, (Bp. 1922). 53. sz.; SZENTIVÁNYI GYULA: Szerelmey Miklós. Bp. 1934.
- ⁵²⁹ Pettenkofen August (1822—89) műveit és bibliográfiáját 1. NAGY Z., 79. 1. Budavár ostromának körája. TKépcs. T. 363. sz.
- ⁵³⁰ NAGY Z., 93. lap.
- ⁵³¹ Magy. Tört. Képes. Kat. 15. T Képes. 4016. sz., NAGY Z., 79. lap.
- ⁵³² U. o.
- ⁵³³ Kórajzok; Komárom: TKépcs. 440., 1409., 4870., 6688. sz., Kassa, 2576. sz., Kápolna, 2574., 2575. stb. vízfestmények: Buda, T. 5145. sz. (51. kép), Damjanich Ácsnál, T. 6691. sz. (52. kép), Isaszeg T. 6684. sz., Kápolna T. 5147. sz. (53. kép), 6686. sz., Komárom T. 5142. sz. (54. kép), Vác 6694. sz. (55. kép), stb.
- ⁵³⁴ ERNSZT L., 40/1., BÁLÁS PIRI L., 26., LYKA, 332., 716., WURZBACH, LI. 99. 1., Művészet, X. 232. stb.
- ⁵³⁵ Magyar Történelmi Képcsarnok. A Vízkeleti B. által rajzolt és VAHOT IMRE által kiadott »Hunyadi-ház diadalünnepe« — »Mátyás az igazságos« — »Bátori István lengyel király bevonulása Krakkóba« — »Egervár hősi megvédése« című képek története s költői magyarázata. KULIFFAY EDE, LISZNYAI KÁLMÁN, SZÉKELY JÓZSEF és VAHOT IMRÉTŐL. Pest, 1860.
- ⁵³⁶ U. o. 8/11. lap.
- ⁵³⁷ U. o.
- ⁵³⁸ Irodalma: LYKA, 679/80., ERNSZT L., 40., BÁLÁS PIRI L., 27/28., 2. kép., BÍRÓ BÉLA: Kovács Mihály élete és művészete. Bp. 1930.
- ⁵³⁹ LYKA, ERNSZT L., 40., BÁLÁS PIRI L., 31.
- ⁵⁴⁰ ERNSZT L., 40., 93., BÁLÁS PIRI L., 31., LYKA, 718., 44., 53., 121., 195., 227., 231., 233., 254., 257/8., 532., 537. lap, 55—56. kép. NAGY Z., 128. 1., PÁL IMRE: Weber Henrik. Művészet, 1910. A várnai csatát ábrázoló körárajz, T Képes. 5685. sz.
- ⁵⁴¹ LYKA, ERNSZT L., 40., BÁLÁS PIRI L., 31/2. stb.
- ⁵⁴² ERNSZT L., 41., 85., BÁLÁS PIRI L., 28/9., LYKA lex. 691. lap. A nagyszombati csata a »Hazánk és a külföld« mummelléklete volt (T Képes.).
- ⁵⁴³ V. ö.: GEREVICH: A magyar művészet szelleme. — BÁLÁS PIRI L. többször id. munkájában rámutat arra, hogy a magyar csatafestők a sokalakos, zsúfolt, zavaros ábrázolásokat nem kedvelték s

hogy nálunk a XIX. századi Európában oly gyakori, nagyméretű csataképek nem fordultak elő. Nem tudjuk azonban osztani azt az ellenszenvet, amelyet a szerző általában érez a csataképekkel szemben.

⁵⁴⁴ ERNSZT L., 40., 83. lap, BÁLÁS PIRI L., 24/29. 1., 4. kép; LYKA, 687/8. lap. Molnár remek monográfiája: TURCSÁNYI ERZSÉBET Molnár József, Bp. 1938. A »Dezső« képe a 7. táblán.

⁵⁴⁵ TURCSÁNYI, 70/75. lap.

⁵⁴⁶ U. o. és 29/30. lap.

⁵⁴⁷ U. o. és 109. lap.

⁵⁴⁸ ERNSZT L., 43/4., 89/91. 1., BÁLÁS PIRI L., 32/6., PÉTER, II. 106., NAGY Z., 126. 1., LYKA, 712/3., LÁNDOR TIVADAR: Than Mór, Magyar Művészet, 1928.

⁵⁴⁹ Lotzra vonatkozólag rendkívül gazdag irodalmunk van. Kimerítő monográfiája: YBL ERVIN: Lotz Károly élete és művészete, Bp., M. T. Akad. 1938. A legkiválóbb monográfia, amely XIX. századi festőnkrol megjelent.

⁵⁵⁰ YBL, 18/9. lap.

⁵⁵¹ YBL, id. h. A Szentpéteri Kun-család gyűjteményében.

⁵⁵² U. a. 45/6. lap.

⁵⁵³ U. a. 126—129., 130. lap. Közölt képünk (60. kép) a Szépművészeti Múzeumban őrzött karton után készült (163x935 cm; 2441. lelt. sz.).

⁵⁵⁴ U. a. 298. A Szépművészeti Múzeumban (277x183 cm; 1859. lelt. sz.).

⁵⁵⁵ U. a. 299.

⁵⁵⁶ U. a. 69. lap.

⁵⁵⁷ ERNSZT L., 47—56., 81—83. lap. BÁLÁS PIRI L., 40—44. LYKA KÁROLY: Madarász Viktor élete és művei. — KACZIÁNY ÖDÖN: Madarász Viktor élete és művei. Művészet, 1904. — FARKAS ZOLTÁN: Madarász Viktor emlékezete. Magyar Művészet, 1930. — PETROVICS ELEK: Madarász Viktor történeti jelentősége. Magyar Művészet, 1930. stb.

⁵⁵⁸ Reprodukciói közül megemlítjük: Egri nők, SZALAY—BARÓTI, 111. 90. 1. utáni melléklet, M. T. V. 326., Zrínyi kirohanása: SZALAY—BARÓTI, III. 112. 1. után, M. T. V. 376.

⁵⁵⁹ BÁLÁS PIRI L., 50/1. lap.

⁵⁶⁰ ERNSZT L., 95., BÁLÁS PIRI L., 52—55.

⁵⁶¹ Irodalmát I. BÁLÁS PIRI L., 76. lap.

⁵⁶² ERNSZT L., 77/8., 60/2., BÁLÁS PIRI L., 55., PÉTER: II. 110/2. stb.

⁵⁶³ BÁLÁS PIRI L., 55/6., ERNSZT L., 60/2., 92. 1. PÉTER, II.

112. stb. A János vitézhez készített illusztrációja a Szépművészeti Múzeumban van.

⁵⁶⁴ ERNSZT L., 63/5., 74., BÁLÁS PIRI L., 56/8., BERZEVICZY ALBERT: Benczúr Gyula emlékezete. Képzőművészet, IV. kötet. — Benczur-Album, RIEDL FRIGYES előszavával. PÉTER, II. 112/3. Buda visszafoglalása: SZALAY—BARÓTI, III. címkép, M. T. VII. 452. 1. után.

- ⁵⁶⁵ ERNSZT L., 67/9. lap, BÁLÁS PIRI L., 59. 1.
- ⁵⁶⁶ BÁLÁS PIRI L., 60. és másutt.
- ⁵⁶⁷ ERNSZT L., 68., 93., BÁLÁS PIRI L., 61., MARGITAY ERNŐ:
VÁGÓ PÁL. Művészet, 1911. stb.
- ⁵⁶⁸ ERNSZT L., 68., 75., 76., BÁLÁS PIRI L., 61. és bibliogr.
- ⁵⁶⁹ ERNSZT L., 75., BÁLÁS PIRI L., 68., AMBROZOVITS DEZSŐ:
Eisenhut Ferenc. Művészet, 1903. A zentai csata képe, M. T. VII.
500. és másutt.
- ⁵⁷⁰ BÍRÓ JÓZSEF: A marosvásárhelyi képtár. Magyar Művészet.
- XIII. (1937) 173- 1.
- ⁵⁷¹ BÁLÁS PIRI L., 65/6., MALONYAY DEZSŐ: Pataky László.
Művészet, 1913.

LA BATTAGLIA NELL'ANTICA ARTE UNGHERESE

(RIASSUNTO ITALIANO)

PREFAZIONE

L'analisi storico-artistica delle scene di battaglia ungheresi ha un'importanza nazionale anche da un punto di vista generico. La vicenda storica della nazione ungherese è una catena ininterrotta di dure lotte, si può dire che la storia d'Ungheria è una galleria di quadri di battaglie. Sono le scene di battaglia, quelle che tramandano ai posteri l'immagine della nostra storia con maggiore autorità e con più fedele forza espressiva. Mentre le fonti scritte storiche, anche dopo esser state filtrate dalla critica più accurata, non ci forniscono, nella maggior parte dei casi, certezze assolute, le opere d'arte rievocano lo spirito e l'atmosfera dei tempi passati nella loro vera realtà. D'altra parte, se è vero che l'artista non intende far egli stesso opera di storico, gli avvenimenti storici servendogli soltanto come materiale o occasione di rappresentazioni artistiche, attraverso l'opera sua è inconsciamente anche lo storiografo del proprio tempo, quindi lo storico della civiltà più attendibile.

È ben noto quanti fattori influiscono sulla storia della civiltà delle varie nazioni; e il Taine ha dimostrato quanta influenza avesse il clima e l'ambiente sullo sviluppo delle facoltà artistiche dei popoli mediterranei. Ma all'evoluzione di queste forme di vita occorre un certo tempo, anzi talvolta passano interi secoli prima che un dato stile artistico si radichi nello spirito e nell'arte di certi popoli a tendenze conservatrici. Così, ancora al tempo dei grandi monarchi ungheresi del Rinascimento, Mattia Corvino, si costruiscono in Ungheria molte chiese in stile gotico. Il ritmo accelerato della vita moderna rende invece quasi impossibile questo radicarsi naturale, questa trasformazione organica degli stili, minacciando in tal modo, con il suo eccessivo progresso tecnico, persino la civiltà stessa. La tendenza all'uniformità che accompagna sempre

ogni svolgimento di cultura nasconde spesso il veró volto dei popoli e degli individui, che possiamo però riconoscere e studiare nella loro intima essenza nell'ardore delle lótte e delle battaglie. Quindi i quadri di battaglia hanno un valore particolare anche per le ricerche della psicologia etnica.

Tutto ciò vien comprovato dalia storia stessa dell'Ungheria. L'insigne storiografo prof. Valentino Hóman ha descritto come si sono incontrati sulle rive del Tobol, tre millenni e mezzo or sono, due popoli: i *mägyi* del gruppo finnico ed i turco-ugrici, e come entrambi con l'andar del tempó si sono fusi in un unico popolo compatto. Dopo lunghe peregrinazioni ed attraverso varié vicende essi giunsero finalmente nella loro patria attuale, nel bacino dei Carpazi. Fra una battaglia e Faltra non s'abbandonavano ad insensate devastazioni — come alcuni pretendono — ma si dedicavano piuttosto al canto, si compiacevano in favole e racconti. Il piú illustre storico dell'arte d'Ungheria, il prof. Tiberio Gerevich, ha fatto giustamente osservare in proposito che in tutte le città europee toccate o conquistate degli ungheresi nelle loro spedizioni guerriere, esistono ancora oggi i monumenti dell'epoca: ecco una testimonianza eccellente, che documenta il senso culturale degli ungheresi antichi.

Nel bacino dei Carpazi, durante il corso dei secoli, trovarono sede temporanea i popoli piú vari: quadi, daci, sarmati, jazighi, unni, goti, gepidi, eruli, longobardi, avari, bulgari, sloveni, croati bianchi e molti altri la cui memória é scomparsa seppellita dalia polvere dei miilenni. Soltanto il popolo ungherese fu capace di costituire uno Stato, seppe crearsi una dimora fissá inalienabile, conservata e difesa, per le sue virtù militari fra continue lótte sanguinose. Gli ungheresi fecero risorgere la cultura e la civiltá dell'antica Roma in questo paese che era la terra della latina Pannónia, e con il braccio dei loroero i seppero mantenervi e conservarvi la continuitá dell'idea di Roma. Al coraggio e álla prodezza degli ungheresi si aggiunse anche una spiccata cultura militare, una sviluppatissima arte della guerra: é ben noto quanto gli eserciti europei temessero e invidiassero l'ussaro ungherese e come ogni corpo di cavalleria leggera cercasse di imitare il loro modo di combattere. L'alto grado dello spirito militare ungherese viene illustrato d'altra parte anche dal fatto, generalmente riconosciuto, che i soldati ungheresi cercavano sempre di risparmiare

e di conservare intatti gli oggetti ed i monumenti d'arte, e trattavano i loro prigionieri non solo con umanità ma con veró cameratismo.

La nazione ungherese possedeva ima cultura molto elevata già nel Medioevo: erano state fondate università a partire dal sec. XIV, per es. a Pécs (Cinquechiese), a Óbuda (Buda vecchia), a Pozsony (Posonio, Pressburgo), — ed erano stati — costruiti monumenti che, per la loro importanza artistica, dal 1000 in poi non sono nient'affatto inferiori a quelli degli altri paesi europei. Il Re Imperatore Sigismondo faceva costruire a Buda, al principio del Quattrocento, la piú grandé e sontuosa reggia che esistesse allora in tutta l'Europa. Ma l'invasione turca distrusse e demolì tutto. Per un secolo e mezzo l'Ungheria versó il suo sangue in difesa dell'Europa e del Cristianesimo. Mentre le altre nazioni del continente si arricchivano e gradatamente si consolidavano nei secoli XVI e XVII, gli ungheresi diminuivano continuamente di numero, offrendo il loro petto ai colpi destinati all'occidente. La salvaguardia della civiltá cristiana fu la maggiore benemeranza storica della nazione ungherese e ciò valse ad approfondire la fede nella propria missione europea. Ma quest'epoca ebbe conseguenze catastrofiche per la cultura ungherese. Dopo la cacciata dei Turchi, dei 4 milioni e mezzo di ungheresi, quanti se ne contavano un secolo e mezzo prima in Ungheria, ne restavano soltanto 2 milioni e mezzo.

Le devastazioni e l'immensa pressione esercitata da una civiltá asiatica qual'era quella turca, aveva quasi anmentato la civiltá ungherese, che si era abbeverata allé fonti della classicità latina e della umanità cristiana. Perduto il fiore della nazione magiara, si dovette ripopolare il paese devastato con coloni stranieri. La maggior parte della popolazione disoccupata e affamata dell'Impero germanico del secolo XVIII trovó cosi rifugio e dimora in Ungheria. Incominció l'immigrazione straniera in grandi masse. Svevi, renani, bavaresi, tirolesi, bádesi ecc. si stabilirono nei territori spopolati. Ma vennero coloni anche da Francia, Svizzera, persino dalia Lituania.

Tutti questi coloni stranieri vissero per lungo tempó nei quadri della nazione come un corpo estraneo, di modo che assai lenta e difficile fu la loro assimilazione. Non si deve pero dimenticare che tutte le piú importanti nazioni dell'Europa erano e sono

il risultato della fusione di varié razze e di differenti tribú. Ma la formazione definitiva di queste nazioni avvenne in condizioni storiche molto piú propizie delle nostre e si compì assai prima e in un lasso di tempó ben piú lungo che da noi. Ma il fascino del suolo ungherese e la superiorità delle tradizioni culturali locali seppero finalmente assimilare gran parte di questi immigrati, trasformandoli completamente secondo i peculiari caratteri dello spirito ungherese.

Questo spirito si rivela per eccellenza nelle creazioni artistiche. Non si dimentichi che il piú brillanté capolavoro del protorinascimento europeo, la statua equestre di San Giorgio (1373), ora a Prága, é opera dei fratelli schiettamente magiari Martino e Giorgio da Kolozsvár, e il loro spirito magiaro vi é piú che evidente. Le opere d'arte ungheresi hanno caratteri differenziali, rispetto a quelle di ogni altra nazione, assai netti e rilevati. Tiberio Gerevich ha dimostrato per il primo che nelle opere di artisti veramente magiari non si palesano il misticismo e il ributtante realismo dei popoli nordici; la composizione non é mai sovraccarica, confusa e le figure non hanno espressioni esagerate. Quanto al colore ed aldisegnogli ungheresi appaiono piú vicini all'arte italiana. I caratteri essenziali dell'arte ungherese sono la sobrietá, la serenità, la tranquillità, l'eliminazione degli eccessi, la composizione proporzionalmente divisa, non mai troppo adorna. Simili caratteri presentano anche le opere degli artisti stranieri da tempó domiciliati in Ungheria ed ormai assimilati, dimostrando anche nella loro arte di esser divenuti puri magiari e di riconoscere anche istintivamente la supremazia del genio ungherese.

Si puó pure costatare questo carattere spiccatamente magiaro nei confronti delle scene di battaglia; anche quando l'autore é ignoto possiamo decidere con sicurezza se egli fu o non fu ungherese, eccezione fatta, entro certi limiti, per le opere grafiche dei secoli XVI—XVII, fra lequali sono numerosi i prodotti puramente industriali o di origine molto dubbia. In questi secoli l'Ungheria fu il centro dell'interesse di tutto il mondó e mentre gli ungheresi combattevano e morivano, i grafici e gli incisori stranieri appagavano la curiosità del pubblico con figurazioni e scene di battaglia prése sul luogo. Una gran parte delle opere degli artisti ungheresi di quest'epoca perirono nelle guerre, ma d'altra parte molte opere degli artisti stranieri portano l'impronta e lo spirito dell'ambiente

ungherese e degli ordinatori e mecenati ungheresi, perché le esigenze culturali dei magiari non vennero menó neppure nei tempi piú burrascosi.

Le scene di battaglia, come giàs' é detto, attestano piú chiaramente di ogni altro documento quanto e come eroicamente gli ungheresi abbiano sempre combattuto durante tutto il corso della loro storia. Esse mostrano come le lótte e le guerre, le vittorie e le sconfitte non abbiano lasciato alcuna traccia negativa nel loro profondo senso culturale e non abbiano influito sfavorevolmente sul loro fervido amore per le arti.

INTRODUZIONE. — PROBLEMI METODOLOGICI.

Le scene di battaglia interessano dai piú diversi punti di vista scientifici. Sono fonti della storia militare; con la rappresentazione di vecchie città e di antichi castelli, di abbigliamenti e d'armi dei tempi passati offrono un vasto matériaié per la topografía e la storia dell'architettura, cosi come per la storia della moda. A noi interessa prima di tutto di considerarle dal punto di vista storico-artistico, che per molti riguardi differisce da quelli dell'iconologia moderna. Le scene di battaglia e d'assedio, almeno in gran parte, raggiunsero un' importanza non come opere d'arte autonómé, ma piuttosto come illustrazioni di opere storiche. L'autenticità di tali illustrazioni, in ogni epoca, é da sottoporre ad una eritica acuta. L'iconologia moderna apprezza ben poco come fonti le opere della pittura storica vigorosamente progredita nell'epoca dello storicismo. L'illustrazione degli avvenimenti di epoche passate attraverso le opere d'arte dei sec. XIX é fonte piuttosto di cognizioni apocrife e anche mezzo per confondere le giuste conoscenze. Perció é di grandé importanza che l'iconografia storica si sviluppi seriamente, e in questo la storia dell'arte la puó aiutare efficacemente. «I monumenti artistici sono i testimoni piú autentici e piú concreti della storia. In molti casi danno informazioni piú sicure delle fonti storiche stesse, perché in base a queste non possiamo che ricostruire ed immaginare il passato, mentre i monumenti artistici testimoniano con una autenticità e visibilità indiscutibili e palesi... Il monumento artistico é il passato stesso, un elemento del passato» (Gerevich).

Noi qui, tuttavia, non ci occupiamo dell'autenticità storica, bensì dei problemi, validi per la storia dell'arte, che suscitano e propongono le scene di battaglia ungheresi. Come punto di partenza non prenderemo la data dell'avvenimento bellico che il quadro rappresenta, bensì la data di nascita del quadro. Nel caso dubbio cercheremo di ponderare l'autenticità storica e la contemporaneità della rappresentazione: tale metodo naturalmente non si può applicare ad opere appartenenti all'età dello storicismo.

Le scene di battaglia e d'assedio ungheresi sono raccolte in grande abbondanza non soltanto nelle collezioni ungheresi, ma anche nelle gallerie pubbliche straniere. Il presente lavoro non intende far conoscere e catalogare completamente le molte decine di migliaia di queste opere, accontentandosi di presentare un modesto schizzo per chi nell'avvenire vorrà assumere il compito di studiare integralmente la questione.

I.

L'ETA DEI PRINCIPI E DEI RE ARPADIANI. — LA BATTAGLIA NELL'ARTE ROMANICA.

La prima affermazione storicamente nota degli ungheresi fu la battaglia e la lotta. L'attitudine militare dei magiari primitivi e l'originalità della loro tattica di guerra furono il frutto di un'evoluzione millenaria e cagionarono una profonda trasformazione negli ordinamenti militari di tutta l'Europa fin dal sec. XI. Le prime affermazioni dell'arte ungherese stanno ugualmente in relazione con la vita di guerra: l'attitudine artistica e il talento militare nacquero simultaneamente nel popolo magiario. Ai primordi gli ungheresi decorarono le armi, le scimitarre a un solo taglio e gli scudi di cuoio, con motivi artistici di carattere persiano-sassanidico derivati dalla patria antica. Le armi dei magiari primitivi ci sono ben conosciute, grazie all'abbondanza delle scoperte archeologiche.

Raffigurazioni concernenti avvenimenti storici o scene di battaglia propriamente dette di quell'epoca non ci furono tramandate che in scarso numero. L'epoca dell'arte romanica non fu quella della pittura storica. La più antica scena di battaglia con riferimento agli ungheresi si trova fra le antiche illustrazioni di

un evangelario bizantino del sec. XI, nella Biblioteca Nazionale di Parigi, e rappresenta un assedio di castello eseguito da cavalieri ungheresi.

Anche i monumenti plastici dell'epoca romanica offrono scarse raffigurazioni di scene di battaglia. Così su un capitello del secolo XII, ritrovato in occasione dei recenti scavi ad Esztergom, si vedé una scena di lotta fra alcuni guerrieri, rappresentante il contrasto dei Bene e del Male (Psicomachia). Un monumento del sec. XIII é la fibbia dorata a niello di Kígyóspusztá (Museo Nazionale di Budapest) che rappresenta una scena di giostra svoltasi fra parecchi cavalieri in parata da torneo. Di quest'epoca non conosciamo che pochissimi monumenti, i quali però — per la disposizione delle poche figure — rivelano già i tratti caratteristici della pittura ungherese.

II.

L'ETA DEGLI ANGIOINI E DI SIGISMONDO. — LA MINIATURA E LA LEGGENDA DI SAN LADISLAO. — LA BATTAGLIA DI LUIGI IL GRANDE. — IL BASSORILIEVO DEL DUOMO DI SANTO STEFANO A VIENNA.

I MONUMENTI SEPOLCRALI NELLA CATTEDRALE DI GYULAFEHÉRVÁR.

I temi principali dell'arte medievale ungherese furono strettamente legati alla Chiesa. Le opere d'arte di quest'epoca rappresentano spesso anche eventi nazionali, principalmente in riferimento ai re santi della dinastia Arpadiana. L'ideale eroico e l'ideale religioso si fusero ben presto nella mentalità ungherese: per questo una delle figure predilette della nostra arte é San Giorgio, la cui lotta col dragoné venne ritratta con frequenza negli affreschi dei secoli XIV e XV (Ják, Ócsa, Feketegyarmat, Mártonhegy). Anche l'opera di Giorgio e Martino da Kolozsvár, la statua equestre di San Giorgio, é la rappresentazione piú fedele e piú artistica del medievale cavaliere ungherese.

Nel Medioevo uno dei temi preferiti dell'arte ungherese fu la leggenda di San Ladislao, riprodotta innumerevoli volté negli affreschi e nei codici. Nell'arte ungherese la miniatura geneticamente precede l'affresco. Gli affreschi — che vengono eseguiti sul modello della miniatura — sono per dir così ingrandimenti dei disegni miniati.

Una delle fonti piú importanti della storiografia ungherese é la cosiddetta «Cronaca Illustrata» (Museo Nazionale di Budapest), compilata per ordine del re Luigi il Grandé tra il 1358 e il 1370. Le pagine della cronaca sono decorate da 147 miniatúré, opere probabilmente del maestro Niccolö di Ertulo, pittore di corte del re. Fra le miniatúré eseguite sotto l'influenza della miniatúra napoletano-senese, e rappresentanti gli avvenimenti della storia magiara, si trovano numerose scene di battaglia. In queste miniatúré a vivi colori che, come composizione, rispecchiano una concezione artistica ormai sviluppata ed autonoma, i guerrieri sfilano nell'armatura corazzata dei cavalieri ungheresi dell'epoca angioina. Le piú belle di queste miniatúré sono quelle che rappresentano l'assedio di Aquileia, le battaglie di Cesumaur e di Mogyoröd, e la spedizione di Carlo Roberto.

Lo stile della Cronaca Illustrata influenzö in maniera decisiva anche l'affresco dei secoli XV e XVI. La battaglia del re San Ladislao si riaffaccia dappertutto sulle pareti delle chiese medievali ungheresi. Queste scene di battaglia sono eseguiti in stile decorativo caratteristicamente ungherese, con chiara distinzione delle forme e con la cura particolare dell'armatura e dell'abbigliamento. Le piú belle rappresentazioni della battaglia di Cserhalom si trovano a Bántornya, a Homoródszentmárton, a Gelence, a Bögöz e a Székelyderzs, fra le quali eccelle l'affresco di Székelyderzs per i suoi colori smorzati e per le sue tendenze decorative di gusto orientale. Tutti questi affreschi sono opere di artisti ungheresi e rispecchiano fedelmente la concezione artistica ungherese. L'ideale supremo del mondó cavalleresco magiario fu il re San Ladislao: infatti le rappresentazioni della sua battaglia risentono lo spirito dei tornei cavallereschi. Le miniatúré dell'età di Sigismondo richiamano la nostra attenzione su un rappresentante dello stile burgundo-francese, il maestro Martino Opifice, che illuströ la Storia Troiana di Guido da Colonna (Biblioteca dello Stato di Vienna) con parecchie scene della guerra di Troia.

Soltanto la letteratura ci ha tramandato la memória della maggior parte dei nostri affreschi storici del sec. XV. Molte scene di battaglia a Buda vennero distrutte durante le guerre turche.

La piú importante delle tavole che c'interessano, é quella votiva della Chiesa di St. Lambrecht (Stiria), attribuita giá a Giovanni da Tubinga; secondo però le indagini recenti essa rappresenta

la battaglia di Luigi il Grandé contro i Turchi ed é opera di Tommaso da Kolozsvár, il piú esimio fra i pittori di távola ungheresi del sec. XV.

Fra i monumenti plastici sono importanti un capitello di pilastro della chiesa di Földvár con una scena di battaglia, inoltre il bassorilievo della porta meridionale (la cosiddetta «Fürstentor») del Duomo di Santo Stefano a Vienna, che rappresenta la caduta di Saul. La eritica recente attribuisce anche quest'opera ad artisti ungheresi, cioè a Martino e Giorgio da Kolozsvár, maestri della statua equestre di San Giorgio a Prága, che furono dei piú grandi scultori del sec. XV europeo. Sono di straordinaria importanza i bassorilievi che ornano il sareofago del reggente Giovanni Hunyadi, impavido eroe della cristianità. Un fianco della tómba (2 metá del sec. XV) raffigura la lotta tra cavalieri turchi e eristiani. I progressi dell'osservazione realistica qui sono ormai evidenti, le forme sono chiare e nitide: nella sceneggiatura si osservano i gruppi armoniosamente disposti, l'applicazione del chiaro-scuro e la precisione dei lineamenti; l'insieme invece é immuné da qualsiasi confusione della disposizione, che costituisce il maggior pericolo delle scene di battaglia e contro cui gli artisti ungheresi si premunivano accortamente. Il sareofago di Hunyadi stilisticamente non si riconnette né all'arte germanica, né al progredito realismo formaié del Rinascimento italiano. La plastica medievale ungherese in quest'epoca si é sviluppata organicamente, irradiando un gusto e uno spirito schiettamente ungheresi. La Cronaca Illustrata, le scene di battaglia degli affreschi di San Ladislao in Transilvania e il monumento sepolcrale di Hunyadi sono i piú eloquenti rappresentanti dello stile della scena di battaglia magiara.

III.

RE MATTIA CORVINO E IL RINASCIMENTO. — SCENE DI BATTAGLIA SULLE PAGINE DEI CODICI CORVINIANI. — LA CRONACA THURÓCZI. — MOHÁCS.

Il primo alito del Rinascimento ungherese s'avviva già al tempo del re Sigismondo, con l'arrivo nella nostra patria di molti artisti italiani, al principio del sec. XV. L'Ungheria accolse con simpatia la nuova arte, che nella sua ispirazione concordava pro-

fondamente con lo spirito dell'arte ungherese. Tuttavia l'arte gotica sopravvive accanto al Rinascimento, che a sua volta si svolge per due secoli e tocca il suo culmine nell'arte della corte reale di Mattia Corvino. I monumenti della pittura storica di quest'epoca andarono distrutti, ma tanto piú sono ricchi di miniatúre i codici Corviniani, i piú preziosi tesori della famosa biblioteca del re Mattia. Queste pagine di splendida bellezza, proporzionalmente allé rappresentazioni d'altri soggetti, contengono poche scene di battaglia. Una delle piú belle si trova nella Bibbia del 1490 appartenente al re Mattia (Laurenziana, Firenze), e rappresenta la battaglia equestre degli Ébrei e dei Filistei. Questa miniatura é opera dei fratelli Gherardo e Monté del Fora di Firenze, e ritrae fedelmente il famoso esercito mercenario di Mattia, «l'esercito nero». Una delle migliori creazioni del cosiddetto stile misto di Buda é l'Averulino conservato nella Biblioteca Marciana di Venezia: sul frontespizio del codice si vedé una bellissima scena di battaglia equestre, álla maniera di Paolo Uccello. Nell'antifonale di Mattia e Beatrice che si trova a Buda (1480—1490) si vedé ugualmente la lotta degli Ébrei con gli eserciti degli Filistei. Lo stile dell'opera tradisce la manó d'un artista ungherese.

Il momento decisivo per la diffusione delle scene di battaglia ungheresi e d'argomento ungherese si produce con la diffusione universale dell'incisione in rame e in legno, in gran voga dalia metà del sec. XV álla fine del sec. XVII. Queste incisioni sono fonti inestimabili per l'iconologia storica. Nel sec. XV son poche le incisioni rilevanti ai nostri fini. Nel Weiskunig dell'imperatore Massimiliano, incisione di Hans Burgkmayr, é ritratto l'esercito mercenario di Mattia. Le scene di battaglia di Burgkmayr, il quale s'ispira al Rinascimento italiano, toccano la sommitá dell'arte contemporanea. Non si puó dire lo stesso delle illustrazioni della prima opera d'argomento magiara, la *Chronica Hungarorum* xilografata di Thuróczi (Brünn e Augsburg, 1488). Queste xilografie sono opere di Erhart Ratdolt, xilografo istruitosi a Venezia: egli raffigura le scene belliche della storia magiara in una maniera rozza, primitiva, molto estranea allo spirito dell'arte ungherese: si veda ad es. il duello del re Ladislao con il condottiero cumano, oppure la spedizione bosniaca. Le xilografie della Cronaca Thuróczi — in confronto all'arte magnifica dei codici Corviniani — rappresentano una grandé decadenza. Al principio del sec. XVI la grande

potenza ungherese é minacciata da gravissima crisi. I deboli successori di Mattia sono incapaci di valersi delle sue riforme rivoluzionarie nel campo militare, — riorganizzazione dell'esercito stabilé e della cavalleria leggera — cosicché i Turchi avanzano irresistibilmente. Nella battaglia di Mohács (1526) il fiore dei guerrieri magiari cade invano sul campo. L'esercito ungherese composto in prevalenza di cavalleria pesante non poté superare la cavalleria e l'artiglieria pesante dei Turchi. Questa battaglia é suggestivamente illustrata nella miniatúra d'un pittore turco che l'esegui per ordine dello storiografo turco Gelalzada. La miniatúra di stile orientale, riproducendo con tratti fedeli l'abbigliamento contemporaneo, ritrae caratteristicamente il grandé avvenimento che prelude all'arte dell'epoca turca.

IV.

LA CROCE E LA MEZZA LUNA.

Le guerre secolari degli Ungheresi con i Turchi riempiono le piú belle pagine della storia universale. Tutta l'Europa rimase piena di meraviglia al cospetto di questa lotta: nei secoli XVI e XVII l'Ungheria fu il centro dell'interesse mondiale. L'attenzione della storiografia in Európa si rivolse dunque verso gli avvenimenti ungheresi: gli editori italiani, tedeschi, francesi, inglesi rivaleggiarono fra loro nel pubblicare cronache degli avvenimenti storici, che si svolgevano in Ungheria. L'attrattiva principale di tali cronache consisteva naturalmente nelle illustrazioni. L'incisione in rame e in legno, che aveva iniziato la sua marcia gloriosa álla fine dei sec. XV, si alleo con la tipografía. Nei secoli successivi si produssero innumerevoli scene di battaglia e d'assedio aventi per soggetto le lotte ungheresi, che ormai venivano trattate dai piú diversi punti di vista. Mancava soltanto e proprio allora, il contributo degli ungheresi.

Nonostante che gli incisori ungheresi avessero acquistato una buona fama con i loro lavori, le opere d'arte magiare di quell'epoca non appaiono, sia perché andate dictrutte, sia perché difficilmente identificabili. La maggioranza delle opere pervenute fino a noi sono opere di artisti stranieri. Il loro valore é molto

vario: la produzione industrialmente accelerata diede molte opere di scarso valore.

Parecchie cronache ripetono le incisioni della Cronaca Thuróczi (Hansen Haugen, 1543, Bonfini, 1545). Fra le incisioni vi sono molte scene raffiguranti posizioni strategiche, e queste — dal punto di vista artistico — vanno distinte dalle scene d'assedio o da quelle, nelle quali le scene di battaglia sono messe in primo piano.

Fra le innumerevoli opere dei molti incisori del sec. XVI (D. Zenoi, N. Aginelli, P. Furlani, Amman Jóst, l'ungherese Giovanni Ruda, Giacomo Franco, ecc.) primeggiano quelle di Johann Siebmacher († 1611), e particolarmente le scene di battaglia e d'assedio contenute nella sua »*Chronologia*«. Accanto a mi eccelle W. P. Zimmermann che nell'»*Eikonographia*« di Samuele Dilbaum (Augsburgo, 1605) dipinse tutt'una serié di scene di battaglia d'argomento ungherese, secondo la maniera caratteristica della grafica tedesca. Nel sec. XVII, in seguito agli incalzanti avvenimenti storici, si moltiplicano le scene di battaglia e d'assedio. Sono note le opere insigni di Siebmacher, della famiglia Sandrart, dei Meriano e d'altri. Primeggia fra essi con le sue splendide scene di battaglia il fiorentino Stefano della Bella. Risentono l'influenza italiana anche i begli affreschi d'argomento bellico del castello Nádasdy di Sárvár (1653).

Gli incisori del sec. XVII dedicarono un'attenzione straordinaria allé imprese belliche che dovevano concludersi con la liberazione definitiva del territorio ungherese dai turchi. Sin dal 1683 tutte le scuole d'Europa diffondono a serié le scene di battaglia e d'assedio d'argomento ungherese, che portano le caratteristiche della composizione movimentata e della concezione di forma del barocco. Dalia moltitudine degli illustratori tedeschi spicca C. G. v. Ambling (1651—1702) che, ritraendo castelli ungheresi, incise alcune scene di battaglie con finezza ed eleganza non comuni, riuscendo inoltre a rievocare l'atmosfera della storia magiara. Fra i maestri italiani sono da menzionare Giovanni Domenico Fontana, Lodovico Mattioli, ed il palermitano Jacopo del Po. In questo genere eccellono però gli olandesi: le splendide incisioni di Romeyn de Hooghe, di Nypoort, di Berge, di Gaspare Bouttats e di Arnolfo van Westerhooft, che visse a Roma, segnano il culmine della produzione. Fra i francesi, oltre le opere di C. D.

de Juvigny e di Sebastiano le Clerc, sono da rilevarre gli arazzi famosi di Budapest e di Vienna, che, riproducendo i cartoni del grandé pittore di battaglie, il francese Charles Herbel (fi-702), furono eseguiti nello studio di La Malgrange fra il 1705 e 1725. Questi grandiosi lavori con il loro fasto e la loro magnificenza si riconnettono allo stile rococó del successivo secolo della restaurazione.

V.

IL SECOLO XVIII.

Nel secolo XVIII Buda e l'Ungheria non interessano piú l'opinione pubblica del mondó. Con l'avvento di tempi piú felici anche le scene di battaglia vanno rarefacendosi. Fra i maestri che rappresentano le guerre del principio del secolo e le vittoriose spedizioni di Eugenio di Savoia eccellono Romeyn de Hooghe, A. van Westerhooft, Jan van Huchtenburgh e Jacob Harrevijn con opere di stile schiettamente e pomposamente barocco. Gli avvenimenti e le figure della guerra di libertá di Francesco II Rákóczi, vengono raffigurati in molti quadri ed in varié opere di carattere grafico da G. Ph. Rugendas il quale, come alunno del Courtois, nel suo elegante ecletticismo rispecchia un arido classicismo. In quest'epoca sono di nuovo numerosi i pittori ungheresi di scene di battaglia — non identificabili però, fino ad ora, con certezza — i quali s'ispirano agli avvenimenti della guerra di libertá di Francesco II Rákóczi. Le migliori opere di questo genere sono nel Museo Cristiano di Esztergom (Strigonia).

Le spedizioni di Maria Teresa, le meravigliose bravúre militari degli Hadik o dei Nádasdy, le battaglie di Giuseppe II contro il Turco sono rappresentate in molte incisioni, le quali però nel loro stile ci offrono ben poco di nuovo. Ma é in quest'epoca che gli ussari ungheresi riacquistano fama mondiale; le loro armi e la loro arte di guerra sono imitate dappertutto. Un'interessante figura della fine del Settecento é il pittore Giuseppe Dorffmaister, oriundo di Sopron, il quale rappresenta in affresco scene di guerra ed anche intere battaglie sulle volté delle chiese (la chiesa dell'Abbázia cistercense di Szentgotthárd, 1784; la chiesa parrocchiale di Szigetvár, 1789). Questo fenomeno puó esser spiegato anche

col divulgarsi delle tendenze razionalistiche della fine del secolo. Nel periodo delle guerre napoleoniche tornano ad abbondare le rappresentazioni di battaglie, incise soprattutto da artisti ungheresi che attingono il loro soggetto con preferenza agli avvenimenti bellici ungheresi, elogiando le virtù e la bravura degli ussari.

VI.

IL SECOLO XIX.

Il Seicento era stato il periodo di splendore del barocco e nello stesso tempo l'epoca della fioritura della scena di battaglia ungherese, cioè il periodo più glorioso e sanguinoso della storia d'Ungheria. Nel Settecento la produzione di scene di battaglia diminuisce sensibilmente. Il genere però — indipendentemente dalle guerre contemporanee — ebbe la sua maggiore fioritura in tutta l'Europa verso la metà dell'Ottocento. L'arte dell'età dello storicismo produsse innumerevoli scene di battaglia, benché queste, malgrado la minuziosa cura per la fedele rappresentazione delle armature e dei costumi, non avessero valore come fonti storiche. Esse hanno però un'importanza particolare per noi ungheresi, in quanto sono state eseguite dai nostri maggiori pittori appartenenti all'epoca della rinascita delle arti figurative ungheresi, compiutasi nella seconda metà del secolo.

Nell'età del risorgimento nazionale i pittori ungheresi dipingono i loro quadri, che rappresentano scene della storia ungherese, nello spirito e nelle forme del Romanticismo. Sono da menzionare nella prima metà del secolo i pittori Valentino Kiss e Luigi Magyari. Molti disegni, pitture ed incisioni rappresentano gli avvenimenti della guerra di libertà del 1848/49. (Giuseppe Vineczky, Maurizio Than, Luigi Kovács, Michele Szerelmey.) Nel periodo dell'assolutismo sono appunto i pittori ed i poeti che mantengono vivo lo spirito nazionale patriottico. Fra gli artisti di questo periodo dipinsero quadri di battaglia nella maniera romantica: Valentino Kiss, Béla Vízkeleti, Soma Orlai-Petrics, Francesco Weber, Enrico Weber.

Gli elementi caratteristici dei quadri di battaglia ungheresi si palesano chiaramente anche in queste opere. La serie di pitture

storiche dei maestri piú rinomati incomincia con il »Sacrificio di Dezsö« di Giuseppe Molnár (1853). Maurizio Than dipinge la »Battaglia di Mohács« e la »Battaglia di Morava«. Carlo Lotz, il ricercato decoratore illusionistico dipinge invece il grandioso affresco della »Battaglia di Alpár« (Museo Nazionale, 1874). Il piú grandé rappresentante della pittura storica, Bartolomeo Székely, rievoca in molti suoi grandiosi quadri di battaglia tutta l'atmosfera della storia d'Ungheria (Michele Dobozy, 1861; La disfatta a Mohács, 1866; Le donne di Eger, 1867; l'eruzione di Zrínyi, 1879).

In occasione del millennio deH'insediamento ungherese nell'Europa danubiana (1896), tutt'una serie di grandi temi storici impegnano i nostri piú insigni pittori. E'allora che Alessandro Wagner dipinse il suo famoso »Tito Dugonics« e l'eccellente colorista Giulio Benczúr la brillanté »La riconquista di Buda«" In questo periodo cade l'operosità di Árpád Feszty e di Paolo Vágó (il grandioso quadro panoramico della conquista dell'Ungheria). Fra gli artisti della fine del secolo bisogna ancora ricordare Francesco Eisenhut e Ladislao Pataky. Ma i tempi nuovi non favoriscono piú le scene di battaglia. Le nuove correnti artistiche preferiscono quadri di genere con riferimenti sociali. Soltanto recentemente appaiono le nuove traccie della pittura storica, e speriamo che questa sua fase sara degna di quelle precedenti.

T A R T A L O M J E G Y Z É K

	Oldal
Előszó	3
Bevezetés. — Módszertani kérdések	15
I. A vezérek és az Árpádházi királyok kora. — A harc a román kori művészetben	20
II. Az Anjouk és Zsigmond. — A gótika kora. — A miniatúra- festészet és a Szent László-legenda. — Nagy Lajos csa- tája. — A bécsi Szt. István-dóm kódomborműve. — A gyula- fehérvári síremlékek.....	27
III. Mátyás király és a reneszánsz. — Csataképek a Corvinák lapjain. — A Thuróczi-krónika. — Mohács	49
IV. A kereszt és a félhold	59
V. A XVIII. század	98
VI. A XIX. század	115
Jegyzetek.....	151
La battaglia nell'antica arte ungherese (Riassunto italiano)	177

A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti
és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai
Igazgató: Gerevich Tibor

1. *Péter András*: Árpádházi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben. 1925. (Kézirat.)
2. *Mihalik Sándor*: A kassai dóm Erzsébet-oltára. 1926. (Kézirat.)
3. *Sóhr Géza*: Az egyházi ruhák története, különös tekintettel Magyarországra. 1926. (Kézirat.)
4. *Genthon István*: Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig. Bp. 1927.
5. *Wolf Rózsi*: Gioacchino Pizzoli, a bolognai magyar-illir kollégium freskófestője. Bp. 1928.
6. *Berkovits Ilona*: A budapesti egyetemi könyvtár Dante-kódexe és a XIII. és XIV. századi velencei miniatúra-festészet története. Bp. 1928.
7. *Huszár Lajos*: Körmöcbányái éremvésők és emlékérmek a XVI.—XVII. században. Bp. 1929.
8. *Ticharich Slava*: A velencei barocchetto festészete. Bp. 1929.
9. *Edvi Illés Gyula*: Az esztergomi főszékesegyház, 1822—1869. Bp. 1929.
10. *Biró Béla*: Kovács Mihály, 1818—1892. Bp. 1930.
11. *Bócz Ilona*: Az olasz manierista festészet. Bp. 1930.
12. *Marczievics Erzsébet*: A pesti Ferenciek-terének kútpályázata. Adatok a pesti szobrászat történetéhez a XIX. század elején. Bp.
13. *Kopp Jenő*: Borsos József, 1821—1883. Pécs. 1931.
14. *Biró József*: Nagyvárad bárók és neoklasszikus művészeti emlékei. Bp. 1932.
15. *Móric* Virág*: A bártfai Szent Egyed-templom szárnyasoltárai. Bp. 1932.
16. *AcsútiKatalin*: Donato Creti, bolognai festő, 1671—1749. Bp. 1932.
17. *Balás-Piri László*: A magyar történeti festészet a XIX. században. Bp. 1932.
18. *Puskás Lajos*: A magyar falfestés Árpádkori emlékei. Bp. 1932.
19. *Benkő Gizella*: Liezen-Mayer Sándor. Bp. 1932.
20. *Stengl Marianne*: Győr műemlékei. Győr. 1932.
21. *Csernyánszky Mária*: Az esztergomi főszékesegyházi kincstár paramentumai. Bp. 1933.
22. *III. Dercsényi Dezső*: A somogyvári Szent Egyed apátság maradványai. Bp. 1934.
23. *Ferdinandy Mihály*: A honfoglaló magyarok művészi kultúrájának nyomai a korai Árpádkorban. Bp. 1934.
24. *Csabai István*: Az erdélyi reneszánsz művészet. Bp. 1934-
25. *Voit Pál*: Az egri főszékesegyház. Eger. 1934.
26. *Nagy Zoltán*: A magyar litográfia története a XIX. században. Bp. 1934.

27. *Schanzer Mária*: Mednyánszky. Bp. 1935.
28. *László Gyula*: Adatok az avar kori műipar ökeresztény kapcsolataihoz. Bp. 1935.
29. *Gerevich László*: A kassai Szent Erzsébet-templom szobrászata a XIV—XVI. században. Bp. 1935.
30. *Ernst Mihály*: A dunántúli falfestés Árpád kori emlékei. Bp. 1935
31. *Takács Mária*: Jankó János, 1833—1896. Bp. 1936.
32. *Domanovszky György*: Magyarország egyházi faépítésze. Bereg megye. Bp. 1936.
33. *Grandpierre Edit*: A kolozsvári Szent Mihály-templom. Bp. 1936.
34. *Molnár Erna*: A nagyjenő-tüskevári páloskolostor. Bp. 1936.
35. *Szöllősi Magda*: Alessandro Tiarini bolognai festő. Bp. 1936.
36. *Rudnay Gyula*: Warou Dániel körmőcbányai fővénök 1674—1729. Bp. 1936.
27. *Dutka Mária*: Esztergomi gobelinek. Bp. 1936.
38. *Péter Kornélia*: Marastoni Jakab, 1804—1860. Bp. 1936.
39. *Szabó Ferenc*: Borsod megye Árpád-kori templomai. Miskolc. 1936.
40. *Müller N. Béla*: \ budai-vízivárosi Szent Flórián-kápolna. Bp. 1937.
41. *Romhányi Károly*: A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században. Bp. 1937.
42. *Pálinkás László*: Esztergom XVIII. századi művészeti emlékei. Bp. 1937-
43. *Hunyady József*: A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig. Bp. 1937.
44. *Zámborszky Ilona*: A magyar országház. Bp. 1937.
45. *Tölgyesi Ilicia*: A pozsonyi bárók építészet. Bp. 1937.
46. *Kalmár János*: A magyar kard művészete. Bp. 1938.
47. *Szekeres Margit*: Jakobey Károly, 1826—1891. Bp. 1938.
48. *Jendrassik Borbála*: Szepes vármegye középkori falkepei. Bp. 1938.
49. *H. Rapaics Judit*: Ligeti Antal, 1823—1890. Bp. 1938.
50. *Csánky Miklós*: A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Bp.
51. *Ruzicska Ilona*: A herendi porcellán. Bp. 1938.
52. *Supka Magdolna*: A magyar úrihímezés. Bp. 1938.
53. *Biró Ágnes*: A XIX. század magyar festőnői. Bp. 1938.
54. *Hubay Ilona*: Missalia Hungarica. Bp. 1938.
55. *Hlatky Mária*: A magyar gyűrű. Bp. 1938.
56. *B. Bakay Margit*: Györgyi (Giergl) Alajos. Bp. 1938.
57. *Homér Lajos*: Benczúr Gyula. Bp. 1938.
58. *Turchányi Erzsébet*: Molnár József 1821—1890. Bp. 1938.
59. *Kádár Zoltán*: Pannónia ökeresztény emlékeinek ikonográfiája. Bp. 1939-
60. *Vernei-Kronberger Emil*: Magyar középkori siremlékek. Bp. 1939.
61. *Dénes Jenő*: Körösfői-Kriesch Aladár. Bp. 1939.
62. *Pewny Denise*: Rippl-Rónai József. Bp. 1940.
63. *Heincz Katalin*: Hegedüs László 1870—1911. Bp. 1940.
64. *M. Takács Marianna*: A budavári Mátyás-templom. Bp. 1940.
65. *Ambrózy György*: A magyar csatakép. Bp. 1940.